

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η εθνική «αμνησία» των Βαλκανικών πολέμων

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ: ΠΑΥΛΟΓΕΩΡΓΑΤΟΥ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ

ΑΜ: 1114ΜΟ51

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Χ. Κουλούρη, Καθηγήτρια

Ε. Λούβη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

Δ. Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια

ΑΘΗΝΑ 2016

Η εθνική «αμνησία» των Βαλκανικών πολέμων

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	3
Εισαγωγή	4-7
1. Κεφάλαιο 1. Συλλογικές μνήμες	8-15
2. Κεφάλαιο 2. Ιστοριογραφία των Βαλκανικών Πολέμων	16-50
2.1 Σκοπός – Ερευνητικά ερωτήματα	16-17
2.2 Ιστορία της ιστοριογραφίας των Βαλκανικών πολέμων	17-46
2.3 Συμπερασματικά σχόλια	46-50
3. Κεφάλαιο 3. Βαλκανικοί πόλεμοι και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας	51-91
3.1 Σκοπός – Ερευνητικά ερωτήματα	51-54
3.2 Η αφήγηση των Βαλκανικών Πολέμων στα σχολικά εγχειρίδια	54-81
3.3 Συμπερασματικά σχόλια	81-91
4. Κεφάλαιο 4. Μνημεία των Βαλκανικών πολέμων	92-125
4.1 Μνημεία που ανεγέρθηκαν αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων	93-95
4.2 Μνημεία του Μεσοπολέμου	95-113
4.3 Μνημεία Μεταπολεμικά	113-120
4.4 Συμπερασματικά σχόλια	120-125
5. Κεφάλαιο 5. Η «λήθη» των Βαλκανικών πολέμων	126-129
Βιβλιογραφία	130-138
Παραρτήματα	
1. Πίνακας σχολικών εγχειριδίων	139-144
2. Πίνακας μνημείων	145-147
3. Συγκεντρωτικός πίνακας εικόνων μνημείων	148-179

Περίληψη

Θέμα της παρούσας εργασίας είναι η διαχείριση της ιστορικής μνήμης των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913). Με βασικό μεθοδολογικό εργαλείο την έννοια της μνήμης, θα αξιοποιηθεί ως εμπειρικό υλικό η ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου 1930-2013, τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1914 μέχρι τις ημέρες μας, καθώς και τα μνημεία που ανεγέρθηκαν προς ανάμνηση των πολέμων από το 1914 μέχρι το 2012. Στόχος της έρευνας είναι να αναδείξει τις αιτίες, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους η μνήμη των νικηφόρων αγώνων των Βαλκανικών πολέμων, αμέσως μετά τη λήξη τους σταδιακά περνάει στη λήθη των συλλογικών μνημών.

Abstract

Subject of this thesis is to study the historical memory of the Balkan Wars (1912-1913). Based on the basic methodological tool of the concept of memory, this study will use as empirical material the historiography of the period 1930-2013, the textbooks of history in the secondary education that are written from 1914 until today, and the monuments erected in remembrance of the wars from 1914 until 2012. The aim of the research is to depict the causes and the ways in which the memory of the victorious struggles of the Balkan wars, immediately after the end of the wars gradually falls into the oblivion of the collective memories.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τη διαχείριση της ιστορικής μνήμης των Βαλκανικών πολέμων. Ειδικότερα, η έρευνα θα εστιάσει σε μια χρονική περίοδο 103 ετών, από τη λήξη των Βαλκανικών (1913) μέχρι τις ημέρες μας. Ως εμπειρικό υλικό θα αξιοποιηθούν η ιστοριογραφική παραγωγή από το 1930 μέχρι το 2013, τα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1914 μέχρι τις ημέρες μας, καθώς και τα μνημεία από το 1914 μέχρι το 2012.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913), με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου καθιστούν την Ελλάδα μια από τις νικήτριες των πολέμων, καθώς προσαρτά στα εδάφη της την Ήπειρο, τη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, την Κρήτη και όλα τα υπό ελληνική κατοχή νησιά του Α. Αιγαίου (Θάσο, Σαμοθράκη, Λήμνο, Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ικαρία), εκτός από την Ίμβρο και την Τένεδο, ενώ και η νήσος Σάσων – που είχε ενωθεί με την Ελλάδα από το 1864 – παραχωρείται στην Αλβανία και τα σύνορα του ελεύθερου βασιλείου επεκτάθηκαν από τη Μελούνα ως το Νέστο, το Μπέλες και την Πρέσπα. Η αρχική ευφορία που καλλιεργείται για τις νέες οικονομικές – κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις ανάπτυξης που δημιουργούνται στη χώρα και ο ενθουσιασμός για τις στρατιωτικές επιτυχίες δεν θα διαρκέσει πολύ. Ο νέος χάρτης της Βαλκανικής χερσονήσου με τα νέα δεδομένα που δημιούργησε, αφήνει ανικανοποίητα όλα τα εμπλεκόμενα κράτη – ακόμη και τις νικήτριες χώρες. Την κατάσταση στην Ελλάδα θα περιπλέξει ακόμη περισσότερο και ο επερχόμενος εσωτερικός Διχασμός που σε συνδυασμό με την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου και την Μικρασιατική καταστροφή (1922), διαθλούν τη μνήμη των Βαλκανικών. Οι διεθνείς και εσωτερικές εξελίξεις της χώρας ουσιαστικά επικαθορίζουν τη μνήμη των Βαλκανικών και οι νίκες της περιόδου 1912-1913 επισκιάζονται από την ήττα του 1922.

Με αυτήν την υπόθεση εργασίας, σκοπός της έρευνας είναι να αναδείξει τους τρόπους διαχείρισης της ιστορικής μνήμης των Βαλκανικών πολέμων, το πώς δηλαδή η μνήμη της νίκης της περιόδου 1912-1913 σταδιακά μετατράπηκε σε «λήθη». Η επιλογή των χρονικών ορίων της έρευνας (1913 μέχρι σήμερα), με το μεγάλο εύρος των 103 ετών, κρίθηκε απαραίτητη, καθώς ο στόχος της διερεύνησης

της μνήμης, που αποτελεί το βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της εργασίας, προϋποθέτει την παρακολούθηση της εξέλιξής της μέσα από το εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο συντίθεται.

Η έρευνα μας θα εστιάσει στη μελέτη της ιστοριογραφικής παραγωγής, των σχολικών εγχειριδίων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των μνημείων. Ειδικότερα, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα: ερευνώντας τα ιστορικά βιβλία που συγγράφηκαν από το 1930 μέχρι το 2013, τόσο αυτά που αποτελούν μονογραφίες των Βαλκανικών πολέμων, όσο και αυτά που είτε αφηγούνται τους Βαλκανικούς πολέμους ως μέρος μιας ευρύτερης περιόδου που εκτείνεται μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή (1922), είτε εντάσσουν την περίοδο αυτή ως μέρος της γενικότερης ιστορίας του νεότερου ελληνισμού, θα διερευνήσουμε το πώς καταγράφεται η διαμάχη Βενιζέλου – Κωνσταντίνου, ποια είναι η θέση των ιστορικών για τις βιαιότητες που διεπράχθησαν από τους εμπόλεμους, κατά τη διάρκεια του Β' Βαλκανικού πολέμου και ποιες είναι οι οπτικές της επίμαχης περιόδου, που αναδεικνύουν οι συγγραφείς των ιστορικών αυτών βιβλίων. Αναφορικά με τα σχολικά εγχειρίδια Νεότερης Ιστορίας που διδάσκονταν στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1914 μέχρι σήμερα, θα διερευνήσουμε το πώς μεταδίδεται η ιστορική γνώση της περιόδου των Βαλκανικών πολέμων στη σχολική εκπαίδευση, καθώς και ποιες αντιλήψεις επιχειρούν τα σχολικά εγχειρίδια να διαμορφώσουν μέσα από την ιδεολογική διαχείριση των ιστορικών δεδομένων της υπό – εξέταση περιόδου. Αναφορικά με τα μνημεία, την ανάγκη εξιστόρησης και εικονογράφησης της μνήμης του πολεμικού τοπίου, θα ερευνήσουμε τη δημόσια γλυπτική ανά την Ελλάδα της περιόδου 1914 – 2012 και θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε ποιοι μνημονικοί τόποι ανεγείρονται προς τιμήν των Βαλκανικών πολέμων, σε ποια περιοχή καθώς και σε ποια περίοδο, επιπλέον σε ποιους καλλιτέχνες ανατίθεται η απόφαση, με ποια καλλιτεχνική σύνθεση φιλοτεχνούνται και από ποιους φορείς λαμβάνονται οι αποφάσεις ανέγερσής τους.

Η εργασία είναι δομημένη σε 5 κεφάλαια. Στο πρώτο γίνεται ανάλυση της μεθοδολογίας της εργασίας, η οποία στηρίζεται στη θεωρία των «συλλογικών μνημών», δηλαδή στους τρόπους που οι κοινωνικές ομάδες συνθέτουν τις δικές

τους συμφωνημένες εικόνες για το παρελθόν. Στο κεφάλαιο αυτό διερευνάται βιβλιογραφικά ο ορισμός της μνήμης, η διάκριση ατομικής και συλλογικής μνήμης, η σχέση της θεσμικής μνήμης με την αντι – μνήμη και η σχέση της με την Ιστορία. Στο δεύτερο κεφάλαιο εστιάζουμε στις ιστοριογραφικές αφηγήσεις της περιόδου των Βαλκανικών πολέμων και πιο συγκεκριμένα σε 16 ιστορικά βιβλία που συγγράφηκαν από το 1930 μέχρι το 2013. Στο κεφάλαιο αυτό διερευνούμε τους τρόπους αφήγησης της ιστορικής αυτής περιόδου από τους ιστοριογράφους. Επίκεντρο της ανάλυσης μας αποτελούν τόσο η ταυτότητα των ίδιων των ιστορικών, όσο και το ίδιο το περιεχόμενο της αφήγησής τους. Συνεπώς θα αναλύσουμε την επιλογή των στρατιωτικών μαχών στις οποίες αναφέρονται οι ιστορικοί, την ανάδειξη ή μη των στρατιωτικών ή πολιτικών προσώπων της περιόδου, τον τρόπο σύνδεσης των Βαλκανικών πολέμων με το ευρύτερο ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και τους τρόπους καταγραφής των αποτελεσμάτων των πολέμων. Οι ιστοριογραφικές αυτές αφηγήσεις, καθώς συγγράφονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, προχωρούν σε διαφορετικές «αναγνώσεις» των Βαλκανικών πολέμων και συντελούν στη διαμόρφωση νέων μνημών της περιόδου αυτής.

Στο τρίτο κεφάλαιο ερευνούμε τους τρόπους μετάδοσης της μνήμης από τη σχολική ιστορία. Στο κεφάλαιο αυτό εστιάζουμε σε 9 σχολικά εγχειρίδια Νεότερης Ιστορίας που διδάσκονταν στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και καλύπτουν την περίοδο από το 1914 έως σήμερα. Στην έρευνά μας η διερεύνηση των σχολικών εγχειριδίων ως ιστοριογραφικών τεκμηρίων και η ανάλυση του ιδεολογικού λόγου τους αποσκοπεί στο να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους τα σχολικά εγχειρίδια ως κείμενα συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης των Βαλκανικών πολέμων στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα παρακολουθούμε την ιστορική εξέλιξη της συγγραφής τους, από διαφορετικούς συγγραφείς κάτω από αλληπάλληλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και αντίστοιχες αλλαγές των Αναλυτικών Προγραμμάτων μέσα στο πέρασμα αυτών των δεκαετιών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται η παρουσίαση των μνημείων που ανεγέρθηκαν προς τιμήν των Βαλκανικών πολέμων. Στο κεφάλαιο αυτό διερευνούμε τα μνημεία που ανεγέρθηκαν αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων, τα μνημεία της περιόδου του Μεσοπολέμου και τα μεταπολεμικά μνημεία, συνεπώς θα

παρακολουθήσουμε την υλική αποτύπωση των πολέμων σε μια χρονική περίοδο από το 1914 μέχρι το 2012. Αντικείμενο της έρευνας μας αποτελούν η διερεύνηση της πυκνότητας ή μη των μνημονικών τόπων που ανεγείρονται προς ανάμνηση των πολέμων, η επιλογή των τόπων που αποφασίζεται η έγερσή τους, το ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο των ειλημμένων αποφάσεων για την ανέγερσή τους, η ταυτότητα των καλλιτεχνών στους οποίους ανατίθενται η εκτέλεση του έργου, η επιλογή της καλλιτεχνικής σύνθεσης με την οποία φιλοτεχνείται το μνημείο, καθώς και το πλαίσιο πρόσληψης των μνημείων από την τοπική κοινωνία. Τέλος, στο 5^ο κεφάλαιο προβαίνουμε σε συγκεντρωτικά σχόλια με τα οποία θα υποστηρίξουμε ότι η μνήμη των νικηφόρων πολέμων των Βαλκανικών πολέμων σταδιακά καταλήγει στην εθνική «αμνησία» της περιόδου αυτής. Στο τέλος της εργασίας ακολουθούν τρία παραρτήματα, ο συγκεντρωτικός πίνακας των σχολικών εγχειριδίων, όπου αναφέρονται ο τίτλος του σχολικού εγχειριδίου, ο τίτλος του αντίστοιχου κεφαλαίου της αφήγησης των Βαλκανικών πολέμων, το έτος έκδοσης, τα σχολικά χρόνια διδασκαλίας του εγχειριδίου, οι σελίδες της ιστορικής αφήγησης της περιόδου και ο πίνακας των εικόνων, χαρτών και πηγών που συνοδεύουν την σχολική αφήγηση. Ο δεύτερος πίνακας, ο συγκεντρωτικός πίνακας των μνημείων, περιλαμβάνει το όνομα του εκάστοτε μνημείου, το χρόνο κατασκευής, το χρόνο ανέγερσης, καθώς και το όνομα του καλλιτέχνη στον οποίο ανατίθεται η φιλοτέχνηση του μνημείου. Ο τρίτος πίνακας περιλαμβάνει τις φωτογραφίες των μνημείων που αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνας μας.

Κεφάλαιο 1. Συλλογικές μνήμες

Η «έκρηξη της μνήμης» από τα τέλη της δεκαετίας του '70, οφειλόμενη - κυρίως - στη διάλυση της ουτοπικής μεταπολεμικής μοντερνιστικής αφήγησης της απρόσκοπτης ανάπτυξης του κράτους, οδήγησε στην καταφυγή στο παρελθόν για την αναζήτηση των καταπιεσμένων ταυτοτήτων και των απραγματοποίητων επιδιώξεων. Οι αλλαγές αυτές στο πολιτικό επίπεδο συνοδεύτηκαν από τον εκδημοκρατισμό της ιστορίας και από ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον στην μνήμη τόσο την ατομική όσο και την συλλογική¹. Η ιστορία της μνήμης προϋποθέτει «την προσαρμογή των πολλαπλών αντιλήψεων του χρόνου στη νεωτερική αντίληψη της δομής του χρόνου»², δηλαδή από την κυκλική περιοδικότητα στην ευθύγραμμη πορεία του χρόνου³. Πέρα ωστόσο από τις αλλαγές στην αντίληψη του χρόνου, καθοριστικές για τη μνήμη υπήρξαν και οι αλλαγές στην κοινωνική δομή με τη μαζική μετανάστευση⁴, καθώς η αυξανόμενη διαφοροποίηση των κοινωνιών έκανε πιο επιτακτική την αναζήτηση της έννοιας της ταυτότητας των μελών τους⁵. Επομένως η ενεργοποίηση της μνήμης συνδέεται με την αίσθηση της απώλειας της συλλογικής ταυτότητας σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο⁶. Η αναζήτηση της μνήμης, οι αρχές της οποίας εντοπίζονται ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με την ανάδυση του εθνικισμού και της «επινόησης της παράδοσης»⁷, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα εκρήγνυται κυρίως με τους πολέμους αλλά και με τη συμβολή της σημασίας του Τύπου και των νέων οπτικοακουστικών μέσων⁸.

Η πυκνή παραγωγή κάθε λογής μνημονικών τόπων εκεί που έχουν συρρικνωθεί τα «περιβάλλοντα μνήμης», είτε για την ενεργοποίηση της μνήμης, είτε για την

¹ J. K. Olick, V. Vinitzky- Seroussi, D. Levy (ed.), *The Collective Memory Reader*, Oxford University Press, 2011, σ. 3-4.

² Α. Λιάκος, *Προς Επισκευήν Ολομελείας και Ενότητος. Η Δόμηση του Εθνικού Χρόνου*, https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/liakos_pros-episkeuin.pdf (τελευταία ανάκτηση 2/2/2016), σ. 175.

³ J. K. Olick, V. Vinitzky- Seroussi, D. Levy, *ό.π.*, σ. 7.

⁴ Στο ίδιο

⁵ Στο ίδιο, σ. 8.

⁶ Στο ίδιο

⁷ Στο ίδιο, σ. 13. Ως «επινοημένη παράδοση» ορίζεται το σύνολο των πρακτικών με τελετουργική ή συμβολική φύση που επιδιώκουν να εσταλάξουν ορισμένες αξίες που συνεπάγονται συνέχεια με ένα ταιριαστό παρελθόν, E. Hobsbawm, T. Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Αθήνα 2004.

⁸ J. K. Olick, V. Vinitzky- Seroussi, D. Levy, *ό.π.*, σ. 14.

αντίδραση στη λογική της αποσιώπησης και της αμνησίας, καθιστά το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν τους στο κέντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος⁹. Το ζήτημα επομένως της μνήμης παραμένει επιτακτικό, καθώς «το παρόν έχει αποικιστεί από το μέλλον»¹⁰ και αυτό έχει ως αποτέλεσμα το παρελθόν να μεταβάλλεται πιο εύκολα από το παρόν και πιο γρήγορα από το μέλλον¹¹.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ενδοατομική ντετερμινιστική ερμηνεία της μνήμης που βασίζεται στη γνωστική επεξεργασία των πληροφοριών αμφισβητήθηκε από τους κοινωνικούς επιστήμονες, κατά τους οποίους οι μνήμες μας είναι καθαρά κοινωνικές, «αφού η κατασκευή και συνοικοδόμησή τους συνίσταται στην αλληλεπίδραση με τους άλλους, ενώ η ενεργοποίησή τους εξαρτάται από τις συνθήκες που παρουσιάζονται στην κοινωνική ζωή»¹². Επομένως, η ατομική μνήμη συντελείται μέσα σε κοινωνικά πλαίσια (οικογένεια ή ευρύτερη συγγενική ομάδα, κοινωνική τάξη, θρησκευτική ομάδα, πολιτική παράταξη, επαγγελματικό κύκλο) και η «συλλογική μνήμη αποτελεί ένα σώμα γνώσης που μοιράζεται από την ευρύτερη κοινότητα»¹³, ενώ το άτομο κάθε φορά που εισέρχεται σε μια νέα κοινότητα αποκτά και μοιράζεται νέες μνήμες, μέσα από τη διαδικασία της «μνημοτεχνικής κοινωνικοποίησης»¹⁴. Για τη συγκρότηση της μνήμης επομένως, η καθαρά προσωπική παρελθούσα εμπειρία του ατόμου διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, καθώς «η μνήμη είναι ένα κοινωνικό συμβόλαιο, μια συνεχής διαπραγμάτευση

⁹ Κ. Μπάδα, Ε. Ματσούκη, *Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους*, http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Mnimeia_Agalmata.pdf (τελευταία ανάκτηση 2/2/2016), σ. 2-3.

¹⁰ P. Fritzsche, "The Case of Modern Memory", *The Journal of Modern History*, 7/1, p. 87-117, 2001.

¹¹ Β. Κ. Γούναρης, Ι. Δ. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: μνήμη και ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 12-14.

¹² Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, *Κατασκευάζοντας ΜΝΗΜΕΣ... στο χώρο και στο χρόνο*, Ξάνθη, Ιούλιος 2013, http://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/80.13.10.pdf (τελευταία ανάκτηση 3/2/2016), σ. 12. Ο Halbwachs με το εμβληματικό του έργο *The Collective Memory* [1950], New York and London, Harper and Row 1980, το 1925 θεωρείται ο πρώτος εισηγητής της έννοιας της κοινωνικής «συλλογικής» μνήμης (αν και δεν ήταν ο μόνος, βλ. *The Collective Memory Reader*, ό.π., σ. 16).

¹³ Y. Dudai, *Memory from A to Z: Keywords, concepts and beyond*, Oxford, UK: University Press, 2002, στο J. V. Wertsch, H. L. Roediger, "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches", *Memory*, 16:3, 21 February 2008, p. 318-326, σ. 319.

¹⁴ E. Zerubavel, *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1997, στο Α. Γκαζή, *Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας της μνήμης*, <http://goo.gl/ysAFKM> (τελευταία ανάκτηση 4/2/2016)

μεταξύ των ανθρώπων σε σχέση με το τι αποφασίζουν να μην ξεχάσουν και πώς το διαμορφώνουν για την υστεροφημία»¹⁵.

Ωστόσο, αυτός ο κυρίαρχος ρόλος της συλλογικής μνήμης έναντι της ατομικής, η ντυρκεμική δηλαδή έννοια της «συλλογικής συνείδησης» αμφισβητείται έντονα, καθώς «δεν είναι η ομάδα ως ομάδα που εξηγεί τη συλλογική μνήμη, η δομή της ομάδας είναι αυτή που παρέχει το πλαίσιο της συλλογικής μνήμης, η οποία ορίζεται όχι ως συλλογική συνείδηση, αλλά ως σύστημα αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σε ατομικές μνήμες»¹⁶. Επομένως με αυτή την οπτική αμφισβητούνται τα κοινωνικά πλαίσια στη συγκρότηση της μνήμης, η μνήμη αποτελεί μια ατομική διαδικασία και τα άτομα «στο πλαίσιο της ομάδας άλλοτε έρχονται σε σύμπνοια και άλλοτε σε ρήξη και συνοικοδομούν τη συλλογική μνήμη»¹⁷. Σ' αυτήν την περίπτωση ωστόσο η «συλλογική μνήμη» γίνεται «συλλογική ανάμνηση», καθώς τα άτομα βρίσκονται σε μια αέναη κοινωνική και πολιτική διαμάχη με την επίσημη συλλογική μνήμη που επιχειρεί να επιβάλλει η κρατική εξουσία ελέγχοντας τη σύλληψη του παρελθόντος¹⁸.

Αν, ωστόσο, η μνήμη μιας κοινότητας δεν μπορεί να είναι ενιαία, εφόσον κάθε μέλος της κοινότητας διατηρεί διαφορετικές αναμνήσεις, μήπως πρέπει η έννοια της συλλογικής μνήμης να οριστεί ως «συλλογικές μνήμες»¹⁹ και να θεωρήσουμε ότι στην πράξη υπερισχύει η συλλογική μνήμη μιας ορισμένης ομάδας, εκείνης που ελέγχει τα μέσα της πολιτισμικής παραγωγής, ή της οποίας η γνώμη έχει μεγαλύτερη βαρύτητα, εντός της κοινότητας;²⁰ Στην περίπτωση αυτή βεβαίως αποδεχόμαστε ότι η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα προχωράει επιπλέον «και στον εκτεταμένο χειρισμό του τι θα έπρεπε ή θα μπορούσε να είναι αντικείμενο

¹⁵ A. Shanken, "Research on Memorials and Monuments", *Anales del Instituto de Investigaciones Esteticas*, XXVI/84:163-172, 2004, στο Α. Γκαζή, ό.π.

¹⁶ Ρ. Μπεβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 32, στο Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, ό.π., σ. 16.

¹⁷ Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, ό.π., σ. 16.

¹⁸ J. Bodnar, *Remaking America: Public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century*, Princeton: Princeton University Press, 1992, στο J. V. Wertsch, H. L. Roediger, ό.π., σ. 319.

¹⁹ J. Young, *The Textures of Memory*, Yale University Press, xi-xii, 1993, στο Α. Γκαζή, ό.π.

²⁰ J. Olick, "Collective Memory: The Two Cultures", *Sociological Theory*, 17/3: 338-339, 1999, στο Α. Γκαζή, ό.π.

ενθύμησης, κοινωνικά οργανωμένης μνήμης ή λήθης»²¹, δηλαδή προβαίνει σε μηχανισμούς αποσιώπησης, διαχείρισης ή παραμόρφωσης των γεγονότων του παρελθόντος και για τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Με τη σειρά της ωστόσο, αυτή η επίσημη, κυρίαρχη συλλογική μνήμη που διαμορφώνεται από τα «πάνω» (κράτος, εκκλησία, κόμμα κ.λ.π.), η οποία μεταβιβάζεται και παγιώνεται στο συλλογικό σώμα μέσα από θεσμούς, λόγους, μνημεία, αγάλματα και επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές²², γεννά μια «από τα κάτω συλλογική μνήμη» από σύνολα ή κοινωνικές ομάδες που έχουν μια κοινή βιωμένη εμπειρία, οι οποίες, ενώ στερούνται την πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων, αμφισβητούν τα ηγεμονικά αφηγήματα της επίσημης μνήμης, δημιουργώντας μια «αντι – μνήμη»²³. Αυτές οι «μνήμες των μειονοτήτων»²⁴ αναδύονται κυρίως με τον εκδημοκρατισμό της ιστορίας. Οι δύο αυτές συλλογικές μνήμες δεν βρίσκονται απαραίτητα σε ρήξη μεταξύ τους²⁵, «αλλά συνδιαμορφώνονται στη βάση μιας αλληλεπίδρασης, μιας οικειοποίησης ή μετασχηματισμού στοιχείων της άλλης»²⁶, επομένως η σύγκλιση αυτών των μνημών διαμορφώνει και επαναπροσδιορίζει τη συλλογική μνήμη της ομάδας. Επομένως, θα ήταν πιο επικερδές ερευνητικά να ερμηνεύσουμε τη σχέση μεταξύ τους επιχειρώντας να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η τοπική μνήμη ενσωμάτωσε την επίσημη θεωρώντας την τόσο οικεία και αυθεντική όσο και την τοπική²⁷.

²¹ D. Middleton, D. Edwards, "Conversational remembering: A social psychological Approach", In D. Middleton & D. Edwards (Eds), *Collective remembering*, pp. 23-45, London: Sage, (Original work published 1990), 1997, στο Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, *ό.π.*, σ. 23.

²² P. Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

²³ M. Foucault, *Language, Counter- Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, επιμ. D. F. Bouchard, μτφρ. D. F. Bouchard and S. Simon, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977, στο Κ. Μπάδα, Ε. Ματσούκη, *Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους*, http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Mnimeia_Agalmata.pdf (τελευταία ανάκτηση 4/2/2016), σ. 4. Ο Lipsitz ορίζει την αντι- μνήμη ως έναν τρόπο να θυμόμαστε και να ξεχνάμε που ξεκινά από το τοπικό, το άμεσο και το προσωπικό, σε αντίθεση με τις ιστορικές αφηγήσεις, που ξεκινούν από την ολότητα της ανθρώπινης εμπειρίας, G. Lipsitz, *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press, στο Α. Γκαζή, *ό.π.*, σ. 5.

²⁴ P. Nora, *Reasons for the Current Upsurge in Memory*, <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html> (τελευταία ανάκτηση 6/2/2016), στο Ε. Γκαζή, *ό.π.*

²⁵ J. Bodnar, *ό.π.*, p. 253, στο Α. Confino, "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102(5), 1386-1403, 1997, σ. 17.

²⁶ Κ. Μπάδα, Ε. Ματσούκη, *ό.π.*

²⁷ Α. Confino, *ό.π.*, σ. 17.

Η κύρια λειτουργία της μνήμης είναι η επιλεκτική εγγραφή των γεγονότων του παρελθόντος. Η επιλογή των γεγονότων που θα μνημονευτούν έγκειται στη σημασία που τους αποδίδει το σύνολο της ομάδας, με στόχο «τη διατήρηση της ομαδικής συνοχής και της διασφάλισης της ταυτότητας στο παρόν και στο μέλλον»²⁸. Επομένως, στην κυρίαρχη μνήμη διατηρούνται όσα γεγονότα συμβάλλουν στη θετική ταυτότητα της ομάδας. Αυτή η διατήρηση των γεγονότων ωστόσο δεν γίνεται πάντοτε με γνώμονα την αυθεντικότητά τους, αλλά συχνά μέσα από τη διαδικασία της «κοινωνικής συμβατικότητας»²⁹ η ομάδα θυμάται άλλοτε προσθέτοντας, άλλοτε αφαιρώντας πτυχές ενός γεγονότος, μεταβάλλοντας και προσαρμόζοντας το περιεχόμενο της μνήμης στις συμβάσεις (συνήθειες, πρακτικές, αξίες, στερεότυπα, πεποιθήσεις κλπ) της ομάδας. Η μνήμη υφίσταται συνεχείς μεταβολές και «δεν αποτελεί μηχανική καταγραφή και αποθήκευση του παρελθόντος στον ανθρώπινο νου, αλλά συνεχή ανάπλασή του κάτω από το βάρος και την επήρεια του παρόντος και της κοινωνίας»³⁰. Η διαδικασία της διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης δεν παραμένει διαχρονικά σταθερή, αντίθετα κάθε γενιά αναδιαμορφώνει μέρος της ή το σύνολό της με βάση τις εκάστοτε ανάγκες του παρόντος. Η υποκειμενικότητα της μνήμης αναπλάθει το παρελθόν με απλουστευτικά σχήματα και τους όρους του παρόντος και στο σημείο αυτό διακρίνεται από την Ιστορία που αναπαριστά το παρελθόν με όρους αντικειμενικότητας³¹. Η σχέση βέβαια της Ιστορίας με τη μνήμη αποτελεί ένα θέμα ακόμη ανοιχτό ερευνητικά, καθώς η απόλυτα αντιθετική σχέση τους έχει μετατοπιστεί σε μια πιο διαλεκτική σχέση και «η μνήμη ενώ δεν μπορεί να λειτουργήσει ούτε ως συμπλήρωμα, ούτε ως υποκατάστατο μπορεί ωστόσο να λειτουργήσει σαν μια θεραπευτική εναλλακτική στην ιστορία»³².

²⁸ G. Gaskell, "Attitudes, social representation and beyond", In: Deaux, Kay and Philogene, Gina, (eds.) *Representations of the Social: Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishing, Oxford, 2001, pp. 228-241, στο Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, *ό.π.*, σ. 19.

²⁹ F. C. Bartlett, *Remembering*, C.U.P., London, 1932 στο Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, *ό.π.*, σ. 19.

³⁰ Θ. Παραδέλλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, *ό.π.*, σ. 29.

³¹ H. Rousso, *Le Syndrome de Vichy 1944*, Seuil, Paris 1987, στο M. Evans, "Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989", *National Identities*, 8: 4, 317-348, 2006, σ. 324.

³² K. L. Klein, "On the Emergence of Memory in Historical Discourse", *Representations*, No. 69, Special Issue: Grounds for Remembering, Winter 2000, pp. 127-150, σ. 20. Για τον Klein, οι απόπειρες να

Η ανάγκη για αποκατάσταση της έννοιας της ταυτότητας και της διαχρονικής διάστασης των ανθρώπινων σχηματισμών, καθώς ο τόπος και ο χώρος δράσης του ατόμου υφίσταται συνεχείς μεταβολές, ανακουφίζεται με την ανέγερση των μνημείων. Τα μνημεία «εκφράζουν στιγμές της Ιστορίας, αποτελούν τεκμήριά της και νοηματοδοτούν το συγκεκριμένο χώρο και χρόνο»³³, ενώ μέσω της ανακατασκευής του παρελθόντος σφυρηλατούν την μνήμη. Τα μνημεία αποτελούν έναν από τους πιο ισχυρούς τρόπους να καταγράφει μια κοινωνία την κυρίαρχη αφήγηση της ιστορίας της, ενώ επιπλέον «η εθνική αφήγηση παράγεται ενεργά στα κοινωνικά πλαίσια όπου το νόημα, η αξία και το συναίσθημα βρίσκονται σε κίνδυνο»³⁴. Η ανέγερση ενός μνημείου αποτελεί συμπύκνωση μιας αξίας, ενός αξιολογημένου συμβάντος, μιας συλλογικής ταυτότητας και επιβάλλεται στο χώρο παρέχοντας μια εμπειρικά επαληθεύσιμη υπόσταση, υποκρύπτοντας ταυτόχρονα κάτω από τον εμβληματικό του χαρακτήρα την αφαίρεση την ίδια στιγμή ενός άλλου γεγονότος, μια επιλογή που δεν είναι τυχαία³⁵.

Ενώ το μνημείο στέκει ακίνητο στο χώρο, γίνεται δέκτης πολλαπλών αναγνώσεων από τους κατοίκους της πόλης, τους περαστικούς, τους επισκέπτες, ακόμα και από τους συντελεστές του, «μέσα από την πολιτιστική εργαλειοθήκη»³⁶ που μοιράζονται τα μέλη της ομάδας. Αυτό σημαίνει ότι η μνήμη στηρίζεται σε μια σειρά κανονιστικού συστήματος σημείων και διανέμεται στα άτομα ανάλογα με το οικονομικό, μορφωτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό προφίλ τους. Με αυτό το πρίσμα, η ανάγνωση των μνημείων στηρίζεται σε τρία επίπεδα κωδικοποίησης: σε πρώτο επίπεδο αναγνωρίζεται η ταύτιση του μνημείου με τα ιστορικά γεγονότα, ή τα πρόσωπα με αξιόλογη δράση, σε δεύτερο επίπεδο μεταδίδονται οι συμβατικοί κώδικες αναπαράστασης με τη μορφή των αναπαριστάμενων προσώπων, τη στάση

Θεωρήσουμε με βάση τον Pierre Nora, ότι ασχολούμαστε με την μνήμη γιατί την καταστρέψαμε με την ιστορική συνείδηση, ή ότι η μνήμη ξεπήδησε μέσα από την κρίση του μοντερνισμού του 19^{ου} αιώνα, ή ότι η μνήμη σχετίζεται με τον Εγγεληνικό ιστορικισμό, ή ότι η μνήμη αποτελεί αντίδοτο στην έλλειψη μνήμης στην εποχή της από-αποικιοποίησης, ή τέλος ότι η μνήμη επουλώνει τις πληγές του μοντερνισμού, αποτελούν ερμηνείες όχι ιδιαίτερα πειστικές για τη σχέση της μνήμης με την ιστορία, K. L. Klein, *ό.π.*, σ. 18.

³³ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 9.

³⁴ G. M. White, "Emotional Remembering: The Pragmatics of National Memory", *Ethos*, Vol. 27, No. 4, American Anthropological Association, pp. 505-529, 1999, σ. 507.

³⁵ Χ. Κοντογιάννη, Κ. Μητροκανέλου, *ό.π.*, σ. 96-97.

³⁶ J. Bruner, *Acts of meaning*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990, στο J. V. Wertsch, H. L. Roediger, *ό.π.*, σ. 6.

του σώματος, την έκφραση, τις χειρονομίες, την ένδυσή τους, το υλικό κατασκευής του μνημείου, το ύψος, την ύπαρξη ή μη του βάθρου, το μέγεθος, τη θέση και το φωτισμό του, ενώ σε τρίτο επίπεδο η ιδεολογική πρόσληψη του αναπαρισταμένου γεγονότος ή προσώπου εντάσσεται στην πολιτική τοποθέτηση του αναγνώστη, τις χρονικές συγκυρίες, καθώς και τις επιδιώξεις³⁷. Επομένως, για να αποκρυπτογραφήσουμε το νόημα του μνημείου, όπως και κάθε έργου τέχνης πρέπει να ανακατασκευάσουμε τη σύνδεση μεταξύ της καλλιτεχνικής αναπαράστασης με τις κοινωνικές εμπειρίες και τη νοοτροπία μιας συγκεκριμένης κοινωνίας³⁸. Όσο λοιπόν η αντίληψη του παρόντος είναι μια πρωτογενής αφαίρεση, πρέπει να δεχτούμε ότι και η αντίληψη του παρελθόντος – όπως και η ανέγερση μνημείων - αποτελεί μια δευτερογενή αφαίρεση, αφού η μνήμη συνίσταται «από τα ίχνη των ιχνών αυτών που αρχικά είχαμε αντιληφθεί»³⁹. Επομένως, η επιτέλεση της ανέγερσης ενός μνημείου από τη μια πλευρά επιχειρεί να προσδώσει ένα αφήγημα της εθνικής αφήγησης, από την άλλη ωστόσο η «συλλογική ανάμνηση» των ανθρώπων μπορεί να αναγνώσει το συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο, μπορεί όμως και να το αμφισβητήσει, να το μεταβάλλει και σε κάποιες περιπτώσεις να το απορρίψει.

Από την άλλη πλευρά, είναι σημαντικό να διερευνηθεί με ποιους τρόπους εγγράφεται η ιστορία του παρελθόντος και πώς αναπαράγεται η κυρίαρχη συλλογική μνήμη μέσα από τον κατεξοχήν μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου και πολιτικής νομιμοφροσύνης⁴⁰, όπως είναι το σχολικό μάθημα της Ιστορίας. Ποια είναι η αξιακή φόρτιση, οι γνωσιολογικοί σκοποί και το γνωστικό περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος της Ιστορίας και πώς αυτά έχουν

³⁷ Ε. Ματσούκη, *Τα μνημεία στον αστικό χώρο- η περίπτωση της Ηλιούπολης Αττικής*, http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/memory%20-%20ilioupoli.pdf (τελευταία ανάκτηση 5/2/2016), σ. 3.

³⁸ A. Confino, *ό.π.*, σ. 6.

³⁹ D. Lowenthal, *The past is a foreign country*, Cambridge UP, 1985, 204, στο Σ. Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης: η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000, σ. 7.

⁴⁰ Περιπτώσεις πολιτικής και ιδεολογικής παρέμβασης στα αναλυτικά προγράμματα και στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας διαπιστώνονται όχι μόνο στα χρόνια της Μεταπολίτευσης (1976) αλλά αυτές συνεχίζονται μέχρι και το 2006 με το επίμαχο βιβλίο της Στ' Δημοτικού. Για μια αναλυτική παρουσίαση των παρεμβάσεων από το 1976 ως το 2003, βλ. Γ. Κόκκινος, *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα: Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 129-141.

διαμορφωθεί⁴¹ μέσα από μια ιστορική εξέλιξη από τις πρώτες απόπειρες καταγραφής των ιστορικών γεγονότων των Βαλκανικών πολέμων μέχρι τη σύγχρονη πολυπολιτισμική δημοκρατική κοινωνία; Ιδιαίτερης σημασίας αποτελεί επομένως το ερώτημα της διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο δομούνται και παγιώνονται οι συλλογικές ταυτότητες μέσα από τις ερμηνείες του παρελθόντος που επιχειρεί η σχολική Ιστορία.

Στην παρούσα εργασία το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη θεσμική μνήμη, η οποία αναδεικνύει επιλεκτικά από το παρελθόν των Βαλκανικών πολέμων τις μνήμες που προσιδιάζουν στην επίσημη και κυρίαρχη αφήγηση και στους τρόπους με τους οποίους επιχειρεί να διαμεσολαβήσει τη μνήμη μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια και την ανέγερση μνημείων. Παράλληλα η μελέτη θα ασχοληθεί και με την καταγραφή της ιστορίας των Βαλκανικών πολέμων από την ιστοριογραφία – στο πλαίσιο σύζευξης της ιστορίας με τη μνήμη. Επομένως θα εστιάσουμε στις ανασυγκροτούμενες συλλογικές μνήμες των Βαλκανικών πολέμων μέσα από τους «τοπογραφικούς» τόπους (ιστορικά τεκμήρια), από τους «λειτουργικούς» (σχολικά εγχειρίδια) και από τους «μνημειακούς» (ηρώα)⁴². Η μελέτη θα επιχειρήσει να αναδείξει την ιστορία των Βαλκανικών πολέμων «από τα πάνω», με επίγνωση της αδυναμίας να παρουσιάσει μια πιο ολοκληρωμένη αφήγηση αναδεικνύοντας πιο επισταμένα την ιστορία «από τα κάτω». Η ανάδειξη των μεμονωμένων «φωνών» από το επώνυμο (πχ λογοτέχνες ή Τύπος) ή ανώνυμο κοινό θα συντελούσε αποτελεσματικά για μια μελλοντική διερεύνηση του υπό εξέταση θέματος.

⁴¹ Κατά τον Κόκκινο, παρά τις αλλαγές που έχουν κατά καιρούς εισαχθεί στη σκοποθεσία του μαθήματος, το μάθημα της Ιστορίας παραμένει «αμετακίνητο στον αστερισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας και του αφελούς θετικισμού», ενώ από την άλλη καίριες ερμηνευτικές διαμάχες αποσιωπώνται, οι μάζες παραμένουν στο περιθώριο του ενδιαφέροντος και η ιστορία του πολιτισμού υποχωρεί έναντι μιας παραδοσιακής ηρωολοατρικής προσέγγισης της πολιτικής ιστορίας, στο ίδιο, σ. 102-103.

⁴² Ζακ Λε Γκοφ, ό.π., σ. 143-145, 140-141.

Κεφάλαιο 2. Ιστοριογραφία των Βαλκανικών Πολέμων

2.1 Σκοπός - Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός του κεφαλαίου είναι να καταδειχθεί η ιστοριογραφική καταγραφή των Βαλκανικών Πολέμων. Η έρευνά μας εστίασε στις ιστοριογραφικές αφηγήσεις της περιόδου και πιο συγκεκριμένα σε 16 ιστορικά βιβλία που συγγράφηκαν από το 1930 μέχρι το 2013. Οι χρονικοί περιορισμοί της έρευνας ωστόσο δεν μας επέτρεψαν να ερευνήσουμε τα απομνημονεύματα των αγωνιστών των πολέμων. Τα κριτήρια που θέσαμε για την έρευνα των βιβλίων ήταν η χρονιά συγγραφής τους, καθώς στοχεύουμε να αναδείξουμε την εξέλιξη της ιστοριογραφικής παραγωγής μέσα από το πέρασμα των δεκαετιών και τη διερεύνηση του τρόπου που το εκάστοτε ιδεολογικό – κοινωνικό πλαίσιο επηρεάζει τη συγγραφή τους, καθώς και ο τρόπος που επιλέγουν οι συγγραφείς να αφηγηθούν τους Βαλκανικούς πολέμους. Ειδικότερα, από τα έργα αυτά, αν εξαιρέσουμε τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού (1932) και το έργο του Σπ. Μελά (1971), τα υπόλοιπα έργα δεν αποτελούν μονογραφίες της περιόδου των πολέμων, αλλά είτε αφηγούνται τους Βαλκανικούς πολέμους ως μέρος μιας ευρύτερης περιόδου που εκτείνεται μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή (1922), όπως είναι το έργο των Γ. Βεντήρη (1931), Π. Παναγάκου (1961), Π. Ενεπεκίδη (1962), Φ. Γρηγοριάδη (1971), Γ. Γιανουλόπουλου (1999), Τ. Κωστόπουλου (2007), είτε εντάσσουν την περίοδο ως μέρος της γενικότερης ιστορίας του νεότερου ελληνισμού, όπως είναι το έργο των Γ. Ασπρέα (1930), Γ. Κορδάτου (1958), Ν. Σβορώνου (1972), του συλλογικού έργου της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (1977), Κ. Σβολόπουλου (1992), του συλλογικού έργου της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού (2004), Γ. Δερτιλή (2004), Θ. Βερέμη και Γ. Κολιόπουλου (2006) και Κ. Κωστή (2013).

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στην αρχή της έρευνας είναι: πώς καταγράφεται η διαμάχη Βενιζέλου - Κωνσταντίνου, ποια είναι η θέση των ιστορικών για τις βιαιότητες που διεπράχθησαν από τους εμπολέμους κατά τη διάρκεια του Β' Βαλκανικού πολέμου και ποιες είναι οι οπτικές της επίμαχης περιόδου τις οποίες αναδεικνύουν οι συγγραφείς των ιστορικών βιβλίων. Η παρουσίαση των ιστοριογραφικών αφηγήσεων στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου θα

ακολουθήσει τη χρονολογική αφήγηση, καθώς σκοπός μας είναι να παραθέσουμε μια ιστορία της ιστοριογραφίας των Βαλκανικών πολέμων, αξιοποιώντας τα έργα ως πολύτιμες ιστοριογραφικές πηγές και όχι να προβούμε σε κρίσεις αξιολογικές για την ιστορικότητά τους, ενώ στο δεύτερο μέρος θα ακολουθήσουν κάποιες συμπερασματικές σκέψεις.

2.2 Ιστορία της ιστοριογραφίας των Βαλκανικών πολέμων

Η πρώτη «επίσημη» ιστοριογραφική αφήγηση των πολέμων συγγράφεται από το Γενικό Επιτελείο Στρατού σε 3 τόμους⁴³ μόλις το 1932, είκοσι δηλαδή χρόνια μετά τη λήξη των πολέμων, ενώ οι εκδόσεις συνοδεύονταν από αντίστοιχους τόμους παραρτημάτων και σχεδιαγραμμάτων. Οι τόμοι αυτοί ανατυπώθηκαν το 1939 σε αναθεωρημένη έκδοση. Η αιτιολόγηση της ανατύπωσης αναφέρεται στον πρόλογο της νέας έκδοσης, καθώς «αθρόαι παρατηρήσεις και διαμαρτυρίες διετυπώθησαν επί της ακριβείας, της ειλικρινείας και της αμεροληψίας του (πρώτου) κειμένου» από τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις. Επειδή ωστόσο, οι συντάκτες θεωρούν την έκδοση αυτή ως την επίσημη καταγραφή της στρατιωτικής ιστορίας και σκοπός τους είναι «ο φρονηματισμός των μεταγενεστέρων γενεών», προχώρησαν σε έρευνες όπου διαπίστωσαν σε αρκετές περιπτώσεις την παραχάραξη των εγγράφων, η οποία οφειλόταν «όχι μόνον την σπουδήν αλλά και την έλλειψιν αμεροληψίας και ενίοτε κακήν πρόθεσιν» των πρώτων συντακτών. Το 1987⁴⁴ ακολουθεί μια ακόμη έκδοση, η οποία αποτελεί περίληψη της πολεμικής έκθεσης του 1939, το 1992⁴⁵ εκδίδεται η αναπαραγωγή της πολεμικής έκθεσης του 1939 και τέλος, το 2001⁴⁶ εκδίδεται μια νέα έκδοση.

Πέρα από το γεγονός ότι η Πολεμική Έκθεση του 1939 περιλαμβάνει τα παλαιά τοπωνύμια μέσα σε παρένθεση, ενώ αντίθετα οι εκδόσεις αργότερα από το ΔΙΣ του

⁴³ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους*, τ. Α' (Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου), τ. Β' (Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στην Ήπειρο), τ. Γ' (Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων), Πολεμική Έκθεση, Γενικόν Επιτελείον Στρατού, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1932.

⁴⁴ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Επίτομη ιστορία των βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, ΔΙΣ, Αθήνα 1987.

⁴⁵ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τ. Α', τ. Β', τ. Γ', ΔΙΣ, Αθήνα 1992.

⁴⁶ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, ΔΙΣ, Αθήνα 2001.

1987 και 1992 αναφέρουν μόνο τις νέες ονομασίες που καθιερώθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, μια διαφορά επιβεβλημένη από τη χρονιά έκδοσής τους, ανάμεσα στις εκδόσεις παρατηρούνται και ορισμένες αντιφάσεις, όπως η διάρκεια της μάχης του Κιλκίς. Έτσι, στην Πολεμική Έκθεση του 1932, η 19^η Ιουνίου συμπεριλαμβάνεται στη μάχη του Κιλκίς, στην έκδοση ωστόσο του ΔΙΣ του 1992, η 19^η Ιουνίου δεν συμπεριλαμβάνεται – περιλαμβάνονται μόνο η 20^η και 21^η Ιουνίου 1913. Αντίθετα, στην έκδοση του ΔΙΣ του 1987, στην επίτομη ιστορία η μάχη στο Κιλκίς διαρκεί 3 ημέρες (19-21 Ιουνίου)⁴⁷.

Οι εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν την επίσημη στρατιωτική αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων, καθώς επίσης και να συμπεριλάβουν στη μνήμη των πολέμων τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών τους. Ωστόσο η εξιστόρηση των γεγονότων δεν συνάδει πάντα με τις αφηγήσεις των στρατιωτικών που πήραν μέρος στις μάχες οι οποίοι μάλιστα κατείχαν επιτελικές θέσεις. Παρατηρούνται έτσι αντιφάσεις πχ αναφορικά με τη Βουλγαρική δύναμη που αντιπαρατάχθηκε στον ελληνικό στρατό στη μάχη του Κιλκίς – οι εκδόσεις του ΔΙΣ αναφέρουν το νούμερο των 32 ταγμάτων πεζικού, ενώ ο Μαζαράκης⁴⁸ και ο Δούσμανης⁴⁹ ανεβάζουν το νούμερο σε 70. Διαφορετικές αφηγήσεις εντοπίζονται επίσης και στο ακανθώδες θέμα των εμπρησμών του Κιλκίς, όπου για την Πολεμική Έκθεση υπεύθυνοι ήταν «οι υποχωρούντες Βούλγαροι»⁵⁰, ενώ πχ στον Δραγούμη αναφέρεται ότι «προσπάθησε ο Μαζαράκης για να μην κάψουν χωριά, μα κάηκαν»⁵¹. Η αντίφαση βέβαια αυτή εξηγείται μέσα στο πλαίσιο της αυτολογοκρισίας των αθέατων πλευρών του πολέμου από την επίσημη αφήγηση και στην προσπάθεια επιβολής μιας κυρίαρχης μνήμης, κατά την οποία τα ελληνικά στρατιωτικά ιδεώδη δεν επιτρέπεται να «σπλωθούν».

⁴⁷ Α. Καστάνης, *Στρατιωτική ανάλυση της μάχης Κιλκίς- Λαχανά 19-21 Ιουνίου 1913*, Ιστορικό Συνέδριο του Δήμου Κιλκίς 23.6.2013, http://arxiokallari.blogspot.gr/2013/06/19-21-1913_9653.html (τελευταία ανάκτηση 8/1/2015)

⁴⁸ Α. Μαζαράκης- Αινιάν, «Ο ελιγμός του Κιλκίς», *Γενική Στρατιωτική Επιθεώρησης*, Παράρτημα 26, 1930, σ. 38, στο Α. Καστάνης, *ό.π.*

⁴⁹ Β. Δούσμανης, *Ο συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων*, Μακρής, Αθήναι 1927, σ. 70, στο Α. Καστάνης, *ό.π.*

⁵⁰ *Πολεμική Έκθεση*, *ό.π.*, σ. 170, στο Α. Καστάνης, *ό.π.*

⁵¹ Φ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1988, σ. 345, στο Α. Καστάνης, *ό.π.*

Η έντονη διαφωνία Βενιζέλου- Κωνσταντίνου αναφορικά με την κατεύθυνση του στρατού μετά τη μάχη στο Σαραντάπορο και την προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη όπως υποστήριζε ο Βενιζέλος ή προς την κατεύθυνση Αμύνταιο- Φλώρινα- Μοναστήρι, όπως υποστήριζε ο Κωνσταντίνος, αποσιωπάται εντέχνως από την Πολεμική Έκθεση του 1939. Η σύγκρουση της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας καταγράφεται στην αλληλογραφία που αντάλλαξαν μεταξύ τους οι δύο άνδρες στις 12 και 13 Οκτωβρίου 1912. Παρατηρείται ωστόσο ότι, ενώ τα τηλεγραφήματα που αποτυπώνουν την ένταση των δύο ανδρών παρατίθενται στο Παράρτημα της Έκθεσης⁵² δεν ενσωματώνονται στην ίδια την αφήγηση της έκθεσης, στην οποία ο Κωνσταντίνος στις 13 Οκτωβρίου διατάζει το στρατό να διέλθει τον Αλιάκμονα και να κινηθεί προς το βορρά στην Κοζάνη σύμφωνα με τη σχεδίαση και τις διαταγές της προηγούμενης ημέρας⁵³, χωρίς να γίνεται μνεία για τις αντίθετες υποδείξεις του Βενιζέλου. Την «άτοπον ανάμιξιν» του Βενιζέλου στις στρατιωτικές αποφάσεις επικρίνει και ο Δούσμανης από το Γενικό Επιτελείο, καθώς κρίνει ότι η πολιτική ηγεσία δεν γνωρίζει τον στρατιωτικό χαρακτήρα των γεγονότων⁵⁴. Ενώ επίσης στο

⁵² Το αγωνιώδες τηλεγράφημα του Βενιζέλου «[...] Παρακαλώ μόνον να έχετε υπ' όψιν ότι σπουδαίοι πολιτικοί λόγοι επιβάλλουσιν να ευρεθώμεν μίαν ώραν ταχύτερον εις Θεσσαλονίκην. Αθήνα 12 – Χ – 1912, ώρα 10.20' μ.μ. Βενιζέλος», *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους* τ. Α' ΓΕΣ 1932, Παράρτημα, αρ. 415, σ. 169 και το πιεστικό του Υπουργού Εξωτερικών Κορομηλά «[...] Φρονώ ότι πρέπει κατά το δυνατόν εντείνωμεν ημετέρας ενεργείας ώστε καταληφθή όσον τάχιστα Θεσσαλονίκη, ίνα μη ημέτερα αποτελέσματα έλθωσι πολύ ύστερον των στρατών των συμμάχων. Αθήνα 12 – Χ – 1912, ώρα 3.35' μ.μ. Κορομηλάς», Παράρτημα, ό.π., αρ. 416, σ. 169-170, προκαλούν την οργισμένη απάντηση του Κωνσταντίνου: «Θα εξακολουθήσω με την αυτήν έντασιν δυνάμεων επιδιώκων την καταστροφήν του εχθρού επί τη βάσει του σχεδίου το οποίον προδιέγραψα και του οποίου τον αντικειμενικόν μόνος εγώ είμαι αρμόδιος και υπεύθυνος να κανονίζω. Παρακαλώ δε υμάς όπως, ευαρεστούμενος, μη προσπαθήτε όπως επηρεάζητε την διεύθυνσιν των επιχειρήσεων. Σέρβια 13-Χ-1912, Κωνσταντίνος», Παράρτημα, ό.π., αρ. 443, σ. 178-179. Κατά τον Δούσμανη, η απάντηση του Κωνσταντίνου ήταν πιο επιθετική στο ύφος: «Η κατεύθυνσις της υποχωρήσεως και αι προθέσεις του πολέμιου θα κανονίσωσι την προέλασιν και την κατεύθυνσιν και της υπ' εμέ Στρατιάς», προσθέσας συν τοις άλλοις: «Να παύση του λοιπού η Κυβέρνησις αναρμοδίως γνωματεύουσα και εκ του μακρόθεν αναμινγνυομένη εις τας πολεμικάς επιχειρήσεις», Β. Δούσμανης, *Απομνημονεύματα. Ιστορικάί σελίδες τας οποίας έζησα*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήνα 1946, σ. 50. Κατά τον Παναγάκο, τα τηλεγραφήματα τόσο του Βενιζέλου, όσο και του Κορομηλά υπέστησαν χρονολογική αλλοίωση από τους συντάκτες της Πολεμικής Έκθεσης του 1932 και ότι αυτά στάλθηκαν στις 13 Οκτωβρίου, γεγονός που δικαιολογεί την οργισμένη αντίδραση του Διαδόχου ότι αυτός είχε δώσει ήδη τις σωστές εντολές στο στρατό, Π. Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα, 1960, σ. 39-49. Ο Βεντήρης συμφωνεί με τη χρονολόγηση στις 13 Οκτωβρίου για το τηλεγράφημα του Βενιζέλου μόνο, αλλά κατά αυτόν γεγονός παραμένει ότι ο Βενιζέλος άσκησε πίεση για να προελάσει ο στρατός προς τη Θεσσαλονίκη, ενώ ο Κωνσταντίνος είχε διαφορετική γνώμη, Γ. Βεντήρης, ό.π., σ. 115. Ωστόσο, και η αναθεωρημένη Πολεμική Έκθεση του 1939 χρονολογεί τα τηλεγραφήματα αυτά στις 12 Οκτωβρίου.

⁵³ Πολεμική Έκθεση, ό.π., σ. 101-102

⁵⁴ Β. Δούσμανης, ό.π., σ. 47-49

Παράρτημα της Πολεμικής Έκθεσης παρατίθεται το απόσπασμα της αγόρευσης του Βενιζέλου στη Βουλή της 12^{ης} Αυγούστου 1917 στο οποίο ο ίδιος ο πρωθυπουργός αναφέρεται στη διάσταση απόψεων με τον Κωνσταντίνο⁵⁵, ακολουθεί υποσημείωση των συντακτών σύμφωνα με την οποία «δεν ανευρέθη η αναφορά του Γεν. Στρατηγείου ότι ο Στρατός θα κατευθυνθή προς Μοναστήριον, ούτε και η Διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών, όπως στραφή προς Θεσσαλονίκη» παίρνοντας θέση εμμέσως υπέρ του Κωνσταντίνου. Η ένταση των δύο ανδρών συνεχίζει να υποβόσκει και τις επόμενες ημέρες 19-20 Οκτωβρίου με αλληπάλληλα τηλεγραφήματα⁵⁶. Αντίθετα, το Παράρτημα της Πολεμικής Έκθεσης δεν συμπεριλαμβάνει το τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς τον Κωνσταντίνο για να του επισείσει την αναγκαιότητα επίσπευσης κατάληψης της πόλης⁵⁷, αλλά ούτε και την αλαζονική απάντηση του Κωνσταντίνου⁵⁸.

Την ίδια περίοδο, το 1931, δημοσιεύεται το έργο του Γ. Βεντήρη, που θεωρείται ακόμα και σήμερα βασική πηγή αναφοράς για την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων. Ο Γεώργιος Βεντήρης (Άρτα, 1890 - Λωζάννη, 1954), ήταν δημοσιογράφος (άρχισε τη δημοσιογραφική του σταδιοδρομία ως διευθυντής των εφημερίδων Νέα

⁵⁵ Απόσπασμα Πρακτικών Βουλής της συνεδριάσεως της 12^{ης} Αυγούστου 1917, Παράρτημα, *ό.π.*, αρ. 445, σ. 179-180

⁵⁶ Τηλεγράφημα Βενιζέλου στις 19 Οκτωβρίου που πιέζει για την κατοχή της Θεσσαλονίκης «Αρχηγόν Στρατού. Μετά την κατατρόπωση των Τούρκων εις Λουλέ Μπουργκάς, οι Βούλγαροι προελαύνουν ακράτητοι εις Τσατάλτζαν. Πιστεύεται ότι οι Τούρκοι μετά τας επανειλημμένας ήττας και τη αποσύνθεσιν του στρατού των είναι ανίκανοι να αντιτάξουν σοβαράν αντίστασιν ουδέ εις Τσατάλτζαν. Επικειμένης ούτω πιθανώτατα ευρωπαϊκής επεμβάσεως να επισπευθώσι πάση δυνάμει ημέτεραι στρατιωτικάί επιχειρήσεις. Αθήναι 19-Χ-1912, ώρα 11 μ.μ. Βενιζέλος», Παράρτημα, *ό.π.*, αρ. 606, σ. 224 και ψυχρή απάντηση του Κωνσταντίνου στις 20 Οκτωβρίου «Μετά μάχην διαρκέσασα χθες όλην την ημέρα και σήμερον από της έκτης πρωινής, ο εχθρός ηττήθη υπό του γενναίου στρατού μου και υποχωρεί διωκόμενο. Τα Γιαννιτσαήλωθησαν προ τετάρτου ώρας», Παράρτημα, *ό.π.*, αρ. 630, σ. 229

⁵⁷ «Αρχηγόν Στρατού. Παραγγέλλεσθε να αποδεχτήτε προσφερομένην υμίν παράδοσιν της Θεσσαλονίκης και να εισέλθητε εις αυτήν άνευ τινός αναβολής. Καθιστώ υμάς υπεύθυνον δια πάσαν αναβολήν έστω και στιγμής. Αθήναι 27 – Χ – 12 ώρα 2.30' π.μ. Πρωθυπουργός Βενιζέλος», Β. Δούσμανης, *ό.π.*, σ. 51 και Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος (α' έκδ. 1931), 1970, σ. 119-120. Το τηλεγράφημα αυτό ο Βενιζέλος, κατά τον Βεντήρη, όταν πληροφορήθηκε ότι η πόλη είχε ήδη παραδοθεί στον ελληνικό στρατό, ζήτησε να μην παραδοθεί στον Διάδοχο. Ο Κωνσταντίνος όμως το έλαβε και αυτό προκύπτει από την επιστολή του Μεταξά προς τον Δούσμανη στις 21 Δεκεμβρίου 1912.

⁵⁸ «Υπουργόν Στρατιωτικών. Αθήναις, Συναισθάνομαι πλήρως την ευθύνην ην φέρω, και παρακαλώ εις το εξής να μη μου υπομνήσκετε τούτο δι' οιανδήποτε υπόθεσιν. Εάν ώφειλον η ου να αποδεχθώ παράδοσιν Θεσσαλονίκης είμαι ο μόνος αρμόδιος να κρίνω ευρισκόμενος επί τόπου επιβάλλων τους όρους. Απόδειξις επιτευχθέν αποτέλεσμα. Κωνσταντίνος Διάδοχος», Β. Δούσμανης, *ό.π.*, σ. 51. Η απάντηση αυτή που κατά τον Δούσμανη συγγράφηκε από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

Ελλάς (1913) και Πατρίς (1915), από τις στήλες των οποίων τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ του κινήματος των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου) ιστορικός, πολιτικός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου, του Νικολάου Πλαστήρα και, κατά τη δύση της ζωής του, του βασιλιά Παύλου, ενώ είχε σπουδάσει και νομικά.

Στο δεύτερο μέρος της ιστορικής του μελέτης με τον τίτλο «Δημιουργία», ο Βεντήρης εντάσσει την αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων μέσα στην «αληθώς αναμορφωτική πενταετία» από το 1910 μέχρι τις αρχές του 1916⁵⁹. Ο συγγραφέας ξεκινά την αφήγηση με μια ιστορική αναδρομή στις αποτυχημένες - μέχρι το 1912 - απόπειρες της Ελλάδας για σύναψη συμμαχιών με τα Βαλκανικά κράτη, για να αναδείξει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Βενιζέλος - όπως και το κίνημα στο Γουδί - για την υπογραφή συμφωνίας με τη Βουλγαρία στις παραμονές των πολέμων. Κατά τη διάρκεια των δύσκολων διαπραγματεύσεων με τη Βουλγαρία ο Βενιζέλος ξεπέρασε τα εμπόδια της αυτονομίας της Μακεδονίας και του όρου της διανομής των εδαφών. Ο στόχος ωστόσο του πρωθυπουργού, κατά τον συγγραφέα, ήδη από το καλοκαίρι του 1912 ήταν η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό⁶⁰. Οι προσπάθειες μάλιστα του Βενιζέλου να μην προκαλέσει μονομερείς ενέργειες εναντίον της Τουρκίας αλλά και της Βουλγαρίας που θα επέβαλλαν τη διπλωματική απομόνωση της χώρας, συνέτειναν ώστε να αρνηθεί την είσοδο των Κρητών βουλευτών στη Βουλή, τους οποίους δέχτηκε ιδιαιτέρως⁶¹.

Στην αποτίμηση του Βεντήρη για τις στρατιωτικές επιτυχίες του ελληνικού στρατού υπερτέρησε η αγωνιστικότητα και το φρόνημα του στρατού, έναντι των σοβαρών

⁵⁹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος, 1931, σ. 93-194.

⁶⁰ Ο Βεντήρης παραθέτει το τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς τον πρεσβευτή στη Σόφια Πανά στις 25 Αυγούστου 1912: «[...] Η αυτή δύναμις των πραγμάτων θα αφήσει εις την Ελλάδα την Θεσσαλονίκην, Μοναστήριον και Σέρρας [...]. Το τηλεγράφημα φέρει την υπογραφή του υπουργού των Εξωτερικών Λ. Κορομηλά, αλλά σύμφωνα με τον Βεντήρη το συνέταξε ο ίδιος ο Βενιζέλος, στο ίδιο, σ. 101. Αλλά και αργότερα, όταν ο Βενιζέλος προσπαθούσε να πείσει το Γεώργιο να υπογράψει την επιστράτευση, στο διάλογο που παραθέτει ο Βεντήρης, πάλι ο Βενιζέλος χρησιμοποιεί το επιχείρημα της κατάληψης της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να πείσει τον δύσπιστο ακόμη βασιλιά, στο ίδιο, σ. 106.

⁶¹ Ο Βεντήρης στο σημείο αυτό διαφοροποιείται από την κυρίαρχη αφήγηση που θέλει την πανηγυρική είσοδο των Κρητών βουλευτών να σηματοδοτούν την αποφασιστικότητα της Ελλάδας για συμμετοχή στον πόλεμο. Βέβαια στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε τη σύγχυση που συνήθως επικρατεί μεταξύ των δύο διαφορετικών ημερομηνιών που οι Κρήτες βουλευτές επιχείρησαν να «εισβάλλουν» στη Βουλή, τον Μάιο του 1912, όπου και εκδιώχθηκαν από τον Βενιζέλο και τον Οκτώβριο του 1912, όταν η πανηγυρική τους είσοδος στη Βουλή σηματοδοτήθηκε από την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να συμμετάσχει στους Βαλκανικούς πολέμους.

ελλείψεων του από την έλλειψη εξάσκησης - παρά την προσπάθεια της γαλλικής αποστολής - την απουσία συνοχής μεταξύ των διοικούντων και των διοικουμένων, τον ελαττωματικό ανεφοδιασμό, την έλλειψη εμπειρίας του γενικού επιτελείου και των περιορισμένων στρατιωτικών ικανοτήτων του Κωνσταντίνου⁶², απέναντι σ' έναν όχι τόσο αξιόμαχο τουρκικό στρατό. «Διά τουτο το Σαραντάπορον εσχεδιάσθη άριστα και επραγματοποιήθη πλημμελως. Διά τον ίδιον λόγον τα Γιαννιτσα ήσαν πόλεμος τύχης, διά τουτο ετυραννήθη εις το Μπιζάνι ο Έλλην, δι' αυτό το Κιλκίς σημαίνει φρικτήν αιμορραγίαν και διαφυγήν του εχθρου»⁶³. Ο Βεντήρης ουσιαστικά αποδομεί την κυρίαρχη αφήγηση περί θριαμβευτικής και εύκολης προέλασης του ελληνικού στρατού και αποτυπώνει μια πιο ρεαλιστική πραγματικότητα⁶⁴.

Ο Βεντήρης δεν παρουσιάζει μια χώρα με στρατιωτική και πολιτική ομοψυχία και ενότητα. Η υπογραφή της απόφασης της επιστράτευσης απαίτησε ιδιαίτερους διπλωματικούς ελιγμούς από την πλευρά του Βενιζέλου προκειμένου να πειστεί ο δύσπιστος Γεώργιος που φοβόταν την ασταθή συμμαχία με τη Βουλγαρία, αλλά και τις αντιδράσεις τόσο από την Ρωσία, κυρίως ωστόσο από την Αυστρία⁶⁵. Ο Βενιζέλος παράλληλα έπρεπε να ελιχθεί σε μια αντιπολίτευση που έφερνε συνεχώς προσκόμματα κατά τη διάρκεια των πολέμων, όπως όταν ο Θεοτόκης ήταν αντίθετος στα σχέδια συμμαχίας με τη Βουλγαρία στη συνεδρίαση της Βουλής της 1^{ης} Οκτώβρη⁶⁶, ή αργότερα, όταν ο Ράλλης κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της συνθήκης του Λονδίνου, δήλωνε στη Βουλή «Απεμπολείτε τα ύψιστα συμφέροντα του έθνους!»⁶⁷, ή τέλος όταν παραμονές του δεύτερου Βαλκανικού πολέμου, οι Θεοτόκης, Γούναρης και Ράλλης εμφανίζονταν ένθερμοι υποστηρικτές του πολέμου εναντίον των Βουλγάρων τον οποίο μάλιστα έπρεπε η

⁶² Στο ίδιο, σ. 102-103.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 102.

⁶⁴ «Και, γενικως, δεν οδηγουμει από εν μόνον σύστημα, εξ εκείνων τα οποία ονομάζονται υλιστική, ιδεαλιστική, ηρωική κλπ. εξήγησις της ιστορίας. Αναγνωρίζω ότι εκάστη των μεθόδων τούτων ημπορει να χρησιμοποιηθει εκ περιτροπης προς κατανόησιν των αθροιστικων φαινομένων αρνουμει όμως την μονοπώλησιν της αληθείας υπό μιας εξ αυτων», στο ίδιο, εισαγωγή, σ. 3.

⁶⁵ Βλ. τηλεγράφημα του Γεωργίου από την Κοπεγχάγη στις 13/26 Σεπτεμβρίου 1912, αρ. 126 ειδικού πρωτοκόλλου Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος, στο ίδιο, σ. 105.

⁶⁶ Κατά τον Βεντήρη, ο Θεοτόκης επιθυμούσε ένα ευρύ πρόγραμμα συνεργασίας με τους Ρουμάνους, τους Αυστριακούς και τους Γερμανούς για να αντιμετωπίσει το σλαβικό κίνδυνο, στο ίδιο, σ. 111.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 131.

χώρα να διεξαγάγει μόνη χωρίς προηγουμένως να συνάψει συμμαχία με τα άλλα Βαλκανικά κράτη⁶⁸.

Για τον Βεντήρη τόσο η κατάληψη της Θεσσαλονίκης, όσο και των Ιωαννίνων οφείλονται αποκλειστικά στις ενέργειες του Βενιζέλου. Οι προθέσεις του Κωνσταντίνου να προχωρήσει προς το Μοναστήρι, μια απόφαση που στον Διάδοχο- σύμφωνα με τον Βεντήρη- υπαγορεύεται από τις στρατιωτικές ανάγκες, όπως ο ίδιος ο Κωνσταντίνος επικαλείται, δεν συνιστά επαρκής αιτιολόγηση, καθώς ο αρχιστράτηγος είχε επαρκέστατες πληροφορίες και υποδείξεις, ενώ και ο τουρκικός στρατός δεν συνιστούσε αξιόμαχη απειλή⁶⁹, επομένως η απόφαση αυτή συνιστά αδικαιολόγητη και πείσμονα αντίδραση του Κωνσταντίνου στις υποδείξεις του Βενιζέλου⁷⁰. Την απροθυμία μάλιστα του Κωνσταντίνου να σπεύσει προς τη Θεσσαλονίκη, ο Βεντήρης την αποδεικνύει επιπλέον με την αδικαιολόγητη καθυστέρηση που σημείωσε η διέλευση του στρατού από τον αμαξιτό δρόμο Γιαννιτσών- Θεσσαλονίκης, μια διαδρομή που κανονικά θα απαιτούσε δύο ημέρες, ενώ ο ελληνικός στρατός χρειάστηκε πέντε ημέρες για να τη διαβεί⁷¹. Στο ίδιο πνεύμα των απείθαρχων στην πολιτική ηγεσία αποφάσεων αποδίδει ο Βεντήρης και την απερίσκεπτη ενέργεια του Κωνσταντίνου να επιτρέψει την παραμονή στην πόλη της Θεσσαλονίκης δύο βουλγαρικών ταγμάτων, μια απόφαση για την οποία όφειλε

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 154.

⁶⁹ «Κατά τον πόλεμον εναντίον των Τούρκων εν Μακεδονία, η διάρκεια της εκστρατείας ητο περίπου ενός και ημίσεως μηνός (5 Οκτωβρίου- 20 Νοεμβρίου 1912), λήξασα με πλήρη κατάκτησιν της Μακεδονίας, άνευ σοβαράς αντιστάσεως των Τούρκων, όσον και αν τιμωσι τον στρατόν μας αι μάχαι του Σαρανταπόρου, των Γιαννιτσών, ως και άλλα μικρότερα», Υπόμνημα αντισυνταγματάρχου εν τω γενικω επιτελείω Ιωάννου Μεταξά εις τον πρωθυπουργόν Βενιζέλον, Αθήναι, 20 Ιανουαρίου 1915. Για τις αδυναμίες του τουρκικού στρατού, ο Βεντήρης παραθέτει και τη μαρτυρία του Άγγλου συγγραφέα Κρωφορντ Πράις, που βρισκόταν τότε στη Θεσσαλονίκη: «η φρουρά της πόλεως αποτελείτο εκ των πανικοβλήτων φυγάδων των Γιαννιτσών και από συρφετόν, περισυλλεγόντα όπως- όπως εις τους δρόμους της διεθνους μεγαλουπόλεως». Μάλιστα ο Βεντήρης σημειώνει ότι η μαρτυρία του Πράις δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς το βιβλίο που ο ίδιος συνέγραψε *Βαλκανικοί Πόλεμοι*, αποτελεί έναν ύμνο προς τον Κωνσταντίνο και το επιτελείο του, στο ίδιο, σ. 120.

⁷⁰ Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι την απόφαση του Κωνσταντίνου για προέλαση του στρατού προς το Μοναστήρι, ο Βεντήρης την τεκμηριώνει παραθέτοντας το απόσπασμα από την αγόρευση του Βενιζέλου στη Βουλή στις 13/26 Αυγούστου 1917 και όχι από κάποιο άλλο επίσημο έγγραφο, στο ίδιο, σ. 115.

⁷¹ Ο Βεντήρης αποσιωπά τις αιτιάσεις του Γενικού Επιτελείου που διατυπώθηκαν εκ των υστέρων για την καθυστέρηση αυτή οι οποίες οφείλονταν στις καιρικές συνθήκες. Παραθέτει μόνο ως γεγονός την καταστροφή των σιδηροδρομικών και οδικών γεφυρών από τον τουρκικό στρατό, αλλά και αυτό κατά τη γνώμη του συγγραφέα εντάσσεται στο πλαίσιο των κακών αποφάσεων της στρατιωτικής διοίκησης, καθώς δεν μερίμνησαν για την έγκαιρη καταδίωξη του εχθρού, στο ίδιο, σ. 118.

να πάρει πρώτα έγκριση από την κυβέρνηση⁷². Παρόμοια προσκόμματα προξένησε ο Κωνσταντίνος και στον πόλεμο για την απελευθέρωση της Ηπείρου, καθώς θεωρούσε ότι ο πόλεμος θα κρινόταν στη Μακεδονία και όχι στην Ήπειρο⁷³ και αρνιόταν πεισματικά να ενισχύσει τις μονάδες του Σαπουντζάκη, μέχρι να του παραδώσει ο Βενιζέλος τη γενική αρχηγία⁷⁴. Οι απερίσκεπτες ενέργειες μάλιστα του Κωνσταντίνου ακόμη και μετά τη λήξη των πολέμων θα κινδυνεύσουν να προξενήσουν διπλωματικό επεισόδιο με τη Γαλλία, ύστερα από τον υμνητικό λόγο που εκφώνησε ο βασιλιάς στην τελετή επίδοσης της στραταρχικής ράβδου του από τον Γουλιέλμο – αποδίδοντας τη νίκη του ελληνικού στρατού στη γερμανική πολεμική τακτική⁷⁵.

Ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος, με τον ελληνικό στρατό να μάχεται τώρα με «οργήν και ορμήν» σε αντίθεση με τη νηφαλιότητα και το ήρεμο θάρρος που επέδειξε στον Α΄⁷⁶, ξεκίνησε ύστερα από το δίλημμα που βρέθηκε η χώρα αναφορικά με την υπογραφή συμμαχίας με τη Σερβία. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε την συμμαχία για να μη βρεθεί διπλωματικά και στρατιωτικά απομονωμένη η χώρα, ωστόσο η υπογραφή συμμαχίας σήμαινε αυτόματη ανάληψη από τη χώρα της ευθύνης για προστασία της Σερβίας από την Αυστρία και αυτός ήταν ένας όρος που έφερε ένα τεράστιο πολιτικό βάρος. Οι σχέσεις με τη Σερβία θα κινδυνεύσουν να

⁷² Ο Βεντήρης μάλιστα υποστηρίζει ότι και οι σύμβουλοι του Διαδόχου, όπως ο Εξαδάκτυλος, ο Αργυρόπουλος και ο Δραγούμης ήταν αντίθετοι στην απόφαση αυτή, «Δυστυχώς, παρά τας συστάσεις (προς τον Κωνσταντίνον) τινων αξιωματικών του επιτελείου, έμου και του νομάρχου, η συμφωνία αύτη (της εισόδου των Βουλγάρων εις Θεσσαλονίκην) δεν εγένετο γραπτή, ως αρμόζει εν πάση μετά των Βουλγάρων συμφωνία. Την εσπέραν εισηλθον δύο τάγματα, την δε νύκτα άπειρος βουλγαρικός στρατός εισηλθεν εις την πόλιν. (Υπογραφ.) Ι. Δραγούμης, 16 Νοεμβρίου 1912», καθώς απαιτούσαν να γίνει γραπτή η έγκριση παραμονής των Βουλγαρικών ταγμάτων στην πόλη, *στο ίδιο*, σ. 123.

⁷³ «Θεσσαλονίκη, 24 Νοεμβρίου (παλαιόν ημερολόγιον) 1912, κύριον Βενιζέλον, Αθήνας. Θεωρώ Ιωάννινα δευτερευον θέατρον επιχειρήσεων, του πολέμου κριθομένου προς Ανατολάς. Συγκέντρωσις μεγάλων δυνάμεων εν Ηπείρῳ είναι ασύμφορος. Αν εξακολουθήση ο πόλεμος πρέπει να παραιτηθωμεν εκπολιορκήσεως Ιωαννίνων και επανέλθωμεν εις αρχικόν σχέδιον απλης επιτηρήσεως και απασχολήσεως του εν Ηπείρῳ τουρκικού στρατου. (Υπογραφή) Κωνσταντίνος Διάδοχος», Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, αρ. 276, *στο ίδιο*, σ. 134.

⁷⁴ *Στο ίδιο*, σ. 133-140.

⁷⁵ Οι αντιδράσεις που εκδηλώνονται από τον υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας, Πισών, αποτυπώνουν τις ανησυχίες της Γαλλίας για το φόβο ότι η Ελλάδα θα προσχωρήσει στην τριπλή γερμανική συμμαχία. Ο Βεντήρης μάλιστα επικρίνει την απερίσκεπτη ενέργεια του Κωνσταντίνου με την εκφώνηση του υμνητικού αυτού λόγου, τη στιγμή που ο ελληνικός στρατός είχε Γάλλους οργανωτές, «οι δε πόλεμοι διεξήχθησαν με γαλλικά χρήματα», *στο ίδιο*, σ. 185.

⁷⁶ *Στο ίδιο*, σ. 165. Ο Βεντήρης σημειώνει ότι η αλλαγή του χαρακτήρα που παρουσίαζε ο ελληνικός στρατός στον Β΄ Βαλκανικό οφείλεται εν μέρει και στον Κωνσταντίνο, ο οποίος έδωσε στον στρατό το σύνθημα «Καταδιώξατε απηνως και αγρίως!».

διαταραχθούν και λίγο πριν την υπογραφή ανακωχής με τη Βουλγαρία, όταν η ελληνική στρατιωτική ηγεσία επέκρινε τη σερβική αδράνεια ως υπαίτια της βουλγαρικής αντεπίθεσης⁷⁷, σε μια προσπάθεια αποσιώπησης τυχόν δικών της εσφαλμένων στρατιωτικών αποφάσεων⁷⁸. Οι διαπραγματεύσεις για την σύναψη ειρήνης στο Βουκουρέστι αποτέλεσαν επιπλέον σημείο έριδας ανάμεσα σ' έναν Κωνσταντίνο - βασιλιά πλέον - του οποίου η φήμη ως νικητή των πολέμων είχε ενισχυθεί σημαντικά να υποστηρίζει «ότι ο πόλεμος ώφειλε να τερματισθαι διά πλήρους εκμηδενίσεως της Βουλγαρίας»⁷⁹ και ένα επιτελείο πλάι του με κυριότερους τον Δούσμανη και τον Μεταξά που διεκδικούσαν πέρα από στρατιωτικό και πολιτικό ρόλο.

Ο Βεντήρης ολοκληρώνει την αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων με τα θριαμβευτικά αποτελέσματα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, όπου η χώρα πια δεν αποτελεί «ανεξάρτητο[ν] επικράτεια[ν]», αλλά μπορεί να υπολογιστεί ως «αρτία πολιτική μονάς» και είναι εφικτό πλέον να «ζωντανεύσει η οικονομική, η κοινωνική και η εκπολιτιστική δύναμή της», ενώ μόνη παραφωνία στον θρίαμβο αποτέλεσε η «άδικος ετυμηγορία» της απόφασης της Φλωρεντίας στις 17 Δεκεμβρίου 1913, η οποία σηματοδότησε την απώλεια της Β. Ηπείρου.

Η εξιστόρηση των Βαλκανικών πολέμων από τον Βεντήρη κυριαρχείται από μια φιλοβενιζελική οπτική. Το νικηφόρο αποτέλεσμα των πολέμων οφείλεται στην αστική τάξη και κυρίως στον Βενιζέλο. Ο συγγραφέας σε κανένα σημείο δεν αμφισβητεί τις πολιτικές και διπλωματικές ικανότητες του πρωθυπουργού, αντίθετα τις όποιες επεμβάσεις και ενέργειες του σπεύδει να τις τεκμηριώσει - παραθέτοντας έγγραφα, καταθέτοντας ιδιαίτερες συνομιλίες, στηριζόμενος στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών και σε αναμνήσεις άλλων πρωταγωνιστών σε επιτελικές θέσεις εκείνης της εποχής - και να τις δικαιολογήσει, άλλωστε διετέλεσε ο ίδιος

⁷⁷ Οι κατηγορίες που εξαπολύει ο Δούσμανης και ορισμένοι από τους επιτελείς του Κωνσταντίνου ουσιαστικά θα αποτελέσουν το προοίμιο για τη στάση που θα τηρήσουν λίγο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1915, όταν θα αφήσουν αβοήθητη τη Σερβία στη Βουλγαρική επίθεση, προκειμένου να τηρήσει η χώρα την ουδετερότητά της, στο *ίδιο*, σ. 167.

⁷⁸ Ο Βεντήρης παραθέτει τις μαρτυρίες του Βούλγαρου αρχιστράτηγου Ιβάνωφ και του επιτελάρχη Μαζαράκη, οι οποίοι εντοπίζουν ως σοβαρή στρατιωτική αδυναμία του ελληνικού στρατού την διεξαγωγή μετωπικών επιθέσεων, χωρίς σχέδιο για καταδίωξη του εχθρού ή περικύκλωσή του, στο *ίδιο*, σ. 168.

⁷⁹ Στο *ίδιο*, σ. 172.

πολιτικός συνεργάτης του. Η αφήγηση του εστιάζει κυρίως στο παρασκήνιο των διπλωματικών επαφών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη των πολέμων, καθώς για τον Βεντήρη ο σύγχρονος πόλεμος δεν αποτελεί μόνο στρατιωτική υπόθεση, αλλά απαιτούνται διπλωματικοί ελιγμοί για να κατακυρωθούν ακόμη και τα νικηφόρα αποτελέσματα των πεδίων των μαχών.

Σχεδόν ταυτόχρονα με τον Βεντήρη εκδίδει την «Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας», ο Γ. Ασπρέας⁸⁰ - δημοσιογράφος και συγγραφέας ιστορικών αναγνωσμάτων - επιχειρώντας τη συγγραφή μιας γενικής ιστορίας της Ελλάδας (1821-1928). Ο Ασπρέας αφηγείται ότι η απόφαση για την επιστράτευση της Ελλάδας που της είχε ήδη ζητηθεί από τη Βουλγαρία στις 15 Σεπτέμβρη, τελικά δημοσιεύεται στις 17 Σεπτεμβρίου για να καμφθούν κάποιες αντιρρήσεις, αλλά και γιατί ο Υπουργός επί των Ναυτικών, Στράτος ήθελε να επιτευχθεί η προσυμφωνία της αγοράς των τεσσάρων αντιτορπιλικών ανοιχτής θαλάσσης⁸¹. Στη συνέχεια παραθέτει τους όρους του τελεσιγράφου που παρέδωσαν τα Βαλκανικά κράτη στην Τουρκία στις 13 Οκτωβρίου⁸².

Στον Ασπρέα η ηθική ενότης των Ελλήνων είναι επαναλαμβανόμενο μοτίβο⁸³, καθώς το «έθνος σύσσωμο υψουτο υπερήφανον θεληματικών, αποφασιστικών να παλαίση όχι ως ένας λαός, αλλ' ως ένας ανήρ»⁸⁴. Στο έργο του ωστόσο δεν παραθέτει τις πηγές στις οποίες στηρίζεται η αφήγησή του και ενώ το έργο του υστερεί από συνθετική άποψη, διατηρεί μια πληροφοριακή αξία⁸⁵.

Ο Γ. Κορδάτος⁸⁶, τη δεκαετία του '50, ερευνά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων μέσα σε μια συνολική αφήγηση της νεότερης ελληνικής ιστορίας από την Τουρκοκρατία μέχρι το 1924, υπό το πρίσμα των μαρξιστικών αντιλήψεων και μιας απόπειρας να διαμορφώσει μια νέα πραγματικότητα στον χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, αμφισβητώντας την παραδοσιακή αφήγηση. Βασισμένος στη

⁸⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928*, Σιδέρη, Εν Αθήναις 1930.

⁸¹ Στο ίδιο, τ. 3^{ος}, σ. 196.

⁸² Στο ίδιο, σ. 197.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 199.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 200.

⁸⁵ Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σ. 375.

⁸⁶ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, τ. 5^{ος}, Αθήνα 1957-58.

θεωρία του ιστορικού υλισμού, ο οποίος, κατά τον Κορδάτο, εξασφαλίζει μεγάλο βαθμό αντικειμενικότητας, γιατί η μέθοδος αυτή συμβάλλει στην πιστή σε μεγάλο βαθμό ανασύνθεση του παρελθόντος⁸⁷, υποστηρίζει ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι αποτέλεσαν και αυτοί μια ιστορία της πάλης των τάξεων και ότι ο οικονομικός παράγοντας αποτέλεσε τον ρυθμιστή των γεγονότων.

Με αυτήν την οπτική, οι Βαλκανικοί πόλεμοι υποκινήθηκαν από τον μεγαλοϊδεατισμό, τον εθνικισμό και το σοβινισμό των στρατοκρατών⁸⁸, ενισχύθηκαν από τις ραδιουργίες των Μ. Δυνάμεων για να διασπάσουν το όραμα της Βαλκανικής συνεννόησης⁸⁹ και είχαν ως τελικό στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της μεγαλοαστικής τάξης⁹⁰. Βέβαια στην έναρξη του πολέμου «ο ελληνικός λαός επιστρατεύτηκε όχι με σφιγμένη καρδιά, αλλά με ενθουσιασμό»⁹¹, αλλά το γεγονός αυτό οφείλεται, κατά τον Κορδάτο, γιατί οι μικροαστοί επηρεάστηκαν και αφιονίστηκαν και αυτοί από το όραμα της Μ. Ιδέας⁹². Κατά τη διάρκεια των πολέμων οι απαρχές του Εθνικού Διχασμού που θα ξεσπάσει αργότερα είναι ήδη εμφανείς με τον Κωνσταντίνο και το Γενικό Επιτελείο να αντιδρά και να κωλυσιεργεί στις αποφάσεις του Βενιζέλου⁹³. Οι συνέπειες των πολέμων, αν και φυσικά συνέβαλαν στην ανάπτυξη της χώρας, καθώς ήταν νικηφόροι, έφεραν πολλά δεινά, πολλούς νεκρούς⁹⁴, εκδηλώσεις στασιαστικών κινημάτων των στρατιωτών από τις κακουχίες⁹⁵, παράπονα από τις μειονότητες για

⁸⁷ Η μεγαλύτερη βέβαια κριτική που ασκήθηκε στο έργο του Κορδάτου αφορά την επιλεκτική χρήση στοιχείων για εξυπηρέτηση ενός προκαθορισμένου σκοπού, Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 374.

⁸⁸ Μεγαλοϊδεατισμό αποδίδει ο Κορδάτος στους παλαιοκομματικούς, όπως στον Θεοτόκη, κυρίως ωστόσο στο Γενικό Επιτελείο, όπως τον Δούσμανη, Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 290-291, εθνικόφρονες είναι ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Ντάνεφ, *στο ίδιο*, σ. 319 και ο βασιλιάς Φερδινάνδος, *στο ίδιο*, σ. 328.

⁸⁹ Στο *ίδιο*, σ. 303, 328. Κυρίως βέβαια ο Κορδάτος επικρίνει την παρέμβαση των ξένων δυνάμεων και ιδιαίτερα τη Γερμανία για το συνωμοτικό σχέδιο της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου, *στο ίδιο*, σ. 304-315.

⁹⁰ Η επιθυμία του Κωνσταντίνου να προελάσει ο στρατός προς το Μοναστήρι αποσκοπούσε στην απελευθέρωση της πλούσιας ελληνικής κοινότητας, *στο ίδιο*, σ. 292, ενώ την απόφαση για την έναρξη του Β' Βαλκανικού πολέμου την υποκίνησε η ελληνική αστική τάξη, *στο ίδιο*, σ. 323.

⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 289.

⁹² Στο *ίδιο*, σ. 323, 342.

⁹³ Στην απόφαση για απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, *στο ίδιο*, σ. 292, στη συνέχεια του Β' Βαλκανικού πολέμου, *στο ίδιο*, σ. 331.

⁹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 291.

⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 295.

κακή ελληνική διοίκηση⁹⁶, κυρίως ωστόσο έκρηξη παθών που τα υπέθαλπε ο σοβινισμός⁹⁷.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι επομένως για τον Κορδάτο δεν αποτελούν μια θριαμβευτική περίοδο, «μιας και το αίμα που χύθηκε, χύθηκε βέβαια για να εξυπηρετήσει κατά πρώτο και κύριο λόγο τα συμφέροντα της αστικής τάξης»⁹⁸, ενώ «η βαλκανική αδελφότητα που ήταν ο πόθος των λαϊκών μαζών από τα χρόνια του Ρήγα Βελεστινλή, αντικαταστάθηκε από το μίσος και την εχθροπάθεια»⁹⁹, ωστόσο «η συναδέλφωση των λαών πότισε το δέντρο της πολιτικής και κοινωνικής ελευθερίας»¹⁰⁰ και γι' αυτό αποτελεί μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία, καθώς «με την ιδέα της ίδρυσης Ομοσπονδιακής Βαλκανικής Δημοκρατίας, οι συνειδητοί εργάτες των Βαλκανικών κρατών παραμέρισαν τα μεσαιωνικά υπολείμματα του απολυταρχισμού, του φεουδαρχισμού και της καταπίεσης των εθνικοτήτων, που εμπόδιζαν την ανάπτυξη του προλεταριάτου»¹⁰¹.

Ο ιστορικός υλισμός, κατά τον Κορδάτο, αναζητά τα οικονομικά και υλιστικά αίτια ως καθοριστικό παράγοντα εξέλιξης και ιστορικής εξήγησης. Στη θεώρηση αυτή οι πράξεις ή οι παραλείψεις των πρωταγωνιστών δεν έχουν καμία σημασία. Εντούτοις, ο Κορδάτος προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις τόσο για τη δράση του Κωνσταντίνου, όσο και του Βενιζέλου, αναγνωρίζοντάς τους σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη των γεγονότων. Αυτές μάλιστα οι αξιολογικές κρίσεις έντονα επικριτικές για αρκετούς αξιωματικούς από το Γενικό Επιτελείο¹⁰² και για τον Κωνσταντίνο¹⁰³, δεν είναι πάντα

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 307.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 330.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 301.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 329.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 301.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 302.

¹⁰² Οι κρίσεις του Κορδάτου για το Γενικό Επιτελείο είναι συλλήβδην αρνητικές, όπως για τον Δαγκλή «όπως είναι όμως γνωστό, ο Δαγκλής δεν έπαιξε το ρόλο, που από τους στρατιωτικούς κανονισμούς δικαιούνταν να παίξει», στο ίδιο, σ. 289, τους αξιωματικούς που επικρίνουν το Βενιζέλο τους αποκαλεί «Δουσμανέους», στο ίδιο, σ. 295, θεωρεί ότι οι «σοφοί» του Επιτελείου, όπως ο Μαθιόπουλος φέρουν ευθύνες για τα λάθη της στρατιωτικής τακτικής, στο ίδιο, σ. 291. Κατά τη γνώμη βέβαια του Κορδάτου, αυτός που διαδραμάτισε κυρίως αρνητικό ρόλο είναι ο Δούσμανης. Του προσάπτει όλα τα λάθη της στρατηγικής, επικρίνει τις ραδιουργίες που προσπάθησε να καλλιεργήσει και κρίνοντας τα λεγόμενά του από το βιβλίο που εξέδωσε ο Δούσμανης, τα *Απομνημονεύματα*, ο Κορδάτος τον αποκαλεί «ραμολιμένο», «πνευματιστή», φαντασιόπληκτο και με συνειδητή πρόθεση να παραποιήσει την ιστορία, στο ίδιο, σ. 291, 296, 300, 301, 331.

συνεπείς αναφορικά με το Βενιζέλο, ο οποίος ενώ δεν αποδεικνύεται λαϊκός ηγέτης, εντούτοις έδρασε με βάση τις «αντικειμενικές» συνθήκες της εποχής¹⁰⁴ και, αν και ρεαλιστής, σύρθηκε και αυτός από το μεγαλοϊδεατισμό της εποχής¹⁰⁵.

Τη δεκαετία του '60 εκδίδεται από τον Π. Παναγάκο¹⁰⁶ - αντιστράτηγο εν αποστρατεία - ένα βιβλίο στο οποίο ο συγγραφέας έχει σκοπό, όπως δηλώνεται στον Πρόλογο της έκδοσης, να αποκαταστήσει την παραποιημένη και πλαστογραφημένη ιστορία που έχουν παραδώσει ως τώρα οι «κακοί Έλληνες¹⁰⁷, ίνα εξυπηρετήσουν ευτελεις πολιτικούς σκοπούς των» της πιο ένδοξης περιόδου της χώρας (1912-1922) και να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια. Εφόδια για τη συγγραφή του - κατά τον ίδιο - αποτελούν η βιωματική πείρα που απέκτησε, λόγω συμμετοχής του σε επιτελικές θέσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου, η πρόσβαση σε πολύτιμα έγγραφα και η βιβλιογραφία.

Στην εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας, με μια ιστορική αναδρομή στην ιστορία των Βουλγάρων από το 2^ο αιώνα μ.Χ. μέχρι τους πολέμους 1912-1913¹⁰⁸, εκφράζει τις απαξιωτικές κρίσεις του για το λαό σε όλες τις φάσεις της ιστορικής του πορείας. Τις απόψεις του αυτές τις τεκμηριώνει και στο παράρτημα της αφήγησής του, στο οποίο ύστερα από μια εκτενέστατη παράθεση εγγράφων επιβεβαιώνει ότι «οι Βούλγαροι συνεπείς προς τας παραδόσεις της φυλής των, προέβησαν εις πρωτοφανή εγκλήματα και ανηκούστους θηριωδίας κατά των πληθυσμών των υπ' αυτών καταληφθεισων περιοχών»¹⁰⁹. Αφού υπενθυμίζει ότι τις ίδιες ωμότητες διέπραξαν την περίοδο 1916-1918, αλλά και την περίοδο 1941-1944, ο συγγραφέας εστιάζει στις βιαιότητες που διεπράχθησαν μετά το τέρμα του πολέμου (1945) «υπό το πρόσχημα της επιβολής του Κομμουνισμού εν Μακεδονία, ούτινος τα νήματα εκράτουν οι ίδιοι, διέπραξαν εγκλήματα πρωτοφανή εν αυτή μέχρι της καταστολής

¹⁰³ Ο Κωνσταντίνος αποτελεί το σύμβολο του παλαιοκομματισμού και η μεγαλομανία του εξέθεσε τη χώρα σε αρκετές περιπτώσεις, στο ίδιο, σ. 295, 331. Βέβαια, ο Κορδάτος επιρρίπτει περισσότερες ευθύνες στο επιτελείο που τον περιστοίχιζε και του έδινε λανθασμένες συμβουλές.

¹⁰⁴ Ο Βενιζέλος, κατά τον Κορδάτο, έπασχε από το σύνδρομο της μειονεκτικότητας και γι' αυτό οργάνωσε αποθεωτική υποδοχή με το τέλος των πολέμων στον Κωνσταντίνο, επιδιώκοντας αγαστές σχέσεις, στο ίδιο, σ. 342.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 333.

¹⁰⁶ Π. Παναγάκος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961.

¹⁰⁷ Ο Παναγάκος ουσιαστικά αναφέρεται στην Πολεμική Έκθεση του 1932.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 9-13.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, Παράρτημα Β', σ. 249-260.

του, μετά την οποίαν επεδόθησαν εις την δημιουργίαν του δήθεν Ανεξαρτήτου Μακεδονικού Κράτους, όπισθεν του οποίου κρύπτουσι τας επ αυτης κατακτητικής βλέψεις των»¹¹⁰. Ουσιαστικά ο Παναγάκος με τις επικρίσεις του εναντίον των Βουλγάρων διεγείρει στη μετεμφυλιακή περίοδο τον φόβο του κομμουνισμού.

Η αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων ξεκινά με την απόφαση επιστράτευσης του ελληνικού στρατού και καλύπτει την περίοδο μέχρι και μερικούς μήνες μετά την λήξη των πολέμων (6.4.1914) περιγράφοντας τις πρώτες ενέργειες του στρατού μετά την αποστράτευσή του και την απονομή της Στραταρχικής Ράβδου στον Κωνσταντίνο. Στον τελικό απολογισμό του συγγραφέα η ομοψυχία και η ενότητα των Ελλήνων και οι δύο ικανοί ηγέτες του, ο βασιλιάς και ο Βενιζέλος μπόρεσαν να ανορθώσουν τη χώρα. Ωστόσο, «βάσκανος Μοίρα ηθέλησε να ανακόψη την λαμπράν και πλήρη αισιοδόξων προβλέψεων εποχήν εκείνην. Ταύτην διεδέχθη το φοβερώτερον και διαρκέστερον δράμα του διχασμού των Ελλήνων, όμοιον του οποίου είναι λίαν αμφίβολον, αν είδε ποτέ άλλη Χώρα, ο ζόφος, αι δραματικά περιπέτειαι του Έθνους και η επακολουθήσασα Μικρασιατική συμφορά αυτού»¹¹¹.

Για τον Παναγάκο ωστόσο «νικητής» του πολέμου αναμφισβήτητα είναι ο Στρατός και οι διοικητικές ικανότητες του Διαδόχου¹¹² και σε καμία περίπτωση η συμβολή του Βενιζέλου δεν ήταν καθοριστική για το νικηφόρο αποτέλεσμα¹¹³. Τις κρίσεις του για τους δύο ηγέτες τις τεκμηριώνει με μια εκτενέστατη αφήγηση δύο κομβικών για τον πόλεμο σημείων. Αρχικά ο Παναγάκος «αποκαθιστά» την κατά την κρίση του «κατασυκοφάντηση» του βασιλιά αναφορικά με την προέλαση του στρατού προς το Μοναστήρι ή προς τη Θεσσαλονίκη. Ο Παναγάκος υποστηρίζει ότι η

¹¹⁰ Στο ίδιο, Παράρτημα Β', σ. 259-260.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 224.

¹¹² Ο Παναγάκος παραθέτει μια σειρά από άρθρα που δημοσιεύτηκαν εκείνη την εποχή, τα οποία υμνούσαν τις ικανότητες του Κωνσταντίνου: Ύμνοι προς τον Κωνσταντίνο από τον Σπ. Λάμπρου (5.8.1913), άρθρο του διευθυντή της εφημερίδας *Καιροί*, Δ. Καλαποθάκη (5.8.1913), άρθρο του διευθυντή της *Ακρόπολης*, Βλάση Γαβριηλίδη (6.8.1913), ποίημα του Α. Παράσχου που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Σκριπ* (5.8.1913) και απόσπασμα από το σύγγραμμα «Οι Βαλκανικοί αγώνες», του Κρώφορντ Πράις, ανταποκριτή των *Τάιμς* του Λονδίνου, στο ίδιο, σ. 215-220.

¹¹³ Για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης ο Παναγάκος αναφέρει: «Βασίμως όθεν δύναται να υποστηριχθή, ότι ουχί η Πολιτική διορατικότης και το δαιμόνιον “αι διαισθήσεις” του Βενιζέλου διέσωσαν τότε την επί της Μακεδονίας Εθνικήν ημών Κληρονομίαν, αλλ’ η κατ’ αμφοτέρους τους Βαλκανικούς πολέμους ακατάβλητος ορμή και η αυτοθυσία του Ελληνικού Στρατού, η αρίστη διεύθυνσις των επιχειρήσεων αυτού υπό του Διαδόχου και κατόπιν Βασιλέως Κωνσταντίνου, η απληστία των Βουλγάρων και η καλή τύχη της Ελλάδος, ο Προστάτης Άγγελος της οποίας ίσχυε τότε πολύ παρά τω Θεω», στο ίδιο, σ. 77.

υποστηριζόμενη από πολλούς έριδα με το Βενιζέλο για το θέμα αυτό γεννήθηκε «δια συρροης πλαστογραφιών και παραχαράξεων δημοσίων εγγράφων και δι' ακροβατικού συγκερασμού της εν τη Βουλή αγορεύσεως του Βενιζέλου προς τα υπ' αυτών προχρονολογηθέντα τηλεγραφήματα αυτού και του Υπουργού των Εξωτερικών»¹¹⁴. Την παραχάραξη αυτή τη διαμόρφωσαν οι συντάκτες της Έκθεσης των Πολέμων του 1932, καθώς οι αξιωματικοί αυτοί είχαν εύλογους λόγους να υποστηρίξουν το Βενιζέλο το 1928 - χρονιά συγγραφής της έκθεσης.

Για το ζήτημα της εισόδου και παραμονής Βουλγαρικού Στρατού στη Θεσσαλονίκη, μετά την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό, ο Παναγάκος παραθέτοντας τα σχετικά έγγραφα¹¹⁵, υποστηρίζει ότι ο Κωνσταντίνος έδωσε την άδεια, αφού προηγουμένως είχε πάρει τη σχετική έγκριση από τον Βενιζέλο. Επομένως, ο Βενιζέλος δεν θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να κατηγορεί και να επιρρίπτει ευθύνες στον Διάδοχο ότι έπραξε χωρίς την έγκριση του, όπως διαπιστώνεται από τη σχετική αγόρευση του Βενιζέλου στη Βουλή. Στο θέμα αυτό της αφήγησης του Παναγάκου τόσο η Πολεμική Έκθεση¹¹⁶, όσο και ο Δούσμανης¹¹⁷ διαφωνούν, καθώς υποστηρίζουν ότι την άδεια την έδωσε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος¹¹⁸, αφού είχε ενημερώσει πρώτα τον Βενιζέλο για λόγους «φιλευσπλαχνίας», ωστόσο στο Παράρτημα της Πολεμικής Έκθεσης παρατίθεται η κατηγορηματική άρνηση του Βενιζέλου αναφορικά με τις αξιώσεις των Βουλγάρων¹¹⁹, την οποία ο Παναγάκος δεν παραθέτει πιθανότατα σκοπίμως.

Ενώ όλες οι στρατιωτικές αναλύσεις που επακολούθησαν αναφορικά με τις δυνατότητες του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των πολέμων εντοπίζουν ως

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 49.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 72-74.

¹¹⁶ Πολεμική Έκθεση, ό.π., σ. 194.

¹¹⁷ Β. Δούσμανης, ό.π., σ. 63.

¹¹⁸ «Πληροφορώ Υμας ότι κατόπιν αποφάσεώς μου και κατόπιν αιτήσεως των Βουλγάρων επέτρεψα, όπως αύριον 29^{ην} του μηνός εισέλθωσιν εν τη πόλει της Θεσσαλονίκης δύο τάγματα του Βουλγαρικού στρατού [...]. Θεσσαλονίκη 28-X-12 ώρα 6:30' μ.μ. Κωνσταντίνος», Παράρτημα, ό.π., αρ. 800, σ. 279, αλλά βλ. και αρ. 801, σ. 279-280 και αρ. 802^α, σ. 280-281.

¹¹⁹ «[...] απαντήσατε αυτω (στον Βούλγαρο στρατηγό) ότι ενώ υπό άλλους όρους θα είσθε ευτυχής να παράσχητε εις συμμάχους στρατούς φιλοξενίαν, λυπείσθε ότι [...] δεν δύνασθε να παράσχητε την φιλοξενίαν ταύτην [...] αλλ' αφού εκρίνατε εκ περιστάσεων επιβαλλομένην προσωρινήν παραδοχήν των, νομίζω ότι επιβάλλεται να αναμείνωμεν όπως αι σύμμαχοι Κυβερνήσεις παρ' ων εξητήσαμεν τουτο διατάξουν την αυτόθεν απομάκρυνσίν των [...]. Αθηναί 29-X-12 ώρα 5:30' μ.μ. Βενιζέλος», Παράρτημα, ό.π., αρ. 815, σ. 284.

βασική αδυναμία την απουσία εφεδρειών, ο Παναγάκος είναι ο μόνος που διαφωνεί. Σχετικά με την κυρίαρχη άποψη ότι η έκβαση της μάχης του Κιλκίς θα ήταν διαφορετική αν υπήρχαν εφεδρείες, κατά τη γνώμη του η αριθμητική υπεροχή του Βουλγαρικού στρατού και οι οχυρωμένες θέσεις που κατείχαν θα απαιτούσαν μεγάλο αριθμό εφεδρειών, αλλά αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα «ωρισμένοι Τομείς του Μετώπου να αφεθώσιν ανενόχλητοι, ή ολόκληρον το Μέτωπον να καλυφθή ασθενέστερον, ή έστω Τμήματα τινα αυτού»¹²⁰.

Ο συγγραφέας κάνει μια επιλεκτική αναφορά στο θέμα των βιαιοπραγιών εναντίον των αμάχων κατά τη διάρκεια των πολέμων. Ενώ αναφέρεται διεξοδικά στα εγκλήματα που σύμφωνα με τα έγγραφα που καταθέτει διέπραξαν οι Βούλγαροι, αποσιωπά την πιθανότητα διάπραξης τέτοιων εγκλημάτων από την ελληνική πλευρά¹²¹. Στα μόνα εγκλήματα που αναφέρεται είναι αυτά που διέπραξε η IV Μεραρχία στις 6 Νοεμβρίου κατά την κατάληψη της Φλώρινας και το «ατύχημα» της V Μεραρχίας «οι δε άνδρες της IV Μεραρχίας, αγνοώ αν και άλλων Μεραρχιών, είχαν αποφασίσει να μεταβάλωσιν εις Σόδομα και Γόμορρα τα χωρία της περιοχής, δι' ης θα διήρχοντο, την απόφασίν των δε ταύτην δεν επεχείρησαν να μετατρέψωσιν οι Αξιωματικοί αυτών, οίτινες δεν ήσαν ολιγώτερον των στρατιωτων των κατηγορησθέντων διά τας πρωτοφανείς αγριότητας ταύτας των Τούρκων χωρικών.»¹²². Οι όποιες βέβαια βιαιοπραγίες από την ελληνική πλευρά εντάσσονται στο πλαίσιο της αντεκδίκησης.

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης Π. Ενεπεκίδης¹²³, το 1962, μέσα από τη μελέτη των αρχείων των Κεντρικών Δυνάμεων, επιχειρεί να προσεγγίσει πιο «αντικειμενικά» την ιστορία της περιόδου 1908-1916, ωστόσο αναφορικά με τους Βαλκανικούς πολέμους, η έρευνα των αρχείων από τον συγγραφέα περισσότερο συσκοτίζει, παρά φωτίζει την επίμαχη περίοδο και τις «σιωπές» αυτές των αρχείων τελικά αναπληρώνει ο Ενεπεκίδης εκθέτοντας τις προσωπικές του απόψεις. Τα

¹²⁰ Π. Παναγάκος, *ό.π.*, σ. 158.

¹²¹ Για τις καταστροφές στο Κιλκίς ο Παναγάκος αναφέρει: «Εις τα εκ του καύσωνος δεινά, προσετέθησαν αι εις ωρισμένους Τομείς της επιθέσεως εκραγείσαι πυρκαϊαί εις τα θερισμένα σιτηρά εκ των εκρήξεων των βλημάτων του εχθρικού Πυροβολικού, εκ του αποπνικτικού καπνού των οποίων αρκετοί άνδρες, παθόντες εξ ασφυξίας, εκάησαν», στο *ίδιο*, σ. 156.

¹²² Στο *ίδιο*, σ. 80.

¹²³ Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης 1908-1918*, Μπίρης, Αθήνα 1962.

γερμανικά και αυστριακά αρχεία αποδεικνύουν ότι το πλαίσιο προσέγγισης των Βαλκανικών κρατών και η υπογραφή των αντίστοιχων συνθηκών έγινε σε πλήρη μυστικότητα¹²⁴. Τα ανυπέρβλητα χάσματα που χώριζαν τα κράτη μέχρι τότε, κατά τον Ενεπεκίδη, μπόρεσαν να ξεπεραστούν μόνο χάρη στην «αριστοτεχνική» διπλωματική ικανότητα του Βενιζέλου και σ' αυτόν και μόνο οφείλεται η «παρά φύσιν» αυτή συμμαχία με τη Βουλγαρία¹²⁵. Η εντατικοποίηση των ρυθμού εξοπλισμού του ελληνικού ναυτικού αποτέλεσε κύριο θέμα ενδιαφέροντος από τους πρέσβεις. Μέσα από τις εκτενέστετες εκθέσεις τους αναδεικνύουν την κεντρική ιδέα της αναδιοργάνωσής του¹²⁶, τονίζουν την υπεροχή του έναντι του τουρκικού στόλου, αλλά αντιλαμβάνονται εσφαλμένα το σκοπό της ενίσχυσης των ναυτικών εξοπλισμών, καθώς θεωρούν ότι στόχος των Ελλήνων παραμένει η απελευθέρωση των ελληνικών πληθυσμών των μικρασιατικών παραλίων¹²⁷.

Στα αρχεία της περιόδου αυτής, ο ιστορικός προσπάθησε να ερευνήσει και τα αίτια της δολοφονίας του Γεωργίου, ωστόσο η έρευνα απέβη άκαρπη, γιατί τα τηλεγραφήματα που ανταλλάσσονται εκείνη την περίοδο είναι διατυπωμένα με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να μην ήταν «ευανάγνωστα» σε περίπτωση που έφταναν σε άλλους παραλήπτες¹²⁸. Ο Ενεπεκίδης ελλείψει στοιχείων, παραθέτει τις απόψεις των Παγκάλου, Μαζαράκη και Παρασκευόπουλου για τις υπόνοιες ότι η δολοφονία υπέκρυπτε εξυπηρέτηση γερμανικών συμφερόντων. Με αφορμή τη δολοφονία του βασιλιά, ο Ενεπεκίδης προχωρά και στην έκθεση της προσωπικής του θέσης αναφορικά με τα βαθύτερα αίτια του Διχασμού, καθώς τονίζει «ότι τα αίτια ευρίσκοντο βαθειά αγκυροβολημένα εις τα ψυχικά εκείνα στρώματα των δύο συγκρουομένων, όπου ουδεμία συμφιλίωσις ουδέ συγχρωτισμός ήτο δυνατός. Οι εξωτερικοί ιστορικοί παράγοντες του Διχασμού με την ποικίλην παρασκηνακήν των ζώην προεκλήθησαν από τα βαθύτερα αίτια. Και αν οι παράγοντες δεν υπήρχον, θα

¹²⁴ «Ήτο ίσως η πρώτη φορά που η βαλκανική συνωμοσία της σιωπής ελειτούργησε τόσον άμεμπτα, τόσον αριστοτεχνικά», στο *ίδιο*, σ. 161.

¹²⁵ Στο *ίδιο*, σ. 164.

¹²⁶ «Εκ των ανωτέρω εκτεθέντων συνάγεται, ότι η Ελλάς δεν επιδιώκει τον σχηματισμόν στόλου εκ θωρηκτων μάχης, αλλά θέλει να κατέχη μόνον 2 έως 3 μείζονας μονάδας και όσον το δυνατόν περισσότερα τορπιλοβόλα και αντιτορπιλικά», Απόσπασμα έκθεσης του πρεσβευτή Μπράουν, 3 Φεβρουαρίου 1912, στο *ίδιο*, σ. 170.

¹²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 171.

¹²⁸ «Διότι απλούστατα τα διπλωματικά έγγραφα, ακόμη και μίαν σκηνοθετημένην δολοφονίαν εκ μέρους ξένης κυβερνήσεως την αναφέρουν πάντοτε με την λέξιν «δηθεν», στο *ίδιο*, σ. 176.

έπρεπε να εφευρεθούν δια να ικανοποιηθούν τα αίτια»¹²⁹. Ουσιαστικά ο Ενεπεκίδης συμφωνεί με την άποψη του Βεντήρη για την ασυμφωνία των χαρακτήρων των δύο ανδρών, καθώς και ότι αν ζούσε ο βασιλιάς Γεώργιος, ο Διχασμός δεν θα προκαλούνταν¹³⁰.

Την ιστορία της περιόδου των Βαλκανικών επιχείρησε να συγγράψει, τη δεκαετία του '70 και ο Σπ. Μελάς¹³¹, που κατά τη διάρκεια των πολέμων είχε διπλή ιδιότητα, ως στρατιώτης¹³² και στη συνέχεια με την ιδιότητα του δημοσιογράφου ως διπλωματικού ανταποκριτή, κατά τη διάρκεια των διασκέψεων της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Οι προσωπικές του μαρτυρίες τον καθιστούν ικανό να στηριχτεί μόνο σ' αυτές για την αφήγηση των πολέμων και να μην αναδιφήσει στα αρχεία για να βρει στοιχεία¹³³.

Η αφήγηση του Μελά αρχίζει από το βράδυ 4-5 Οκτώβρη 1912 και φτάνει μέχρι τα αποτελέσματα της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Το έργο του αποτελεί ένα θριαμβευτικό αφήγημα για τις ικανότητες του Βενιζέλου¹³⁴, ιδιαίτερα για τις διπλωματικές κινήσεις της υπογραφής της ειρήνης. Ο συγγραφέας αποδίδει την ευθύνη για τις βιαιοπραγίες στους Βουλγάρους¹³⁵.

Την ίδια περίοδο, το 1971, ο Φ. Γρηγοριάδης¹³⁶ - συγγραφέας και δημοσιογράφος - εντάσσει την αφήγηση των Βαλκανικών στην περίοδο (1909-1922). Ο συγγραφέας ξεκινά την αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων¹³⁷ με τις συμμαχίες που υπογράφουν

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 177.

¹³⁰ «Σπανίως αντιμωλία (μεταξύ Γεωργίου και Βενιζέλου) υπηρξεν εις την ελληνικήν ιστορίαν τόσον επιτυχημένη», στο ίδιο, σ. 172.

¹³¹ Σ. Μελάς, *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Μπίρης, Αθήνα 1971.

¹³² Ο Μελάς είχε συμμετάσχει στις μάχες στα Στενά, στις Πόρτες Προσηλίου και στη μάχη των Λαζαράδων.

¹³³ "Εζήσαμε τους πολέμους που ιστορούμε, ευθυγραμμισμένοι με το φαντάρο. Και κάποτε δανειστήκαμε απ' αυτόν το μολύβι για να κρατήσουμε τις σημειώσεις εξαιρετικών περιστατικών της ημέρας, και κάποιες φορές, γυρίζοντας το μολύβι αυτό στο φαντάρο, τον βρίσκαμε ακίνητο, νεκρό...", στο ίδιο, σ. 8-9.

¹³⁴ «Αυτός είχε συντάξει το κράτος, αυτός είχε ετοιμάσει το στόλο, αυτός είχε ετοιμάσει το στρατό, αυτός είχε υψώσει το φρόνημα του Λαού, αυτός είχε εμποδίσει τους Κρήτες βουλευτές να μπούνε στην ελληνική βουλή, αυτός προτίμησε να αποχωριστεί έναν ικανό συνεργάτη σαν το Δημητρακόπουλο, αυτός δεν edίστασε να έρθει σε σύγκρουση με το Στρατηλάτη, αυτός τέλος κυβέρνησε όλα τα πράγματα με φρόνηση», στο ίδιο, σ. 514.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 496-502.

¹³⁶ Φ. Γρηγοριάδης, *Διχασμός-Μικρά Ασία (Ιστορία μιας εικοσιπενταετίας) 1909-1930*, τ. Α', Κεδρηνός, Αθήνα 1971.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 137-165.

τα Βαλκανικά κράτη και την ομόνοια που παρουσίασε η ελληνική πολιτική ηγεσία (Γεώργιος, Βενιζέλος, Κωνσταντίνος) σχετικά με τη λήψη της απόφασης για συμμετοχή στον πόλεμο. Η συμφωνία των τριών δεν σημαίνει ότι καταπνίγονται και οι αντίθετες φωνές που ακούγονται από τον Ράλλη, το Θεοτόκη και τον αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο. Για τον Γρηγοριάδη, η «τουρκική παράλυση», λόγω της σύγκρουσης Νεότουρκων με τους «Παλαιοτούρκους», αλλά και ο πολυεθνικός χαρακτήρας του τουρκικού στρατού θα διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο για την εξέλιξη της μάχης¹³⁸. Ακολουθεί μια συνοπτική αφήγηση των στρατιωτικών νικών του ελληνικού στρατού και των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο, κατά τη διάρκεια των οποίων και εξαιτίας της πίεσης της Αυστροουγγαρίας η Βόρεια Ήπειρος γίνεται τμήμα του νεοσύστατου Αλβανικού κράτους.

Ο Γρηγοριάδης περιγράφει την «πρώτη διάσταση» μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου – με μια φιλοβενιζελική οπτική- σχετικά με την κατεύθυνση του στρατού προς τη Θεσσαλονίκη, ή το Μοναστήρι και επιχειρεί να την ερμηνεύσει. Κατά το συγγραφέα, η πρώτη αυτή σύγκρουση – «ο πρόλογος του Διχασμού»¹³⁹, που εξελίχθηκε με τις «συστάσεις» του Βενιζέλου και τις σκέψεις για ανάληψη της αρχηγίας του στρατού από τον επιτελάρχη Π. Δαγκλή, καθώς και τις σκληρές απαντήσεις του Κωνσταντίνου, αποτράπηκε χάρη στην «ευεργετική κατευναστική επίδραση του Βασιλέως Γεωργίου»¹⁴⁰. Τα ερωτηματικά που γεννήθηκαν από τη στάση του Κωνσταντίνου αποδίδονται στην έλλειψη πληροφοριών που είχε ο Διάδοχος, στη σύγκρουση δύο δυναμικών χαρακτήρων που υποδαυλίστηκε από «καλοθελητές»¹⁴¹, ή στη πεποίθηση του Κωνσταντίνου ότι η Θεσσαλονίκη θα παραδιδόταν στην Ελλάδα μέσα από μια διπλωματική λύση¹⁴².

Ο Γρηγοριάδης με μια εκτενέστατη αφήγηση περιγράφει τη δολοφονία του Γεωργίου¹⁴³. Η πολυεθνική Θεσσαλονίκη κατοικημένη από έναν «συρφετό» που

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 139-140.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 145.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 146.

¹⁴¹ Κατά τον Γρηγοριάδη ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι όσο υπήρχε συμφωνία με τον Κωνσταντίνο θα παρέμενε άτρωτος από τις πολιτικές επιθέσεις. Αντίθετα ο πρωθυπουργός εντόπιζε πιο ισχυρό τον κίνδυνο που προερχόταν από την αυξανόμενη δύναμη της ηγεσίας του ΓΕΣ, από τους Δούσμανη, Μεταξά και Στρατηγό, στο ίδιο, σ. 172-173.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 145-146.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 146-159.

ήταν ικανοποιημένος από την τουρκική παράλυση και είχε ευήκοα ώτα στην αυστριακή προπαγάνδα για οικονομική ανάπτυξη της πόλης, αλλά και ο κίνδυνος από τη Βουλγαρία καθιστούσαν ένα εκρηκτικό μείγμα στην πόλη που η υποδειγματικότητα της πρώτης διοίκησης της πόλης δεν μπόρεσε να κατευνάσει. Ο Γρηγοριάδης περιγράφει με λεπτομέρειες και μέσα από μια προσωπική μαρτυρία τις στιγμές της δολοφονίας, την αγωνία που προκλήθηκε στην πόλη, τις υποψίες που γεννήθηκαν για τη σύνδεση του δολοφόνου με τα γερμανικά συμφέροντα και τέλος τον ανεξήγητο θάνατο του δολοφόνου. Η δολοφονία του βασιλιά για τον Γρηγοριάδη ήταν «εθνική συμφορά», καθώς ο ρους της ιστορίας θα ήταν τελείως διαφορετικός. Σ' αυτό το ταραγμένο πολιτικό σκηνικό, με μια αντιπολίτευση – εκφρασμένη κυρίως από το Ράλλη- να επικρίνει την πολιτική του Βενιζέλου για την πρόωρη συμμετοχή στον πόλεμο¹⁴⁴ μαίνεται ο πόλεμος κατά των Βουλγάρων, οι οποίοι καταδιωκόμενοι προβαίνουν σε βιαιοπραγίες¹⁴⁵. Ο πόλεμος θα λήξει με την συνθήκη του Βουκουρεστίου και παρά τις καθυστερήσεις που προσπαθεί να επιβάλλει ο Κωνσταντίνος¹⁴⁶, η χώρα θα αποκομίσει τεράστια οφέλη. Η αφήγηση ολοκληρώνεται με την απαρίθμηση των νεκρών των πολέμων, αλλά και την απήχηση που είχαν οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού στους ελληνικούς πληθυσμούς στα βάθη της Ανατολής.

Η αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων από τον Γρηγοριάδη στις αρχές της δεκαετίας του '70 – στην περίοδο της Δικτατορίας - αποτυπώνει μια κυρίαρχη μεγαλοιδεατική οπτική, εκφράζοντας τον διακαή πόθο για απελευθέρωση όλων των αλύτρωτων εδαφών. Η πολιτική αυτή, κατά το συγγραφέα, υποστηρίζεται από το Βενιζέλο και στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύονται θετικά όλοι οι διπλωματικοί ελιγμοί του

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 156-159.

¹⁴⁵ «Και τότε (οι Βούλγαροι) ξεσπούν σε άγριες σφαγές αμάχων, όπως στο μαρτυρικό Δοξάτο. Ακόμη και ρωσικές εφημερίδες της εποχής, δημοσιεύουν φωτογραφίες με νεκρούς και πυρπολημένα χωριά και με δυσμενέστερες κρίσεις για την θηριωδία των καταδιωκόμενων.», στο ίδιο, σ. 160.

¹⁴⁶ Ο Γρηγοριάδης παραθέτει τα δύο τηλεγραφήματα του Κωνσταντίνου με τα οποία ενώ στις 10 Ιουλίου 1913 δηλώνει την κατηγορηματική του αντίδραση για υπογραφή ανακωχής με τη Βουλγαρία: «Η Βουλγαρία, ας στέρξη να υπογράψει επί του πεδίου της μάχης την προκαταρκτικήν ειρήνην, δεχόμενην τους όρους μου και τότε δέχομαι ανακωχήν άμεσον», στις 15 Ιουλίου αλλάζει δραματικά στάση: «Κατόπιν των συνθηκών τούτων δεν δύναμαι πλέον να αρνουμεν την ανακωχήν ή την αναστολήν των εχθροπραξιών. Προσπαθήσατε να εύρητε τρόπον να επιτύχητε αναστολήν των εχθροπραξιών, ει δυνατόν από αύριον». Αλλά και τις ίδιες τις διαπραγματεύσεις της συνθήκης ειρήνης ο Κωνσταντίνος κινδύνευσε να τις τορπιλίσει, απαιτώντας να μην παραχωρηθεί η Δυτική Θράκη στη Βουλγαρία, ένας κίνδυνος που αποσοβήθηκε με την παρέμβαση της Γερμανίας, στο ίδιο, σ. 161-162.

πρωθυπουργού, ακόμη και όταν έρχεται σε ρήξη με τον Κωνσταντίνο, ή προσπαθεί να προβεί σε συνεννοήσεις με τους επιτελείς του στρατού. Κυρίαρχη ωστόσο προσωπικότητα της εποχής αυτής αποτελεί ο βασιλιάς Γεώργιος, καθώς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του συνέβαλε στο πνεύμα της ενότητας και της ομοψυχίας. Συνάμα ο Γρηγοριάδης εκδηλώνει τις έντονα αντιβουλγαρικές θέσεις του, αποδίδοντας στους Βουλγάρους την ευθύνη και για την κήρυξη του νέου πολέμου και για τις ωμότητες που διέπραξαν. Η επιλεκτική αυτή παρουσίαση των εκτρόπων του πολέμου συνάδει φυσικά στο πλαίσιο αφύπνισης του αντιβουλγαρικού – αντικομμουνιστικού κινδύνου.

Ο Ν. Σβορώνος¹⁴⁷, το 1972, συγγράφει μια γενική ιστορία της Ελλάδας, επηρεασμένος από τις μαρξιστικές ιδέες και τη γαλλική ιστοριογραφική παράδοση μετέφερε τη συζήτηση από το έθνος στην κοινωνία και τόνισε «την ανάγκη διερεύνησης της οικονομίας και των συναφών κοινωνικών δομών»¹⁴⁸, ιδιαίτερα τις σύγχρονες οικονομικές δραστηριότητες που ήταν εμφανείς στον 18^ο αιώνα. Η θεματική αυτή μετατόπιση αναπροσανατόλισε τη μελέτη από τα πολιτικά γεγονότα της Ελληνικής επανάστασης στις κοινωνικές πραγματικότητες στην περίοδο που προηγήθηκε από αυτήν. Ουσιαστικά με το σχήμα αυτό αντιτάχθηκε στη σχολή του Διαφωτισμού στην οποία κυριαρχεί ο μοντερνισμός της ελίτ σε σχέση με την αδράνεια των μαζών, ενώ για τον Σβορώνο το σχήμα ήταν η «κοινωνία και οι άνθρωποι» έναντι του «κράτους» και «των μηχανισμών των τοπικών και ξένων δυνάμεων»¹⁴⁹. Στην κεντρική θέση του Σβορώνου για την «προσπάθεια του ελληνισμού να διαφυλάξει την ιδιαίτερη προσωπικότητά του σαν λαός» αναγνωρίζεται ότι ακολουθεί το ιδεαλιστικό ιστορικό σχήμα των Παπαρρηγόπουλου- Ζαμπέλιου «περί αδιάκοπης συνέχειας του ελληνισμού».

Οι κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές της συγγραφής αποσαφηνίζονται στα προλεγόμενα του βιβλίου¹⁵⁰: α) ο αντιστασιακός χαρακτήρας που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία, β) η απουσία καθαρών γραμμών στη διάρθρωση των

¹⁴⁷ Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (α' έκδ. 1972), Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, Προλεγόμενα σ. 11.

¹⁴⁹ Α. Liakos, "Modern Greek Historiography (1974-2000). The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy", in U. Brunbauer (ed.), *(Re)Writing History, Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Munster, LIT Verlag, 2004, p. 351-378, p.8

¹⁵⁰ Ν. Γ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 12-24.

κοινωνικών και πολιτικών δομών και γ) η δυσκολία στην αποσαφήνιση των συγκεχυμένων περιγραμμάτων της πνευματικής ζωής και στη διαμόρφωση συγκροτημένων ιδεολογιών. Το βιβλίο διαπραγματεύεται την ιστορία του έθνους από τη φραγκική κυριαρχία ως τη σύγχρονη Ελλάδα (μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του '67).

Για τον Σβορώνο οι Βαλκανικοί πόλεμοι θεωρούνται ως προοίμιο του Α' παγκοσμίου πολέμου¹⁵¹. Η αφήγηση της ενότητας (σ. 115-118) εντάσσεται στο κεφάλαιο «Η Ελλάδα Βαλκανική δύναμη (1910-1914) και εστιάζει στις αναθεωρητικές κινήσεις της κυρίαρχης πλέον αστικής τάξης με εκπρόσωπό της τον Βενιζέλο και τις ενέργειες της για κοινωνική μεταρρύθμιση μετά τις απαιτήσεις των εργατών και αγροτών. Οι βαλκανικές συμμαχίες εντάσσονται στην αλλαγή πολιτικής της Αγγλίας στο Ανατολικό Ζήτημα. Η αφήγηση είναι συνοπτική με επιγραμματική παρουσίαση των στρατιωτικών νικών και των αποτελεσμάτων των συνθηκών.

Η έκδοση της πολύτομης Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους¹⁵², πέντε χρόνια αργότερα από το έργο του Σβορώνου, το 1977, επιχειρούσε να αποτελέσει την κυρίαρχη ιστορική αφήγηση, αντικαθιστώντας την αντίστοιχη του 19^{ου} αιώνα από τον Παπαρρηγόπουλο¹⁵³.

Η αφήγηση για τους Βαλκανικούς πολέμους¹⁵⁴ εστιάζει στις διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 και κυρίως στα στρατιωτικά γεγονότα. Η εξιστόρηση γίνεται με ένα ουδέτερο και αποστασιοποιημένο ύφος και, άλλοτε «αποσιωπάται» κάθε νύξη για τα ακανθώδη ζητήματα της περιόδου, άλλοτε επιλέγεται η χρήση της παθητικής φωνής για την περιγραφή του γεγονότος για να τονιστεί η ενέργεια και όχι το δρών υποκείμενο και, άλλοτε όταν γίνεται αναφορά σε τυχόν διαφωνίες, αυτές επιλύονται μέσα σε κλίμα ήρεμου διαλόγου. Με αυτή την οπτική η επιστράτευση

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 119.

¹⁵² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977. Το έργο αποτελεί την πρώτη ιστοριογραφική αφήγηση της ιστορίας του έθνους στα πρώτα χρόνια μετά την κατάλυση της χούντας.

¹⁵³ Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 2.

¹⁵⁴ Το έργο συγγράφεται συλλογικά από ακαδημαϊκούς, καθηγητές Πανεπιστημίων και άλλους ειδικούς επιστήμονες. Ειδικότερα τα κεφάλαια που αναφέρονται στο στρατιωτικό σκέλος των πολέμων συγγράφονται από τον Ν. Οικονόμου (δικηγόρο και δημοσιολόγο), ενώ τα κεφάλαια που αναφέρονται στις διπλωματικές εξελίξεις συγγράφονται από τον Κ. Σβολόπουλο.

της Ελλάδας γίνεται μέσα σε κλίμα ομοψυχίας και ενότητας¹⁵⁵, το δίλημμα σχετικά με την κατεύθυνση του στρατού μετά τη μάχη των Γιαννιτσών δεν υφίσταται και ο στρατός προελαύνει προς τη Θεσσαλονίκη¹⁵⁶, η απόφαση για την παραμονή των Βουλγαρικών ταγμάτων στην πόλη «συμφωνήθηκε μετά από διαπραγματεύσεις»¹⁵⁷, ενώ η απόφαση για αντικατάσταση του Σαπουντζάκη στο μέτωπο της Ηπείρου, ένα θέμα που γεννά διαφωνίες ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Γεώργιο, όπως και τον Κωνσταντίνο, επιλύεται μέσα από τη δύναμη της πειθούς των επιχειρημάτων του πρωθυπουργού¹⁵⁸. Η προσέγγιση αυτή των γεγονότων δεν αναδεικνύει λάθη, παραλείψεις, αδυναμίες, ή έντονες προστριβές και όλοι οι πρωταγωνιστές δρουν στα όρια των αρμοδιοτήτων τους. Στο πλαίσιο αυτό οι μόνες αναφορές για βιαιότητες από τους εμπολέμους γίνεται μόνο για την περιοχή της Νιγρίτας «που είχε πυρποληθεί από τους Βουλγάρους, ενώ όσοι άμαχοι είχαν απομείνει «είχαν κατακρεουργηθεί»¹⁵⁹. Η μόνη διαφωνία μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, σύμφωνα με την αφήγηση, γίνεται πριν την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, όπου ο Βενιζέλος «επιχείρησε μάταια να πείσει τον Κωνσταντίνο για τη σκοπιμότητα της ευνοϊκής ανταποκρίσεως στη ρουμανική έκκληση»¹⁶⁰, η οποία όμως χάρη στην «έξαρση της διπλωματικής ευφυΐας»¹⁶¹ του Βενιζέλου δεν έβλαψε τα εθνικά συμφέροντα. Η επωφελής για τη χώρα συνθήκη επιτεύχθηκε χάρη «στην ομόνοια και την ομοψυχία στο επίπεδο τόσο της ηγεσίας, όσο και του λαού»¹⁶².

Ο Κ. Σβολόπουλος¹⁶³, τη δεκαετία του '90, εντάσσει την αφήγηση των Βαλκανικών σε μια περίοδο που αφετηρία της είναι το 1909 (κίνημα στο Γουδί). Η επιλογή αυτή δικαιολογείται από τον ίδιο, καθώς το χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η ένταση του τουρκικού εθνικισμού με το κίνημα των Νεοτούρκων που σταδιακά θα

¹⁵⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ. 289.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 295-296.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 298.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 306.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 344. Είναι αξιοσημείωτη η αποφυγή γλωσσικής ουδετερότητας- που χαρακτηρίζει την αφήγηση όλης της περιόδου- αναφορικά με τις καταστροφές στη Νιγρίτα, όπως επίσης και η «επιλεκτική» αναφορά στις βιαιότητες, καθώς οι αντίστοιχες του Κιλκίς δεν μνημονεύονται.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 353.

¹⁶¹ Στο ίδιο

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 354.

¹⁶³ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992.

οδηγήσει στην ενίσχυση των βαλκανικών εθνικισμών και θα καταλήξει στην πολεμική περίοδο 1912-1913. Η αφήγηση της περιόδου εστιάζει στα διπλωματικά κυρίως γεγονότα.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική παρουσιάζεται διαλλακτική και στο πλαίσιο της άμβλυνσης των τουρκικών πιέσεων εντάσσεται και το «σχέδιο του Ανατολικού Κράτους», ένα σχέδιο των Δραγούμη και Σουλιώτη- Νικολαΐδη που έμελλε να αποτύχει¹⁶⁴. Η εκδήλωση μετριοπάθειας στη συνέχεια και από την πλευρά του Βενιζέλου που ανθίσταται σε οποιαδήποτε σκέψη για έναρξη εχθροπραξιών με την Τουρκία, καθώς τη θεωρεί άκαιρη¹⁶⁵, τον οδηγεί στη βίαιη απομάκρυνση των Κρητών βουλευτών από την ελληνική βουλή¹⁶⁶. Ωστόσο, η αλλαγή προσανατολισμού της χώρας, ήδη από τον Δραγούμη, προς τη σύναψη συμμαχιών με τα βαλκανικά κράτη, εντείνει τις πολεμικές προετοιμασίες της χώρας¹⁶⁷. Η ιδέα για τη βουλγαρική προσέγγιση οφείλεται αποκλειστικά στην έμπνευση του Βενιζέλου, ο οποίος, παρά «την αίσθηση της θανάσιμης απειλής σε βάρος του ελληνισμού της Μακεδονίας και της Θράκης»¹⁶⁸ και ακολουθώντας την πολιτική του «σταθμισμένου κινδύνου» προχώρησε σε μια συνθήκη από θέση «μειωμένου ισχύος»¹⁶⁹.

Η επιστράτευση της Ελλάδας προχώρησε αφού πρώτα «υπερκεράστηκαν κάποιοι τελευταίοι δισταγμοί», ενώ ο ίδιος ο Βενιζέλος δήλωνε ότι θα προτιμούσε την έναρξη των εχθροπραξιών σε μεταγενέστερο χρόνο¹⁷⁰. Ο Σβολόπουλος παραθέτει τους όρους του τελεσίγραφου που επέδωσαν τα βαλκανικά κράτη στην Τουρκία στις 13 Οκτωβρίου¹⁷¹. Παρά τις αντιρρήσεις από την πλευρά των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, αλλά και των ιθυνόντων εκπροσώπων του πολιτικού κόσμου, καθώς και τους τελευταίους δισταγμούς του Γεωργίου, ο Βενιζέλος ήταν αμετάπειστος. «Στον «υπέρ πάντων» αγώνα που εγκαινιαζόταν, η ομόθυμη

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 53.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 57.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 63-64.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 66-68.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 71.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 78.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 80.

σύμπραξη του ανώτατου άρχοντα, της κυβερνήσεως και της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού θα αποτελέσει στοιχείο δυνάμεως και επιβολής»¹⁷².

Ακολουθεί μια συνοπτική αφήγηση των πολεμικών νικών του ελληνικού στρατού. Η αδρανοποίηση του σερβικού στρατού στο Β' Βαλκανικό θα οδηγήσει το μεγαλύτερο μέρος της βουλγαρικής δύναμης εναντίον της ελληνικής¹⁷³, ενώ ο Κωνσταντίνος ως τότε εξημμένος από τις ωμότητες του βουλγαρικού στρατού επιζητούσε να δοθεί η λύση στο πεδίο της μάχης επιδιώκοντας την οριστική εκμηδένιση του βουλγαρικού στρατού¹⁷⁴. Ο Σβολόπουλος επιδοκιμάζει τις παραχωρήσεις του Βενιζέλου προς τη Ρουμανία για σεβασμό των μειονοτήτων (μια συμφωνία η οποία επικρίθηκε ιδιαίτερα) στο πλαίσιο ανταπόδοσης της ευνοϊκής στάσης που τήρησε η Ρουμανία στη συνθήκη του Βουκουρεστίου¹⁷⁵. Η αφήγηση ολοκληρώνεται με τον απολογισμό των επιτυχιών και των αδυναμιών που απορρέουν από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, καθώς και με τις νέες προκλήσεις που προδιαγράφονται στην αλυτρωτική πολιτική της χώρας.

Σκοπός του Γ. Γιανουλόπουλου¹⁷⁶, το 1999, είναι μέσα από μια «παραδοσιακή χρονολογική αφήγηση» που εκτείνεται από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή να καταδείξει ότι τα «εθνικά θέματα» είναι πρωτίστως θέματα «εσωτερικής πολιτικής που έχουν άμεση σχέση με την διεκδίκηση ή τη διατήρηση της εξουσίας». Οι Βαλκανικοί πόλεμοι εντάσσονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, στο κεφάλαιο: «Η ελληνική εξωτερική πολιτική από την ήττα του 1897 έως την καταστροφή του 1922. Η αφήγηση εστιάζει στις αναφορές της έκθεσης του Ιδρύματος Κάρνεγκι για τις ωμότητες που διέπραξε ο ελληνικός στρατός κατά των αμάχων με ένα φυλετικό μίσος που υποκινούσε ο Κωνσταντίνος και στους επιδέξιους χειρισμούς του Βενιζέλου τόσο εναντίον του βασιλιά, όσο και εναντίον της «εθνικιστικής αντιπολίτευσης» για να στερεώσει την τόσο «εύθραυστη» νίκη. Ο συγγραφέας αποδομεί την κυρίαρχη αφήγηση περί απόδοσης ευθυνών στις Μ. Δυνάμεις για τις εθνικές καταστροφές και τονίζει τον καταλυτικό

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 82.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 95.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 94.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁷⁶ Γ. Ν. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωση: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

ρόλο που διαδραμάτισε η ελληνική πολιτική και κυρίως η εξωθεσμική παρέμβαση των στρατιωτικών στην εξωτερική πολιτική.

Το 2004 ολοκληρώθηκε η δεκάτομη συλλογική έκδοση της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*¹⁷⁷ με στόχο τη συγκρότηση μιας σπονδυλωτής αφήγησης της ιστορίας, εντάσσοντας τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά συμβάντα του εντός και εκτός συνόρων ελληνισμού από το χρονικό ορόσημο του 1770 - εποχή κόπωσης των οθωμανικών θεσμών κατάκτησης - ως το 2000. Στην έκδοση αυτή οι Βαλκανικοί πόλεμοι παρουσιάζονται από πολιτική, κοινωνική και οικονομική οπτική, μέσα από τέσσερα κεφάλαια των Μαυρογορδάτου, Μαργαρίτη, Ανδριώτη και Αγριαντώνη.

Ο Γ. Μαυρογορδάτος¹⁷⁸ κάνοντας μια περιληπτική αφήγηση των στρατιωτικών νικών, δίνει έμφαση στη δολοφονία του Γεωργίου Α', κυρίως ωστόσο στα σπέρματα του διχασμού που εντοπίζονται στη διαμάχη Κωνσταντίνου- Βενιζέλου αναφορικά με την απελευθέρωση Θεσσαλονίκης και την επικίνδυνη συνέχιση των εχθροπραξιών πριν την υπογραφή της ανακωχής το 1913, με ενίσχυση του κύρους του βασιλιά, στον οποίον απονέμονται οι ρόλοι του Στρατηλάτη, του διαδόχου του Παλαιολόγου και του «Κουμπάρου». Ο Γ. Μαργαρίτης¹⁷⁹ επιχειρεί τη σύνδεση των γεγονότων με τις κοινωνικές διεργασίες (την έντονη κινητικότητα του αγροτικού χώρου, τις προσδοκίες των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων και τη στροφή του εκτός των συνόρων ελληνισμού προς το εθνικό κέντρο) που σηματοδοτούσαν την ανεπιφύλακτη υποδοχή της πολεμικής προσπάθειας. Ο συγγραφέας τονίζει τη μεγάλη συμμετοχή στην επιστράτευση, αφηγείται τα πολεμικά γεγονότα, ενώ κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις επιχειρήσεις εθνοκάθαρσης από την ελληνική πλευρά στην περιοχή του Κιλκίς «η συμπεριφορά των νικητών προς τους αμάχους (το 98% των κατοίκων της περιοχής του Κιλκίς ήσαν “μη Έλληνες”) άγγιξε τα έσχατα όρια της

¹⁷⁷ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004. Ο Β. Παναγιωτόπουλος, που είχε την επιμέλεια του έργου, ήταν πρώην διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών και σήμερα είναι ομότιμος διευθυντής ερευνών του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΝΕ/ΕΙΕ).

¹⁷⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο *Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922)*, τ. 6^{ος}, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 14-17.

¹⁷⁹ Γ. Μαργαρίτης, «Η εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία», στο *ίδιο*, σ. 63-74.

σκληρότητας» που απασχόλησαν τους διεθνείς οργανισμούς (Ίδρυμα Κάρνεγκι). Ο Μαργαρίτης αναφέρεται επίσης στις μεταπολεμικές αποδόσεις τιμών στους στρατιώτες και στις προσπάθειες ενίσχυσης του στρατιωτικού μηχανισμού. Ο Ν. Ανδριώτης¹⁸⁰ αναφέρεται στις μαζικές μετακινήσεις τόσο των ελληνικών όσο και των μουσουλμανικών πληθυσμών. Τέλος, η Χ. Αγριαντώνη¹⁸¹, επιχειρεί να αποδομήσει τους μύθους περί οικονομικών ευκαιριών στη χώρα με την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, καθώς η καπνοπαραγωγή από το 1912 εξελισσόταν σε μια ακόμη εστία κοινωνικών εντάσεων, ενώ η βιομηχανία της Μακεδονίας αντιμετώπιζε προβλήματα λόγω της αποκοπής της από τις παραδοσιακές αγορές της Βαλκανικής (αναγκαία η θεσμοθέτηση της ατελούς εισαγωγής των προϊόντων στη Νότια Ελλάδα από το 1914) και της απώλειας της ενδοχώρας (θεσμοθετήθηκε η Ελεύθερη Ζώνη του λιμανιού το 1914, που εφαρμόστηκε όμως το 1925).

Την ίδια χρονιά, το 2004, ο Γ. Δερτιλής¹⁸² παρουσιάζει ένα συνεκτικό ερμηνευτικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας από την οθωμανική κυριαρχία μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας προσεγγίζει το κράτος αναλύοντας ισότιμα τις ιδεολογικές συνιστώσες του φαινομένου της κρατικής διαμόρφωσης αλλά και τις πολιτικές του συντεταγμένες, τις κοινωνικές διαδικασίες που γεννά και αλλά και αυτές που συντελούν στη διαμόρφωσή του και τις οικονομικές δυναμικές. Αντικαθιστώντας την παραδοσιακή μαρξιστική εξήγηση για τον ανταγωνισμό των κοινωνικών συμφερόντων, ο Δερτιλής τονίζει το πελατειακό σύστημα ως βασικό κλειδί για την ερμηνεία των πολιτικών συμπεριφορών και των σχέσεων κοινωνίας και κράτους, καθώς και την ασάφεια των ταξικών περιγραμμάτων¹⁸³.

Ο Δερτιλής εντάσσει την αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων μέσα σε μια συνοπτική εικόνα της πολεμικής περιόδου 1912-1922, μελετώντας τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, παρά τα προβλήματα που γεννούν στους ιστορικούς οι πολεμικές περίοδοι, λόγω της έλλειψης των στοιχείων, αλλά και των συνεχών

¹⁸⁰ Ν. Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά. Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», στο *ίδιο*, σ. 95-96.

¹⁸¹ Χ. Αγριαντώνη, «Έξαρση και κρίση. Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο *ίδιο*, σ. 111-113.

¹⁸² Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τ. Β', Εστία, Αθήνα (α' έκδ. 2004), 2010.

¹⁸³ Α. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 76-77 (Ιαν. -Ιουλ. 2001), σ. 80.

μεταβολών των συνόρων και των πληθυσμών στην περίοδο αυτή¹⁸⁴. Κατά τον Δερτιλή τη δεκαετία αυτή συνεχίζεται η οικονομική ανάπτυξη στη χώρα, τουλάχιστον μέχρι το 1919¹⁸⁵ και το γεγονός αυτό οφείλεται στο «οικονομικό θαύμα» της προηγούμενης δεκαετίας, αλλά κυρίως στις ευκαιρίες οικονομικής ανάπτυξης που παρουσιάζονται στους τομείς της ναυτιλίας, του εμπορίου και των τραπεζών, κατά τη διάρκεια των πολέμων¹⁸⁶. Παράλληλα ο συγγραφέας εντοπίζει και την ανάπτυξη από την «αφανή ευημερία», δηλαδή από την ανάπτυξη της παραοικονομίας που αναπτύσσεται για την εξυπηρέτηση της επιμελητείας του στρατού¹⁸⁷.

Ακολουθώντας μια θεματική δομή, οι Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος¹⁸⁸ αναλύουν τις βασικές πτυχές της νεοελληνικής ιστορίας με μια φιλελεύθερη θεώρηση¹⁸⁹, σύμφωνα με την οποία το νεοελληνικό κράτος μέσα από την ιστορική του εξέλιξη επιδίωκε την πορεία προς την επίτευξη της συγκρότησης ενός σύγχρονου κράτους με τη δυτικοευρωπαϊκή σημασία. Με αυτή την οπτική οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι οποίοι ουσιαστικά ήταν άρνηση του Μακεδονικού αγώνα από κάθε άποψη¹⁹⁰, διασφάλισαν επιτυχή αποτελέσματα στην Ελλάδα χάρη στον τακτικό στρατό της και τη διπλωματία. Η συνοπτική αφήγηση των πολέμων εστιάζει στο πλαίσιο των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των Μ. Δυνάμεων και της σύναψης των διπλωματικών συμμαχιών: της σερβο-βουλγαρικής συνθήκης της 13ης Μαρτίου 1912, της ελληνο-βουλγαρικής συνθήκης της 29^{ης} Μαΐου 1912, της συνθήκης του Λονδίνου της 30^{ης} Μαΐου 1913, της ελληνο-σερβικής συνθήκης της 5^{ης} Μαΐου 1913 και τέλος της συνθήκης του Βουκουρεστίου της 10^{ης} Αυγούστου 1913¹⁹¹, ενώ οι εσωτερικοί πολιτικοί τριγμοί αποσιωπώνται. Η άποψη ωστόσο των συγγραφέων για τον Βενιζέλο εκφράζεται, όταν με αφορμή την αφήγηση του Διχασμού,

¹⁸⁴ Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 951-958.

¹⁸⁵ «Η Ελλάδα του 1919 ήταν πλουσιότερη από την Ελλάδα του 1939, ίσως και του 1959», Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 958.

¹⁸⁶ Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 952-954.

¹⁸⁷ Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 955-958.

¹⁸⁸ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια: Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 578.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 311.

¹⁹¹ Εκ παραδρομής πιθανότατα οι συγγραφείς σημειώνουν ότι την απόφαση αποστολής πληρεξουσίων στο Βουκουρέστι για την υπογραφή της συνθήκης της ειρήνης την λαμβάνει ο βασιλιάς Γεώργιος, στο ίδιο, σ. 327, ενώ ο βασιλιάς έχει δολοφονηθεί στις 5 Μαρτίου 1913.

χαρακτηρίζουν την πολιτική του «ως τυχοδιωκτική, κυνική, υπέρμετρα τολμηρή, υποτιμούσε δε το ρίσκο και δεν υπολόγιζε το κόστος»¹⁹², στις διπλωματικές επαφές ωστόσο η τολμηρή πολιτική του ήταν πιο αποτελεσματική¹⁹³.

Ο Τ. Κωστόπουλος¹⁹⁴, το 2007, δημοσιογράφος στο επάγγελμα, αλλά με ιστορικές σπουδές «με έναυσμα που δόθηκε από τη συζήτηση που ξεκίνησε με αφορμή το βιβλίο Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού» επεκτείνεται «στο στρατηγικότερο ζήτημα της αμφισβήτησης της ‘εθνικά ορθής’ ιστοριογραφίας (και μυθολογίας)»¹⁹⁵. Κεντρική ιδέα του βιβλίου αποτελεί η διαπίστωση «ότι ένα μεγάλο μέρος της βίας σε βάρος “αλλοεθνών” αμάχων από τους αντιμαχόμενους στρατούς κατά τη δεκαετία του 1912-1922 δεν προέκυψε σαν “παράπλευρες απώλειες”, ούτε οφειλόταν σε εγγενή κτηνωδία των εμπολέμων»¹⁹⁶, αντίθετα αποτελούσε δομικό στοιχείο της επιδιωκόμενης επίτευξης της πληθυσμιακής ομοιογένειας. Ο συγγραφέας προκειμένου να μελετήσει το σύνθετο ζήτημα της βίας εις βάρος αμάχων, αντλεί υλικό από τις εμπειρίες των απλών στρατιωτών και των πολιτών μέσω της έρευνας των απομνημονευμάτων τους, τις οποίες διασταυρώνει με τις επίσημες ιστορικές καταγραφές. Το βιβλίο αποτελείται από τέσσερα μέρη, τα πρώτα τρία από τα οποία εστιάζουν στην εθνοκάθαρση που εφάρμοσε ο ελληνικός στρατός στις «απελευθερωμένες» περιοχές κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, ενώ το τελευταίο ασχολείται με τη Μικρασιατική εκστρατεία και στο τέλος του βιβλίου ακολουθούν παραρτήματα για την τεκμηρίωση των ισχυρισμών του.

Σε μια ιστορική τεκμηρίωση που ξεκινά από τον 18^ο αιώνα για να καταλήξει στις μέρες μας, ο Κ. Κωστής¹⁹⁷, το 2013, επιχειρεί να μην παρουσιάσει μια γενική ιστορία της Ελλάδας, αλλά να διαμορφώσει ένα άλλο πλαίσιο ανάγνωσης για τη διαμόρφωση του κράτους. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο πλουραλισμός είναι η μόνη

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 332.

¹⁹³ Με αφορμή την ελληνοβουλγαρική συνθήκη της 29^{ης} Μαΐου 1912, οι συγγραφείς σημειώνουν ότι «ήταν ίσως μία από τις πιο κυνικές συνθήκες που συνομολόγησε η Ελλάδα, αλλά υπήρξε από τις συνθήκες που διαμόρφωσαν τον σημερινό πολιτικό χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης», στο ίδιο, σ. 311.

¹⁹⁴ Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 15.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 18

¹⁹⁷ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18^{ος} -21^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013.

μέθοδος και θεωρία που αποτρέπει την ιδεολογική μονομέρεια, καθώς τόσο η μαρξιστική, όσο και η μεταποικιακή προσέγγιση, είναι μέθοδοι που δεν έχουν να προσφέρουν κάτι νέο, αν ληφθούν σαν βασικό εργαλείο ανάλυσης. Υιοθετώντας μια ρεαλιστική προσέγγιση του κράτους, ο Κωστής δίνει έμφαση «στις δύο βασικές μεταβλητές που συγκροτούν το κράτος: τις διακρατικές σχέσεις και τον έλεγχο των πληθυσμών»¹⁹⁸. Με τα δύο αυτά εργαλεία αναδεικνύει τη σημασία του μηχανισμού του στρατού και των δημόσιων οικονομικών.

Στο πλαίσιο αυτό της ανάλυσης οι Βαλκανικοί πόλεμοι αποδείχθηκαν εξαιρετικά επικερδείς για την Ελλάδα, καθώς ο ελληνικός πολιτικός κόσμος αποδείχθηκε ικανός να αξιοποιήσει την ενίσχυση του στρατού που είχε ήδη ξεκινήσει η κυβέρνηση Θεοτόκη, την εξαιρετική κατάσταση των δημόσιων οικονομικών της και την ένταξη της χώρας στη Βαλκανική Συμμαχία¹⁹⁹.

Ο Κωστής υποστηρίζει ότι η διοικητική αφομοίωση των νέων πληθυσμών δεν ήταν απρόσκοπτη, εξαιτίας των περιορισμένων γραφειοκρατικών δυνατοτήτων του κράτους, αλλά και της αντιμετώπισης των πληθυσμών από τις Νέες Χώρες ως κατακτημένων²⁰⁰. Αυτή μάλιστα η εθνική ανομοιογένεια των πληθυσμών είχε ως αποτέλεσμα «μια πρώτη προσπάθεια εθνικής εκκαθάρισης»²⁰¹.

2.3 Συμπερασματικά σχόλια

Προβαίνοντας σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις για τα έργα που εκδίδονται και σχετίζονται με τους Βαλκανικούς πολέμους θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι, από τα έργα που αναλύσαμε²⁰², τρία εκδίδονται στη δεκαετία του '30 (Ασπρέας, Βεντήρης, Πολεμική Επιθεώρηση ΓΕΣ), τρία εκδίδονται στη δεκαετία του '60 (Κορδάτος, Παναγάκος, Ενεπεκίδης), τέσσερα στη δεκαετία του '70 (Μελάς, Γρηγοριάδης, Σβορώνος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους), δύο στη δεκαετία του '90 (Σβολόπουλος, Γιανουλόπουλος), τέσσερα στη δεκαετία του 2000 (Ιστορία του Νέου

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 25-26.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 547-551.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 604-605.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 586.

²⁰² Δεν ήταν χρονικά εφικτό να εξαντλήσουμε όλους τους ιστοριογραφικούς τίτλους, όπως επίσης και στο έργο της Ε. Γαρδίκας-Κατσιαδάκη *Greece and the Balkan Imbroglio. Greek Foreign Policy 1911-1913*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995, αλλά εστιάσαμε σ' αυτά που θεωρούνται βασικές πηγές πληροφόρησης για την περίοδο αυτή.

Ελληνισμού, Δερτιλής, Βερέμης και Κολιόπουλος, Κωστόπουλος) και ένα το 2013 (Κωστής). Παρατηρούμε επομένως ότι η αραιή αυτή ιστοριογραφική παραγωγή ξεκινά τη δεκαετία του '30, όταν ο αχός του πολέμου έχει κατασιγάσει και με το εύλογο πέρασμα μιας εικοσαετίας από τη λήξη των πολέμων – απαραίτητης για τη μελέτη των αρχείων. Ακολουθεί μια τριακονταετία πλήρους «σιωπής» αναμενόμενης λόγω των νέων πολεμικών συγκυριών της χώρας, ενώ το ενδιαφέρον αναζωπυρώνεται στις δεκαετίες '60 και '70 σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας του ελληνικού έθνους. Η έξαρση των εθνικισμών στα Βαλκάνια τη δεκαετία του '90 ήταν λογικό να στρέψει τους ιστορικούς πάλι στις ρίζες του σύγχρονου αυτού φαινομένου, ενώ το πέρασμα στη νέα δεκαετία, που σηματοδοτεί και τις νέες ιστοριογραφικές τάσεις οδηγεί τους ιστορικούς στην ανάδειξη νέων πτυχών – πέρα των στρατιωτικών μαχών - της περιόδου αυτής.

Ως προς την ταυτότητα των συγγραφέων των έργων αυτών διαπιστώνουμε ότι δύο από αυτούς έχουν βιωματική εμπειρία των όσων μαρτυρούν, είτε με τη στρατιωτική ιδιότητα, είτε με τη διπλωματική (ο Παναγάκος είναι στρατιωτικός, ο Μελάς είναι δημοσιογράφος και υπηρετεί και με τη στρατιωτική και με τη διπλωματική ιδιότητα), τρεις είναι δημοσιογράφοι - ιστορικοί (ο Βεντήρης, ο Ασπρέας, ο Γρηγοριάδης), ενώ οι υπόλοιποι εννέα είναι ιστορικοί (οι Κορδάτος, Ενεπεκίδης, Σβορώνος, Σβολόπουλος, Γιαννούlopoulos, Δερτιλής, Βερέμης, Κολιόπουλος και Κωστής).

Σ' αυτούς βέβαια τους ενδεικτικούς τίτλους που αναλύσαμε θα πρέπει να προσθέσουμε και τους συλλογικούς τίτλους – αφιερώματα που εκδίδονται συνήθως ως ένθετα των εφημερίδων²⁰³, ή ως λευκώματα επετειακά από αρχεία και

²⁰³ Ενδεικτικά από τις άπειρες συλλογικές εκδόσεις αναφέρουμε δύο που ξεχωρίζουν για την ιστορική ακρίβειά τους: Σ. Ν. Γρηγοριάδης, *Οι Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1923*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2011 (Διανεμήθηκε δωρεάν μαζί με την εφημερίδα "Τα Νέα - Σαββατοκύριακο" στις 8.10.2011) και Ε. Χατζηβασιλείου, «Ωρες ελευθερίας: Βαλκανικοί πόλεμοι 100 χρόνια: Το μέτωπο της Ηπείρου», *Η Καθημερινή*, Αθήνα 2012 και μια που διακρίνεται για την ιδιαίτερη ρεαλιστική αποτύπωση των πολεμικών συνθηκών της περιόδου: «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, Γενικό Επιτελείο Στρατού Ιαν.-Απρ. 2013, <http://goo.gl/XKtXCx> (τελευταία ανάκτηση 22/1/2016).

ιδρύματα²⁰⁴, πολλά έργα από τα οποία εκδίδονται κοντά στο 2012 - έτος ορόσημο, καθώς συμπληρώνονται 100 χρόνια από τη λήξη των Βαλκανικών. Θα πρέπει να σχολιάσουμε ωστόσο, ότι η έκδοση επετειακών αφιερωμάτων αποτυπώνει ένα πρόσκαιρο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για την περίοδο, που αναζωπυρώνεται με αφορμή τις χρονικές επετείους, το οποίο, καθώς δεν συνεχίζεται, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι η περίοδος των Βαλκανικών πολέμων δεν αποτελεί κύρια και διαρκής πηγή έρευνα για τους ιστορικούς.

Ιδιαίτερα άξιο σχολιασμού επίσης είναι το γεγονός ότι τα έργα αυτά, αν εξαιρέσουμε το έργο του Μελά και τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού, δεν αποτελούν συνήθως μονογραφίες της περιόδου των πολέμων. Η απουσία μονογραφιών για τους Βαλκανικούς πολέμους είναι ενδεικτική της «αμνησίας» στην οποία έχει περιέλθει η περίοδος αυτή για τους ιστορικούς, ενώ οι συνεχείς εκδόσεις από το Γενικό Επιτελείο Στρατού αποδεικνύουν ότι οι πόλεμοι αυτοί παραμένουν ακόμα ένα κυρίως στρατιωτικό γεγονός. Στις περιπτώσεις ιδιαίτερα που οι Βαλκανικοί εντάσσονται σε ευρύτερες ιστορικές περιόδους παρατηρούμε ότι η μνήμη τους διαθλάται μέσα από την περίοδο του Διχασμού και κυρίως της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η μνήμη των Βαλκανικών επικαθορίζεται από το διάστημα 1912-1922, επομένως η μνήμη της νίκης της Συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1913 επισκιάζεται από τη μνήμη της ήττας της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922.

Αναφορικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της έρευνας θα μπορούσαμε να προβούμε στις εξής διαπιστώσεις: η εθνική ομοψυχία και η συνοχή του ελληνικού λαού για τη συμμετοχή της χώρας στους Βαλκανικούς λαούς που

²⁰⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους τίτλους: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, στο οποίο επιχειρείται η ανάδειξη και άλλων πτυχών του πολέμου, πέρα από την εξιστόρηση μαχών και των διπλωματικών ελιγμών, *Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων 1912 - 1913* : Αναμνηστικό λεύκωμα / επιμέλεια Μάνος Χαριτάτος · φωτογράφιση Κώστας Μανώλης. - Αθήνα : Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), 1993. Συνέκδοση: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, στο οποίο οι επιμελητές αναδεικνύουν τον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό και τη δημιουργική δραστηριότητα της Αθήνας την εποχή των πολέμων, Β. Κ. Γούναρης, *Το άγνωστο «μέτωπο» των Βαλκανικών Πολέμων: η διοικητική ενσωμάτωση των νέων χωρών*, Α. Καραπάνου (επιμ.), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, όπου αποτυπώνεται η δυσκολία ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών, από το φόβο του «εσωτερικού εχθρού», της στάσης δηλαδή των νέων κατοίκων στο νέο διοικητικό καθεστώς.

επιχειρήθηκε να αποτελέσει την κυρίαρχη αφήγηση κυρίως τη δεκαετία του '30 (με τον Ασπρέα και τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού), αμφισβητήθηκε έντονα και οι ιστορικοί άρχιζαν να αναδεικνύουν τις διαφορές που εκδηλώνονται μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου κατά τη διάρκεια των πολέμων που θα κορυφωθούν στη διετία 1915-1916 στην περίοδο που θα ενταθεί ο Διχασμός. Η ανάδειξη της διάστασης αυτής μετατόπισε τις ιστορικές έρευνες στο ερώτημα: Ποιος ήταν ο νικητής των Βαλκανικών πολέμων; Ο Βενιζέλος ή ο Κωνσταντίνος; Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό τις δεκαετίες κυρίως του '60 και του '70 (Ενεπεκίδης, Μελάς, Γρηγοριάδης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους) κατά τεκμήριο αναδεικνύουν τις διπλωματικές ικανότητες του Βενιζέλου ως καθοριστικές για την αίσια έκβαση του πολέμου, με εξαίρεση την αφήγηση του Παναγάκου για τον οποίο ο Κωνσταντίνος ήταν ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης την ιστορική αυτή περίοδο. Τη δεκαετία ωστόσο του '90 και του 2000 άρχισε πάλι η ανοιχτή αμφισβήτηση του ρόλου του Βενιζέλου (Βερέμης και Κολιόπουλος). Ωστόσο, οι «νέες» ιστοριογραφικές τάσεις από το 2000 ήδη αλλάζοντας την οπτική της αφήγησης των πολέμων και αναδεικνύοντας την οικονομική πλευρά τους και όχι τόσο την στρατιωτική ή την διπλωματική αποδίδουν το θρίαμβο των Βαλκανικών πολέμων στις ευνοϊκές οικονομικές συγκυρίες που είχαν ήδη κληρονομηθεί στην Ελλάδα του 1912 και στην επιτυχημένη ανασυγκρότηση του στρατού (Δερτιλής, Κωστής). Ξεχωριστή θέση στα γενικά αυτά ερμηνευτικά σχήματα κατέχει ο Κορδάτος για τον οποίο ο πόλεμος καταβαρυνώντας το όραμα για Βαλκανική συνεννόηση ήταν μια ακόμη απόδειξη της καταστροφικής πολιτικής του μεγαλοϊδεατισμού και του εθνικισμού.

Οι βιαιοπραγίες των εμπολέμων κατά τη διάρκεια του Β' Βαλκανικού πολέμου αποτελούν μέχρι και σήμερα ένα ανοιχτό θέμα ιστορικής διαμάχης αναφορικά με την πλευρά που ευθύνεται²⁰⁵. Τις πρώτες αναφορές στη βία των πολέμων τις

²⁰⁵ «Η πόλη του Κιλκίς καιγόταν ήδη όταν εισήλθαν σ' αυτήν οι Έλληνες, λόγω του πυρός του πυροβολικού – γεγονός άξιο ιδιαίτερης προσοχής, αφού ακολούθως υποστηρίχθηκε ότι δήθεν πυρπολήθηκε υπό του νικηφόρου στρατού», Κ. Πράις, *Οι Βαλκανικοί Αγώνες: Πολιτική και στρατιωτική ιστορία των εν Μακεδονία Βαλκανικών Πολέμων*, Πετράκος, Αθήνα 1915, σ. 233, στο Ε. Βγενοπούλου, «1912-1913: Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Ιαν. – Απρ. 2013, σ. 57 <http://goo.gl/XKtXCx> (τελευταία ανάκτηση 23/1/2016). Κατά τον Κόκκινο η πυρπόληση των Σερρών έγινε από τους Βούλγαρους κομιτατζήδες και τμήματα του τακτικού στρατού, λίγο πριν την υποχώρησή τους από την πόλη στις 28 Ιουνίου 1913. Για τον Κόκκινο

εντοπίζουμε περιληπτικά στον Κορδάτο, με μεγαλύτερη ωστόσο έμφαση τη δεκαετία του '60 και του '70 όπου οι συγγραφείς (Παναγάκος, Ενεπεκίδης, Μελάς, Γρηγοριάδης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους) καταδικάζοντας τις βουλγαρικές ωμότητες και καθιστώντας τους Βούλγαρους ως αποκλειστικά υπεύθυνους επισείουν ταυτόχρονα και τον αντικομμουνιστικό κίνδυνο. Η ευθύνη της ελληνικής πλευράς αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά από τον Γιανουλόπουλο (το 1999) και κυρίως από την Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (το 2004) και τον Κωστόπουλο (το 2007) οι οποίοι κατέδειξαν την ευθύνη που βαρύνει την ελληνική πλευρά εντάσσοντας τις βιαιότητες αυτές σ' ένα πλαίσιο συστηματικής εκκαθάρισης των αλλοεθνών πληθυσμών.

Οι ιστοριογραφικές αφηγήσεις των πολέμων στη συντριπτική τους πλειονότητα αναδεικνύουν τις στρατιωτικές και διπλωματικές πλευρές της περιόδου. Με εξαίρεση τους Κορδάτο και Σβορώνο η ιστοριογραφική μετατόπιση στην οικονομική διάσταση του πολέμου αναδείχθηκε από τη δεκαετία του 2000. Σε αντίθεση με τη «διστακτικότητα» των ιστορικών να αναδείξουν άλλες πλευρές των πολέμων, οι επιμελητές των επετειακών λευκωμάτων φωτίζουν και άλλες πλευρές, όπως τις δυσκολίες της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών και την πολιτιστική και καλλιτεχνική δημιουργία που συντελούνταν παράλληλα με την εμπόλεμη κατάσταση στην Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων.

η έκθεση της επιτροπής Carnegie για τη διερεύνηση των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια των πολέμων διαστρεβλώνει τα γεγονότα και σκόπιμα δεν καταλογίζει στους Βούλγαρους την ευθύνη για τη διάπραξη των βιαιοτήτων, Γ. Δ. Κόκκινος, «100^η επέτειος από την απελευθέρωση των Σερρών και Καλών Δένδρων (1913-2013)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2, 2013, σ. 179-212 <http://goo.gl/WI2CEj> (τελευταία ανάκτηση 19/1/2016). Κατά τον Κωστόπουλο, για την καταστροφή της πόλης του Κιλίκις στις 21 Ιουνίου 1913 υπεύθυνος ήταν ο ελληνικός στρατός και όχι ο Βουλγαρικός, σαν μια εσκεμμένη ενέργεια που συντελέστηκε αρκετές ώρες μετά την «απελευθέρωση» της πόλης, μιας ενέργειας που κατά τις ενδείξεις συντελέστηκε στα πλαίσια μιας προσπάθειας επιβολής της εθνοκάθαρσης στην πόλη, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Βούλγαροι και μουσουλμάνοι. Η λήθη του γεγονότος που προσπάθησε να επιβάλλει η επίσημη ιστορική αφήγηση διευκολύνθηκε από τις πληθυσμιακές μεταβολές της πόλης που συντελέστηκαν μετά το 1913, Τ. Κωστόπουλος, *Η καταστροφή του παλιού Κιλίκις το 1913*, «Η μάχη του Κιλίκις και ο Β' Βαλκανικός πόλεμος», ιστορικό συνέδριο Κιλίκις 19-20.6.2013 <https://goo.gl/lhuiut> (τελευταία ανάκτηση 19/1/2016)

Κεφάλαιο 3. Βαλκανικοί Πόλεμοι και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας

3.1 Σκοπός - Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός του κεφαλαίου είναι να ερευνηθεί ο τρόπος διαχείρισης της μνήμης των Βαλκανικών πολέμων μέσα από την αφήγηση της σχολικής ιστορίας. Τα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι ουδέτερα από άποψη στόχων και περιεχομένων, αντίθετα είναι φορείς ιδεολογίας και, καθώς μεταβιβάζουν την «επίσημη» γνώση στους μαθητές, ασκούν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση στάσεων, διαθέσεων, αξιών και κοινωνικών προτύπων²⁰⁶. Η έρευνα θα εστιάσει στη διαφοροποίηση των στόχων της διδασκαλίας της ιστορίας που διαμορφώνεται από την πατριδολατρία και τον φρονηματισμό των μαθητών μέχρι την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, η οποία και αυτή με τη σειρά της αποτελεί μια έννοια «που μεταλλάσσεται ανάλογα με τις συνιστώσες της σύγχρονης πραγματικότητας κι επηρεάζεται άμεσα από αξιολογικές κρίσεις και επιμέρους νοήματα»²⁰⁷. Επομένως, ως ερευνητικά ερωτήματα τίθενται η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο μεταδίδεται η ιστορική γνώση της περιόδου των Βαλκανικών πολέμων από το 1914 και μέχρι σήμερα, καθώς και οι αντιλήψεις που τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας επιχειρούν να διαμορφώσουν μέσα από την ιδεολογική διαχείριση των ιστορικών δεδομένων της υπό - εξέταση περιόδου.

Για την υλοποίηση της παρούσας ερευνητικής εργασίας επιλέχθηκαν δύο ερευνητικές μέθοδοι: η ιδεολογικό - κριτική μεθοδολογική προσέγγιση²⁰⁸, που ανάγεται στην Κριτική Θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης, η οποία μέσω της ανάλυσης του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων (τι δηλώνεται, πώς δηλώνεται και τι αποσιωπάται), της κριτικής σχέσης που αναπτύσσει με την ευρύτερη κοινωνική- πολιτική ατμόσφαιρα και της διερεύνησης του γνωστικού υπόβαθρου των συγγραφέων, καθώς και του υπόβαθρου της δράσης τους, επιχειρεί να

²⁰⁶ M. Ferro, *Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, Μεταίχμιο 2001, σ. 11, στο Σ. Σύρου, *Αναλυτικά προγράμματα ιστορίας και σχολικά εγχειρίδια γυμνασίου (1964-2004): αντιλήψεις του χρόνου και ιδεολογία στη σχολική ιστορία*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2009, σ. 128.

²⁰⁷ Γ. Γιώτης, *Η διδασκαλία της ιστορίας στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση: 1914 και εξής*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), 2013, σ. 308.

²⁰⁸ L. Cohen, L. Manion, K. Morrison, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000 στο Κ. Μπονίδης, *Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων*, σ. 4-6, <https://goo.gl/Tj334X> (τελευταία ανάκτηση 30/12/2015)

αποκαλύψει τις κυρίαρχες ιδεολογίες. Παράλληλα η έρευνα θα βασιστεί στην κριτική ανάλυση λόγου²⁰⁹, που επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην εξέταση της σχέσης κειμένου- λόγου και ιδεολογίας.

Η ανάλυση περιεχομένου στα σχολικά εγχειρίδια είναι ένα θέμα που έχει διερευνηθεί κυρίως αναφορικά με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση με έμφαση στην περίοδο 1950-1974²¹⁰, ενώ στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρατηρείται ένα μεγαλύτερο κενό²¹¹. Η επιλογή των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας που θα μελετηθούν στην έρευνα μας, επιχειρώντας να καλύψουμε το ερευνητικό κενό, εστίασε σε δύο βασικές παραμέτρους: στον άξονα του χρόνου συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων και στην εστίαση στην εκπαιδευτική βαθμίδα που διδάσκεται το εγχειρίδιο και πιο συγκεκριμένα στην Γ' τάξη του Γυμνασίου, δηλαδή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Με βάση την πρώτη παράμετρο – τον άξονα του χρόνου – προσπαθήσαμε να καλύψουμε ερευνητικά όλα τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας που διδάχθηκαν από την περίοδο 1914 ως σήμερα. Συνεπώς θα ερευνηθούν το σχολικό εγχειρίδιο του 1914, καθώς είναι το πρώτο σχολικό βιβλίο

²⁰⁹ N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, London and New York: Longman 1995, στο Κ. Μπονίδης, *ό.π.*, σ. 7-9.

²¹⁰ Η έρευνά μας εντόπισε τρεις διδακτορικές διατριβές: Γ. Γιώτης, *Η διδασκαλία της ιστορίας στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση: 1914 και εξής*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2013, Ε. Εμμανουηλίδου, *Ιστορικά γεγονότα και ιδεολογήματα κατά τη διδασκαλία της ιστορίας στη δεκαετία 1950-1960 στο δημοτικό: ερευνητικές προσεγγίσεις*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2002, Ε. Κωνσταντινίδου, *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: μια κριτική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2000 και δύο διπλωματικές: Δ. Μαριόλης, *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της Μετεμφυλιακής περιόδου 1950-1974*, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2013 και Χ. Γάσπαρης, *Τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά την περίοδο 1967-1974*, ΑΠΘ 2011.

²¹¹ Εδώ έχουν εντοπιστεί τέσσερις διδακτορικές διατριβές: Ζ. Βαζούρα, *Σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας Γενικής Παιδείας Γ' τάξης Γενικού Λυκείου (2002-2009): ποσοτική και ποιοτική ανάλυση*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2014, Α. Βαία, *Αξιολόγηση των εργασιών στα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας Β' και Γ' γυμνασίου: διερεύνηση του βαθμού επίτευξης των διδακτικών στόχων*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2012, Π. Λαζανάς, *Παιδεία και ιδεολογία: το ελληνικό παράδειγμα της δεκαετίας του '60*, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2011 και Σ. Σύρου, *Αναλυτικά προγράμματα ιστορίας και σχολικά εγχειρίδια γυμνασίου (1964-2004): αντιλήψεις του χρόνου και ιδεολογία στη σχολική ιστορία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2009 και μια διπλωματική Ε. Σωτηρακοπούλου, *Η εικόνα του εθνικού «εαυτού» και του εθνικού «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας της Γ' Λυκείου στα 1965, 1970, 1985 και 2007*, Πανεπιστήμιο Πατρών 2010. Ειδικά για το θέμα των Βαλκανικών ερευνητικά έχει ασχοληθεί και η Κ. Δρούγκα με την έρευνα: *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας (δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) της περιόδου 1950-1974*, καθώς και οι Β. Κόλεφ, Χ. Κουλούρη (2005) με το βιβλίο εργασίας, *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε και τη διατριβή *Ελλάδα και Βαλκάνια στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας της περιόδου 1967-2007*, της Μ. Κοντοβά (2014), η οποία ωστόσο παραμένει δεσμευμένη μέχρι το 2017, επομένως δεν κατέστη δυνατή η πρόσβαση.

που ενσωμάτωσε στην ύλη του τη διδασκαλία των Βαλκανικών πολέμων, το σχολικό εγχειρίδιο του 1924, καθώς η μνήμη των Βαλκανικών πολέμων άρχισε να διαμορφώνεται κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, το σχολικό εγχειρίδιο του 1938, που διδασκόταν στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, το σχολικό εγχειρίδιο του 1946, που διδασκόταν στην μεταπολεμική περίοδο, το εγχειρίδιο του 1967, που διδασκόταν στην περίοδο της δικτατορίας και όλα τα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης (1975, 1985, 1991) ως το 2007, το σχολικό βιβλίο που ακόμη διδάσκεται στην τελευταία τάξη του γυμνασίου. Συνεπώς, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τους τρόπους που η ευρύτερη κοινωνική – πολιτική ατμόσφαιρα μέσα στο πέρασμα των δεκαετιών αντανακλάται στη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων.

Η επιλογή να μελετηθούν τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Γ' Γυμνασίου έγκειται στη λογική της διερεύνησης της ιστορικής γνώσης που αποκτούν οι μαθητές στο τέλος της «υποχρεωτικής»²¹² τους φοίτησης, αλλά και γιατί σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα στην τάξη αυτή οι μαθητές διδάσκονται τη Νεότερη Ιστορία (στην περίοδο που εντάσσονται οι Βαλκανικοί πόλεμοι). Από το 1884 - μετά την επίσημη καθιέρωση του σχήματος (αρχαιότητα – βυζάντιο - νεότερη Ελλάδα) του Κ. Παπαρρηγόπουλου - στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης άρχισε να διδάσκεται «ιστορία του ελληνικού έθνους», «με μια εξελικτική διάρθρωση της ύλης, σύμφωνα με την οποία στις κατώτερες τάξεις διδάσκονταν αρχαιότερες ιστορικές εποχές, μια αντίληψη βασισμένη στους γερμανούς ρομαντικούς»²¹³. Με την εξαίρεση της περιόδου 1897-1914 όπου παρατηρείται μια αλλαγή στον τρόπο

²¹² Η επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης ως το 15^ο έτος και η κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στα γυμνάσια – ένας θεσμός που ίσχυε από το 1867 - θεσμοθετείται με το σχέδιο νόμου «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαίδευσεως» (μετέπειτα Ν.Δ. 4379) του 1964 της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Με τον Α.Ν. 129/1967 έχουμε επιστροφή στην 6χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και εισιτήριες εξετάσεις για την εισαγωγή στο γυμνάσιο. Τέλος με τον Ν. 309/1976 για την οργάνωση και διοίκηση της Γενικής εκπαίδευσης παρατείνεται και πάλι η υποχρεωτική φοίτηση σε 9 χρόνια και καταργούνται οι εξετάσεις για την εισαγωγή στο γυμνάσιο, Γ. Σαλονικίδης, *Αναφορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, 2^ο μέρος, 10/12/2009, <https://sciencearchives.wordpress.com/2009/12/10/%CE%AF-%CE%AE-%CE%AFu/> (τελευταία ανάκτηση 27/12/2015). Επομένως, η επιβολή διδασκτρων στα δημοτικά σχολεία καθώς και η καθιέρωση εισιτηρίων εξετάσεων για τα γυμνάσια για πολλές δεκαετίες, καθιστούσε την πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση απαγορευτική για ένα μεγάλο μέρος του μαθητικού πληθυσμού.

²¹³ Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ. 40.

κατανομής της ιστορικής ύλης²¹⁴, το σχήμα αυτό ισχύει μέχρι σήμερα. Αν και η έμφαση μας δίνεται στα εγχειρίδια της Γ' γυμνασίου, ωστόσο από τα εγχειρίδια που θα ερευνηθούν, τρία από αυτά αποτελούν «παρέκκλιση» από τον αρχικό μας στόχο. Το εγχειρίδιο του Βραχνού το 1914 διδασκόταν στην Δ' Γυμνασίου, ωστόσο αποτελεί έναν σημαντικό σταθμό αφετηρίας της έρευνας μας, καθώς είναι το πρώτο εγχειρίδιο με το οποίο οι μαθητές διδάσκονται τους Βαλκανικούς πολέμους, ενώ τόσο το εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου – Λαζάρου του 1938, όσο και του Λαζάρου του 1946 διδασκόταν στην Στ' τάξη του γυμνασίου, αλλά και τα δύο αποτελούν βασικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, καθώς επί μια πεντηκονταετία (1923-1975) η σχολική εκπαίδευση στηριζόταν στις επανεκδόσεις ή αναπαραγωγές των εγχειριδίων αυτών.

Με την οπτική επομένως του χρόνου έκδοσης των σχολικών βιβλίων και της σχολικής τάξης που διδάσκονται θα ερευνηθούν εννέα σχολικά εγχειρίδια²¹⁵ Νεότερης Ιστορίας που καλύπτουν την περίοδο από το 1914 έως σήμερα. Τα εγχειρίδια αυτά συγγράφηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, κάτω από αλληπάλληλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και είναι απότοκα συνεχών αλλαγών στα Αναλυτικά Προγράμματα, τα οποία καθορίζουν ως έναν βαθμό την παρουσίαση της ύλης και διαγράφουν τις ενότητες διδασκαλίας ως προς τα περιεχόμενα.

3.2 Η αφήγηση των Βαλκανικών Πολέμων στα σχολικά εγχειρίδια

Στα αναλυτικά προγράμματα του 1913, αν και δεν υπήρχε διατυπωμένος ο σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, πρόθεση των συντακτών μέσα από τα περιεχόμενα ήταν να ταυτιστούν οι μαθητές με τα πρόσωπα και τα γεγονότα του παρελθόντος, έτσι ώστε η εθνική ιστορία να καταστήσει σε όλους τους πολίτες

²¹⁴ Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 44.

²¹⁵ Τα εγχειρίδια που θα εξεταστούν είναι: Ν. Ι. Βραχνός, *Ιστορία της νέας Ευρώπης και του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1914, προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεως των Γυμνασίων*, Τυπογραφείο Αρισ. Ζ. Διαλήσματος, Αθήνα 1914, Α. Αδαμαντίου, *Νεωτέρα ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204-1924, διά την Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων καις τας αντιστοιχούς*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1924, Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων δια την ΣΤ' τάξιν των γυμνασίων και τας αντιστοιχούς των λοιπών σχολείων της μέσης εκπαίδευσως*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1938, Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων από της συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1946, Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεωτάτων χρόνων*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1967-68, Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1975, Β. Κρεμμυδάς, *Ιστορία νεότερη-σύγχρονη ελληνική-ευρωπαϊκή και παγκόσμια*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1985, Β. Σφυρόερα, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1991, Ε. Λούβη, Δ. Χ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2007.

αντιληπτή «την ιδέα της εθνικής και κοινωνικής ενότητας»²¹⁶. Μέσα από το πρόγραμμα επιδιώκεται η έμφαση στο γνωστικό περιεχόμενο, στις στάσεις, τις αξίες, τον ηρωισμό και την αυτοθυσία των Ελλήνων με τελικό επιδιωκόμενο σκοπό την καλλιέργεια της εθνικής υπερηφάνειας²¹⁷.

Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας εντάσσουν την αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων ήδη από το 1914 με το βιβλίο ιστορίας²¹⁸ του Ν. Βραχνού, που διδασκόταν στην Δ' τάξη των Γυμνασίων. Στο τρίτο μέρος του εγχειριδίου με τον τίτλο: «Η νεωτάτη ευρωπαϊκή ιστορία και η ελληνική από του 1832 μέχρι του 1914», ο συγγραφέας εξιστορεί τους Βαλκανικούς πολέμους σε 24 σελίδες (197- 221) με 14 κεφάλαια²¹⁹ – οι τίτλοι των οποίων είναι δηλωτικοί των μαχών του ελληνικού στρατού. Με μια μάλιστα ιδιαίτερα «μοντερνιστική» οπτική, ο συγγραφέας δηλώνει ότι τον πόλεμον τουτον πραγματευόμεθα κατωτέρω από ελληνικής κυρίως απόψεως.

Ο συγγραφέας με μια γλαφυρότατη περιγραφή και τη χρήση επιθέτων στον υπερθετικό βαθμό εξιστορεί τις μάχες που δόθηκαν κατά τη διάρκεια των πολέμων αναδεικνύοντας ως κύριο πρωταγωνιστή τον ελληνικό στρατό με τους *αελλόποδες* ευζώνους, με τόση μάλιστα λεπτομέρεια, ώστε αναφέρει όχι μόνο τις κακουχίες των

²¹⁶ Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 60-61 και σ. 103-104, στο Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 21.

²¹⁷ Ε. Εμμανουηλίδου, *Ιστορικά γεγονότα και ιδεολογήματα κατά τη διδασκαλία της ιστορίας στη δεκαετία 1950-1960 στο δημοτικό: ερευνητικές προσεγγίσεις*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 56-57.

²¹⁸ Ν. Ι. Βραχνός, *Ιστορία της νέας Ευρώπης και του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1914*, προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεως των Γυμνασίων, Τυπογραφείο Αρισ. Ζ. Διαλήσματος, Αθήνα 1917 (9^η έκδ.). Η έρευνα βασίστηκε στην ψηφιοποιημένη συλλογή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής <http://elibrary.iep.edu.gr/iep/index.html> (τελευταία ανάκτηση 1/3/2016), αλλά δεν εντοπίστηκε η 1^η έκδοση του εγχειριδίου. Ο Ν. Βραχνός ήταν πρώην καθηγητής Ιστορίας του Γ' Γυμνασίου Αθηνών. Κατά την περίοδο 1907-1916 η διαδικασία συγγραφής σχολικών εγχειριδίων ρυθμίζεται με κρατικό παρεμβατισμό, με την απόφαση προκήρυξης διαγωνισμού συγγραφής κάθε τέσσερα χρόνια. Στη διαδικασία συγγραφής υπεισέρχεται και το γλωσσικό ζήτημα, με αποτέλεσμα κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930 να εναλλάσσονται τα σχολικά εγχειρίδια με γνώμονα το γλωσσικό κριτήριο με κάθε αλλαγή των κυβερνήσεων, βλ. Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 131.

²¹⁹ «Αίτια του Βαλκανοτουρκικού πολέμου», «Εκστρατεία των Ελλήνων εις την Μακεδονίαν. – Μάχαι Ελλασωνος, Δεσκάτης, Σαρανταπόρου και Ραχόβου. – Κατάληψις των Σιδηρών Πυλών. – Μάχαι Πόρτας, Λαζαράδων και Βλαχολιβάδου», «Κατάληψις Σερβίων, Κοζάνης, Γρεβενών και Βερροίας. – Μάχη Αλμπάκιοϊ. Εκπόρθησις των στενών της Πέτρας. – Μάχη Αικατερίνης», «Η μάχη των Γενιτισων και η παρά το Πλατύ», «Κατάληψις της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβ.)», «Αι περιπέτειαι της πέμπτης μεραρχίας», «Προέλασις της στρατίας του διαδόχου προς το Μοναστήριον», «Γενικά παρατηρήσεις επί της μακεδονικής εκστρατείας», «Ο κατά θάλασσαν αγών», «Η ηπειρωτική εκστρατεία», «Δολοφονία του βασιλέως Γεωργίου Α'», «Αγών των συμμάχων», «Ο συμμαχικός πόλεμος», «Τα μετά την συνθήκην του Βουκουρεστίου».

στρατιωτών, αλλά και τον αριθμό των νεκρών, ενώ παράλληλα απαριθμεί τα κάθε είδους λάφυρα που περιέρχονταν στους νικητές. Η αφήγηση είναι ηρωική – ενδεικτική της εποχής που συγγράφεται το εγχειρίδιο – ωστόσο οι νίκες κατάγονται μετά από πεισματώδεις μάχες, ενώ ο συγγραφέας δεν φείδεται και σχολιασμών για την έλλειψη επιμελητείας του στρατού, ή για το «ατύχημα» της V Μεραρχίας, για το οποίο αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο. Η οργή του Βραχνού για τους Βούλγαρους είναι καταφανής. Αφού τους επιρρίπτει ολοκληρωτικά την ευθύνη για την έναρξη του συμμαχικού πολέμου, είναι αυτοί που διαπράττουν *άγριες καταστροφές*²²⁰. Η αφήγηση των πολέμων ολοκληρώνεται με τη σύμβαση της Κέρκυρας και την αναγνώριση της αυτονομίας της Β. Ηπείρου.

Ο Βραχνός προσωποποιεί τις νίκες και αναδεικνύει ήρωες, όπως τον Δελαπόρτα, τον Κοσκινά ή τον Δούκα στις μάχες της 24^{ης} και 25^{ης} Οκτωβρίου, τον Κουντουριώτη και τον Βότση, τον Χρόνη, τον Ηλιάδη και τον Βελισσαρίου, το πρόσωπο ωστόσο που ξεχωρίζει είναι ο Κωνσταντίνος – που μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων *ανεγνωρίσθη ως υπέροχος στρατηγός*, ενώ, κατά τη διάρκεια του συμμαχικού πολέμου, η κατάληψη της Κρέσνας αποτελεί *στρατιωτικόν μεγαλούργημα, οφειλόμενον εις την στρατηγικήν μεγαλοφυΐαν του βασιλέως των Ελλήνων Κωνσταντίνου*. Άλλωστε, κατά την κρίση του Βραχνού, ο Κωνσταντίνος προχωρούσε προς το Μοναστήρι *ως ητο το αρχικόν σχέδιον της εκστρατείας* και υπάκουσε αμέσως στη νέα διαταγή για προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη. Στο πλαίσιο της φιλοβασιλικής οπτικής του συγγραφέα η δολοφονία του Γεωργίου²²¹ από έναν *μυσαρό και ανισόρροπο και έκφυλο Έλληνα, πιθανώς όργανον βουλγαρικής προπαγάνδας* εκτυλίσσεται σε τραγωδία και *εβύθισεν αίφνης σύμπαν το ελληνικόν έθνος εις άληκτον πένθος*. Άξια σχολιασμού είναι η πλήρης αποσιώπηση του

²²⁰ «Οι Βούλγαροι διήρπαζον τα πάντα, έκαιον πόλεις και χωρία, ητίμαζον γυναίκας, και εφόνευον απόλους ελληνικούς πληθυσμούς, ήτοι γέροντας, γυναίκας, παιδιά, και βρέφη ακόμη. Αι καταστροφάι της Νιγρίτης, των Σερρων, του Δοξάτου και άλλων μερων υπήρξαν φρικιαστικάί», στο ίδιο, σ. 219.

²²¹ Σύμφωνα με τον Βραχνό, ο Γεώργιος αφήνει πολιτική διαθήκη στον Κωνσταντίνο: «Αγάπα την αγαπητήν μικράν πατρίδα σου εξ όλης καρδιάς... Έχε θάρρος, αλλ' έχε και υπομονήν. Μη σπευδε ποτέ υπέρ το μέτρον. Άφινε καλλίτερα να παρέλθη η νυξ πριν λάβης την απόφασίν σου. Μη οργίζου και μη αφήσης τον ήλιον να δύση επί της οργης σου. Έσο ήρεμος την σκέψιν και μη λησμόνει ποτέ ότι βασιλεύεις λαου μεσημβρινου, ουτινος η οργη και το ευέξαπτον στιγμιαίως αναφλέγονται και κατά τοιαύτην στιγμήν δύναται να είπη και να πράξη πολλά, άτινα μετά μίαν στιγμήν ίσως λησμονει πάλιν. Διά τουτο μη οργίζου ποτέ και μη λησμόνει ότι πολλάκις είνε προτιμότερον να υποφέρη αυτός ο βασιλεύς, έστω και ηθικως, παρά να υποφέρη ο λαός και η χώρα», Ν. Βραχνός, *ό.π.*, σ. 215-216.

ονόματος του Βενιζέλου, όπως και η οποιαδήποτε μνεία για την διαμάχη των δύο ανδρών.

Το σχολικό εγχειρίδιο του Αδαμαντίου εγκρίνεται για τη Γ' Γυμνασίου το 1924²²². Σε απόσπασμα από την εγκριτική εισήγηση του εγχειριδίου πληροφορούμαστε ότι η καινοτομία του Αδαμαντίου έγκειται στην εισαγωγή νέου υλικού, σημαντικότερες ωστόσο κρίνονται οι προσπάθειες του συγγραφέα να αναπαριστάνει *μετ' ακριβείας τον βίον των ιστορούμενων εθνών και η ζωηρότης της περιγραφής, με την οποίαν εμφανίζει την κοινωνική κατάστασιν μιας εποχής, αρετές που κάνουν την σκέψη των μαθητών ν' αναβιβάζεται εις ανώτερον επίπεδον*²²³.

Ο Αδαμαντίου εντάσσει την εξιστόρηση των Βαλκανικών πολέμων στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο: «Οι πόλεμοι των τελευταίων ετών, 1912-1923». Ο συγγραφέας αφηγείται τους πολέμους σε 4 σελίδες (σ. 217-220) κάτω από τα κεφάλαια: «Η ανάκτησις της Μακεδονίας», «Η εκστρατεία της Ηπείρου», «Οι αγώνες του ναυτικού», «Αι διαπραγματεύσεις δια την ειρήνην», «Πόλεμος μεταξύ των συμμάχων», «Προέλασις των Ελλήνων», «Αι μάχαι της μεγάλης Κλεισούρας», «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου».

Η αιτία των πολέμων για τον συγγραφέα ήταν η επιθυμία των *Χριστιανικών λαών της Χερσονήσου του Αίμου*²²⁴ να απελευθερωθούν από τους Τούρκους, για να μην επιτρέψουν στους Νεότουρκους να *καταστρέψουν την εθνικότητα τους*²²⁵. Μετά τη συμμαχία της Ελλάδας με τη Σερβία και τη Βουλγαρία ακολουθεί η αφήγηση των ελληνικών νικών με γλωσσική χρήση ρημάτων που αποτυπώνουν τις επιτυχίες του: *ο ελληνικός στρατός ώρμησε με ενθουσιασμόν [...] κατατροπώνει [...] προχωρεί με ορμήν [...] προελαύνει [...] μετά πεισματώδη μάχην*²²⁶, ενώ συνέβαλε αποφασιστικά

²²² Α. Αδαμαντίου, *Νεωτέρα ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204-1924, διά την Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων καις τας αντιστοιχούς*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1924. Το σχολικό εγχειρίδιο εγκρίθηκε με το υπ' αριθμ. Πρωτόκολλο 1909/31.1.1924 από το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως. «Ο Αδαμάντιος Ι. Αδαμαντίου (1875-1937) δημοσιεύει το 1896 εγχειρίδιο γραμματικής της ελληνικής γλώσσας, το οποίο εγκρίνεται για τα ελληνικά σχολεία, μέχρι το 1914 συγγράφει ιστορικές μελέτες, ενώ μετά το 1920 επιδίδεται στη συγγραφή εγχειριδίων ιστορίας για τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση», Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 172. Ο Α. Αδαμαντίου είναι καθηγητής Πανεπιστημίου.

²²³ Α. Αδαμαντίου, Πρόλογος

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 217.

²²⁵ Στο ίδιο

²²⁶ Στο ίδιο

και ο ελληνικός στόλος υπό την αρχηγία του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτου²²⁷. Στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη (δεν κατονομάζεται ως Συνθήκη του Λονδίνου) η Υψηλή Πύλη ηναγκάσθη να ταπεινωθή²²⁸ και με τη μεσολάβηση των Μ. Δυνάμεων επιτεύχθηκε η συμφωνία. Ωστόσο, η δε πλεονεξία και δολιότης²²⁹ των Βουλγάρων προκάλεσε το νέο πόλεμο, καθώς ενόμισαν κατάλληλον την περίστασιν να οικειοποιηθούν αυτοί τα μεγαλύτερα ωφελήματα²³⁰. Για την εξέλιξη του ελληνοβουλγαρικού πολέμου, ο συγγραφέας αφιερώνει αρκετές γραμμές, περιγράφοντας τη μάχη της Κλεισούρας και των στενών της Κρέσνας, όπου εις τα στενά εκείνα προ 900 ετών είχε συντρίψει τους Βουλγάρους ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος²³¹. Στη συνθήκη του Βουκουρεστίου αναφέρεται η παραχώρηση της νότιας Μακεδονίας, της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου πελάγους στην Ελλάδα, χωρίς να γίνεται μνεία για το ζήτημα της Β. Ηπείρου.

Οι νίκες της Ελλάδας οφείλονται για τον συγγραφέα σαφέστατα στον ελληνικό στρατό, στην αληθινή ηρωική πορεία του Ελληνικού στρατού²³², κυρίως ωστόσο τα εύσημα αποδίδονται στον Κωνσταντίνο – αξιοσημείωτη η μη αναφορά του ονόματος του Βενιζέλου σ' όλη την ενότητα. Χάρη στο βασιλιά κάμφθηκε η αντίσταση της Ηπείρου αλλ' όταν ήλθεν ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, έκαμε γενικήν έφοδον και κατέλαβε την πρωτεύουσιν της Ηπείρου²³³, αλλά και υπό την αρχηγία του σημειώθηκαν οι μεγάλες επιτυχίες εναντίον των Βουλγάρων. Η σύνδεση του βασιλικού θεσμού με το Βυζάντιο είναι συνεχής στο σχολικό εγχειρίδιο, αφού με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης μετά 500 έτη πρώτην φοράν Έλλην βασιλεύς διατρίβει εις την μεγάλην εκείνην Βυζαντινήν πόλιν²³⁴, ενώ η έναρξη του Ελληνοβουλγαρικού πολέμου συνδέεται με τις τεταμένες σχέσεις των δύο χωρών στο παρελθόν από την Βυζαντινήν ιστορίαν γνωρίζομεν τους μεγάλους πολέμους μεταξύ των Βουλγάρων και των Ελλήνων Αυτοκρατόρων²³⁵ και η ήττα των

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 218.

²²⁸ Στο ίδιο

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 219.

²³⁰ Στο ίδιο

²³¹ Στο ίδιο, σ. 220.

²³² Στο ίδιο

²³³ Στο ίδιο, σ. 218.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 217.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 219.

Βουλγάρων επήλθε εκεί όπου είχαν ηττηθεί ξανά προ 900 ετών [...] από τον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο²³⁶.

Την περίοδο 1932-1940 οι εκπαιδευτικές αλλαγές, κάτω από την ηγεσία του Κονδύλη το (1935) και του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, εστιάζουν στην προσπάθεια άσκησης ιδεολογικού και πολιτικού ελέγχου σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα υπήρχαν παρεμβάσεις και στο περιεχόμενο της παιδείας. Ο γενικός επιθεωρητής στοιχειώδους εκπαίδευσης την περίοδο αυτή έθετε ως κύριο σκοπό της διδασκαλίας της ιστορίας την καλλιέργεια του πατριωτικού συναισθήματος, «η οποία προϋπέθετε την ανάπτυξη στους μαθητές ευγενών συναισθημάτων, όπως ο θαυμασμός, ο σεβασμός και η αγάπη προς τα ένδοξα πρόσωπα της πατρίδος μας»²³⁷. Ειδικότερα, με το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1935 το περιεχόμενο της διδασκαλίας παραμένει ελληνοκεντρικό, με έμφαση στην παράδοση και στην εικόνα της ενότητας και συνοχής των «Ελλήνων»²³⁸. Στο ίδιο πλαίσιο, το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1939 τονίζει τη σημασία της σχολικής ιστορίας ως την πηγή της μόνης ιστορικής αλήθειας και αναπαράγει τη γραμμική αντίληψη του ιστορικού χρόνου και τον ελληνοκεντρισμό.²³⁹

Το 1938, οι μαθητές της Στ' Γυμνασίου μελετούν την ιστορία των νέων χρόνων από το εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου, Λαζάρου²⁴⁰. Με τον τίτλο: «Βαλκανικός Πόλεμος» οι

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 220.

²³⁷ Β. Τσίριμπας, *Ειδική Διδακτική πάντων των εις τα δημοτικά σχολεία διδασκομένων μαθημάτων κατά τας θεμελιώδεις αρχάς του Σχολείου Εργασίας*, εκδ. Τουφεξή, Λάρισα 1940, σ. 136, στο Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 27.

²³⁸ Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 44.

²³⁹ Ε. Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998, σ. 30-32 στο Μ. Στυλιανού, *Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στη διαμεσολάβηση της κυρίαρχης εθνικής ιστορικής αφήγησης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1974): η περίπτωση της Καθάλας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2015, σ. 85 <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/36708#page/1/mode/2up> (τελευταία ανάκτηση 11/3/2015).

²⁴⁰ Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων δια την ΣΤ' τάξιν των γυμνασίων και τας αντιστοιχούς των λοιπών σχολείων της μέσης εκπαίδευσως*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1938. Το σχολικό εγχειρίδιο, που καλύπτει την περίοδο 1492 μέχρι και τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, είχε εγκριθεί από το 1923 για την Δ' τάξη του Γυμνασίου και το 1930 εγκρίνεται με τον Νόμο 3438/17.6/1930 για να διδαχθεί στην Στ' Γυμνασίου από τον υπουργό Γ. Παπανδρέου για πέντε σχολικά έτη (έως το τέλος του 1934-1935), ωστόσο το εγχειρίδιο προχωράει σε επανειλημμένες εκδόσεις μέχρι το 1976. Το έτος 1938 βρίσκεται στην ενδέκατη έκδοση με πολλές ωστόσο επεμβάσεις στο αρχικό κείμενο, Ε. Δ. Μπέλια, «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στα διδακτικά βιβλία ιστορίας», στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 286-287. Ο Α. Λαζάρου ήταν καθηγητής της Βαρβακείου Σχολής και ο Χ. Θεοδωρίδης καθηγητής φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. «Ο Αναστάσιος Λαζάρου και ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης

συγγραφείς εξιστορούν την ιστορία των Βαλκανικών πολέμων σε 8 σελίδες (σ. 384-392), που χωρίζεται στα εξής κεφάλαια: «Παραμοναί του Βαλκανικού πολέμου», «Ο κατά της Τουρκίας πόλεμος», «Το συνέδριον του Λονδίνου», «Ελληνοτουρκική ναυμαχία- πτώσις Ιωαννίνων», «Δολοφονία Γεωργίου- Ο Κωνσταντίνος βασιλεύς», «Η συνθήκη του Λονδίνου», «Ο Βουλγαρικός πόλεμος (17 Ιουνίου 1913)», «Κιλικίς (21 Ιουνίου)», «Η ειρήνη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου)», «Τα έτη 1913-1914».

Στο σχολικό εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου, Λαζάρου, η πολιτική εκτουρκισμού των Νεοτουρκικού Κομιτάτου ήταν η αφορμή για τη συνεννόηση των Βαλκανικών κρατών, όπου *το όνειρον του Ρήγα επληρούτο τέλος*²⁴¹. Οι αναφορές στους Τούρκους *η εξωφρενική* αυτή πολιτική από τους *βραδείς εκείνους ασιάτες*²⁴² αποτυπώνουν την περιφρονητική στάση των συγγραφέων προς αυτούς. Οι συγγραφείς με γραμμική αφήγηση παραθέτουν τις στρατιωτικές νίκες των Ελλήνων, με αρχηγό τον Κωνσταντίνο - με ιδιαίτερη αναφορά συνδέεται η παράδοση της πόλης της Θεσσαλονίκης με τη θρησκευτική εορτή του Αγ. Δημητρίου - αλλά και των συμμάχων²⁴³. Δηλώνεται εξ αρχής η αρνητική θέση των Μ. Δυνάμεων στην πιθανότητα αλλαγής του εδαφικού καθεστώτος της Βαλκανικής, πριν την έναρξη του πολέμου, αλλά τονίζεται η αλλαγή της στάσης τους - ιδίως της Αγγλίας, μέσω του πρωθυπουργού Άσκουιθ²⁴⁴- στο συνέδριο του Λονδίνου. Στη συνέχεια οι συγγραφείς αναφέρονται με λεπτομέρειες στις αιτίες της διακοπής του συνεδρίου του Λονδίνου, λόγω του κινήματος των Νεοτούρκων. Στην περιγραφή της ελληνοτουρκικής ναυμαχίας της 3^{ης} Δεκεμβρίου, η νίκη των Ελλήνων οφείλεται στο ελληνικό καταδρομικό Αβέρωφ και στην ικανότητα των ελληνικών πληρωμάτων – η αφήγηση δεν ξεχωρίζει πρόσωπα - σε αντίθεση με το κατόρθωμα του τουρκικού

συγγράφουν από κοινού εγχειρίδια ιστορίας για όλες τις τάξεις του δημοτικού αλλά και των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης», Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 172.

²⁴¹ Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 384. Ο συνασπισμός των βαλκανικών κρατών, ως πραγματοποίηση του ονείρου του Ρήγα, αποκαλύπτει την επικρατούσα ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας», Ε. Μπέλια, *ό.π.*, σ. 285.

²⁴² Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 384.

²⁴³ «Εν τω μεταξύ οι Σέρβοι δι' ισχυράς ορμής κατήλθον εις Δυρράχιον, η δε διά των ορέων πορεία των εθεωρήθη εκ των αξιοσημειωτών κατορθωμάτων του πολέμου», *στο ίδιο*, σ. 386.

²⁴⁴ «Ο δε πρωθυπουργός της Αγγλίας Άσκουιθ εδήλωσεν ότι ο χάρτης της Ανατολικής Ευρώπης μέλλει να μεταβληθή και... «οι νικηταί δεν πρέπει να στερηθούν των καρπών, τους οποίους εκέρδισαν δια πολλών θυσιών», *στο ίδιο*. Οι συγγραφείς δεν παραθέτουν την προέλευση των δηλώσεων.

ναυτικού που αποδίδεται ονομαστικά στον κυβερνήτη Ραούφ²⁴⁵. Ξεχωριστή θέση κατέχει στην αφήγηση ο θάνατος του Γεωργίου από έναν ανισόρροπο²⁴⁶ και η διαδοχή στο θρόνο του Κωνσταντίνου *σε κλίμα θρησκευτικής συγκινήσεως*.

Στην εξιστόρηση του Βουλγαρικού πολέμου οι γλωσσικές επιλογές είναι ακραίες αναφορικά με τους Βούλγαρους, οι οποίοι *ήσαν άμετροι εις τας απαιτήσεις και αυθάδεις εις τους τρόπους*», *«είχον εκμανή δια την υπό των Ελλήνων κατάληψιν της Θεσσαλονίκης και ως αιτία για τη συμπεριφορά τους προβάλλεται ότι δεν είχαν λησμονήσει ότι είναι η ισχυρά φυλή, η προωρισμένη να κυριαρχήσει της Βαλκανικής! Όθεν διέδιδον ότι μόνον αυτοί είχαν σηκώσει το βάρος του πολέμου*²⁴⁷. Η ειρωνεία των συγγραφέων για την στάση των Βουλγάρων είναι έκδηλη καταλογίζοντας τους *μεγαλομανία*²⁴⁸ που υποθαλπόταν από την ανοχή της γερμανοαυστριακής *διπλωματίας*. Οι μάχες του Κιλκίς αποτελούν, κατά τους συγγραφείς, μεγάλο κατόρθωμα για τον ελληνικό στρατό, καθώς *τας τάξεις του ελληνικού στρατού εκίνει ακατάσχετον πολεμικόν μένος, το οποίον ανερρίπιζε το κατά των Βουλγάρων μίσος, ώστε η κατά του Κιλκίς επίθεσις έλαβε μορφήν εξάλλου παραφοράς*²⁴⁹. Στην αίσια έκβαση για την Ελλάδα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η στάση της Ρουμανίας και η στάση της Γερμανίας²⁵⁰.

Ο ελληνικός «θρίαμβος» αποτυπώνεται στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, όπου καταγράφονται τα εδαφικά οφέλη για την Ελλάδα, ενώ *το ζήτημα των νήσων του Αιγαίου και των αλβανικών συνόρων αφήνονται εις την απόφασιν των Δυνάμεων*²⁵¹. Μετά «την ειρήνην του Βουκουρεστίου» ο ελληνικός λαός αναγνωρίζει τις επιτυχίες του *δαφνοστεφή βασιλέα, τις αρετές του έλληνος στρατιώτου και θεωρεί ότι όλα αυτά ήσαν αποτέλεσμα της εσωτερικής ανορθώσεως, την οποίαν αυτός είχεν επιτελέση από του 1909*²⁵². Ο Κωνσταντίνος αποτελεί πρόσωπο με μεγάλη αίγλη στο

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 387.

²⁴⁶ «Αλλ' εν μέσω του θριάμβου θλιβερά τραγωδία κατέθλιψε τους Έλληνας. Ο βασιλεύς Γεώργιος παρέμενεν ως φρουρός εν Θεσσαλονίκη. Τη 5 Μαρτίου ενώ κατά την συνήθειάν του εξήλθεν εις περίπατον ακολουθούμενος υπό ενός υπασπιστού, έλλην τις ανισόρροπος εφόνευσεν αυτόν πυροβολήσας εκ του πλησίον», στο ίδιο, σ. 388.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 389 .

²⁴⁸ Στο ίδιο

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 390.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 391.

²⁵¹ Στο ίδιο

²⁵² Στο ίδιο

σχολικό εγχειρίδιο, άλλωστε ήταν αυτός που *έδιδε σάρκα και οστά εις τα όνειρα του ελληνισμού*²⁵³ και στο πρόσωπό του το έθνος αναγνωρίζει την προσπάθεια να *συνεχίσει την αποτόμως διακοπείσαν βασιλείαν των Παλαιολόγων*²⁵⁴. Το όνομα του Βενιζέλου δεν αναφέρεται πουθενά – με εξαίρεση την μνεία *ο λαός [...] έτρεφε μεγίστην εμπιστοσύνην εις τους αρχηγούς του*²⁵⁵ και η σιωπή αυτή ερμηνεύεται στο τέλος του κεφαλαίου *αλλ' απειλητικωτέρα ήτο η υπολανθάνουσα εις το εσωτερικόν κρίσις, διότι ήδη εξεδηλούντο τα πρώτα συμπτώματα της διαιρέσεως, η οποία έμελλε να οδηγήση την Ελλάδα εις καταστροφάς*²⁵⁶, συνεπώς οι συγγραφείς έμμεσα αποδίδουν τα σύννεφα της κρίσης του Διχασμού στο πρόσωπο του Κρητικού πολιτικού.

Το 1946 εγκρίνεται για την Στ' τάξη του νέου τύπου εξαταξίου Γυμνασίου το σχολικό εγχειρίδιο του Αναστάσιου Λαζάρου η «Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων από της συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας». Το βιβλίο αποτελεί ένα από τα μακροβιότερα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, καθώς διδασκόταν κατά την περίοδο 1947-1968, και η ύλη του εκτείνεται χρονικά μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το εγχειρίδιο ουσιαστικά αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή του σχετικού βιβλίου των Θεοδωρίδου –Λαζάρου. Οι σελίδες που αφορούν τους Βαλκανικούς πολέμους, στο ΙΑ' Κεφάλαιο «Μεγάλη κρίσις του Ανατολικού Ζητήματος. Ο Βαλκανικός Πόλεμος (1912-1913)», είναι συνολικά δώδεκα (σ. 185-197). Το κεφάλαιο είναι χωρισμένο σε 10 επιμέρους κεφάλαια: «Παραμοναί του Βαλκανικού Πολέμου», «Ο κατά της Τουρκίας Πόλεμος», «Το Συνέδριον του Λονδίνου», «Ο κατά θάλασσαν αγών- Πτώσις Ιωαννίνων», «Δολοφονία Γεωργίου- Ο Κωνσταντίνος Βασιλεύς», «Η Συνθήκη του Λονδίνου», «Ο Βουλγαρικός Πόλεμος», «Κιλκίς (21-22 Ιουνίου)», «Ειρήνη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου), «Τα έτη 1913 και 1914».

Η αφήγηση των πολέμων είναι συμβαντολογική, παρουσιάζοντας τα γεγονότα με γραμμική χρονολογική σειρά. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι συνδέονται, κατά τον συγγραφέα, με το Ανατολικό Ζήτημα, καθώς η *εξωφρενική πολιτική της*

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 388.

²⁵⁴ Στο ίδιο

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 391.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 392.

τουρκοποιήσεως, την οποία ηκολούθει το Νεοτουρκικόν Κομιτάτον²⁵⁷, οδήγησε στο συνασπισμό των τεσσάρων χριστιανικών κρατών των Βαλκανίων, πραγματοποιώντας το όνειρο του Ρήγα²⁵⁸. Κατά την αφήγηση των γεγονότων του 1912, εξάιρεται ο ρόλος του ελληνικού στρατού μετά ηρωικών αγώνων²⁵⁹, αλλά και άλλως αι υπηρεσίαι, τας οποίας προσέφερε το ελληνικόν ναυτικόν εις τον πόλεμον, ήσαν ανυπολόγιστοι²⁶⁰, που προχωρούν στις απελευθερώσεις των πόλεων, με προεξάρχοντες τον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο και τον ναύαρχο Κουντουριώτη. Με θετικά σχόλια ωστόσο τονίζεται η στρατιωτική συμβολή και των υπολοίπων Βαλκανικών Δυνάμεων, της Σερβίας. Ο σερβικός στρατός δι' αποφασιστικής κινήσεως διέσχισε την Αλβανίαν, κατήλθεν εις την Αδριατικήν και κατέλαβε το Δυρράχιον. Το όνειρον των Σέρβων να αποκτήσουν διέξοδον εις την θάλασσαν επραγματοποιείτο²⁶¹, της Βουλγαρίας έδωκαν σημαντικήν μάχην²⁶², του Μαυροβουνίου ο ηρωικός βασιλεύς του Μαυροβουνίου Νικήτας εκήρυξε τον πόλεμον²⁶³ και της Ρουμανίας κατέρχεται εις τον αγώνα όχι δια κατακτητικούς σκοπούς, αλλά προς διαρρύθμισιν των συνόρων της²⁶⁴.

Στο κεφάλαιο για το Συνέδριο στο Λονδίνο, ο Λαζάρου παρουσιάζει τη Ρωσία και την Αυστρία πριν ξεσπάσει ο πόλεμος να δηλώνουν ότι μετά το πέρας του πολέμου δεν θα επιτρέψουν μεταβολήν του εδαφικού καθεστώτος²⁶⁵ και την Αυστρία και την Ιταλία να αντιτίθενται στα σχέδια της επέκτασης της Σερβίας και να προσανατολίζονται στη δημιουργία ανεξάρτητου Αλβανικού κράτους, ενώ οι διαπραγματεύσεις καθυστερούσαν, καθώς οι Τούρκοι [τις] παρείλκουν²⁶⁶. Ιδιαίτερη θέση κατέχει η εξιστόρηση της δολοφονίας του βασιλιά Γεώργιου, ο οποίος

²⁵⁷ Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων από της συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1946, σ. 185. Η ίδρυση του Ο.Ε.Σ.Β. με τον Α.Ν. 925/1937 επιβάλλει το κρατικό μονοπώλιο στο σχολικό βιβλίο και τον απόλυτο κρατικό έλεγχο της σχολικής γνώσης, Α. Παληκίδης, *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1950-2000): διδακτική, ιδεολογική και αισθητική λειτουργία των εικόνων*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2007, σ. 29.

²⁵⁸ Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 186.

²⁵⁹ Στο ίδιο

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 187.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 188.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 187.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 186.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 194.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 188.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 190.

εδολοφονήθη αγρίως και η ανάρρηση στο θρόνο του Κωνσταντίνου. Ο Λαζάρου, στο όνομα του Κωνσταντίνου, διατυπώνει την «συνέχεια του ελληνικού έθνους», καθώς ο βασιλιάς υπενθύμιζε τον άρρηκτον δεσμόν του έθνους με την Βυζαντινή αυτοκρατορίαν²⁶⁷, αλλά οι Έλληνες στο πρόσωπό του επόθησαν να συνεχίσουν την αποτόμως διακοπείσαν βασιλείαν των Παλαιολόγων²⁶⁸. Ακολουθεί η εξιστόρηση των όρων της Συνθήκης του Λονδίνου και στη συνέχεια, ο Λαζάρου με διαφορετικό γλωσσικό ύφος κατακρίνει τους Βούλγαρους *είχον παραλογωτάτας απαιτήσεις [...]* ήσαν άμετροι εις τας απαιτήσεις των και αυθάδεις εις τους τρόπους²⁶⁹ ως υπαίτιους για την έναρξη του «Βουλγαρικού Πολέμου». Στην «ειρήνη του Βουκουρεστίου», ο συγγραφέας τονίζει τη θετική στάση της Γερμανίας προς την Ελλάδα *ο αυτοκράτωρ [...] κηρυχθείς απροκαλύπτως φίλος της Ελλάδος και θαυμαστής του ελληνικού στρατού*²⁷⁰, η οποία συνέβαλε τα μέγιστα για την εξασφάλιση των ελληνικών εδαφικών οφελών.

Στην τελική αποτίμηση των γεγονότων, ο Λαζάρου εξαίρει το ρόλο του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, αν και μνεία για την αναφορά του ονόματος του πολιτικού ηγέτη γίνεται μόνο στο τέλος του κεφαλαίου – με έκταση μισής σειράς²⁷¹ - σε επίρρωση μάλιστα της κρίσης των συγγραφέων για τους δύο άνδρες παρατηρούμε ότι το αφηγηματικό κείμενο πλαισιώνεται εικονιστικά μόνο από την προσωπογραφία του Κωνσταντίνου. Η αφήγηση συνοδεύεται και από έναν χάρτη που αποτυπώνει τα εδαφικά οφέλη μετά τους πολέμους, στον οποίο σημειώνονται τα παλαιά και τα νέα σύνορα. Αξιοσημείωτη είναι η απαλοιφή οποιασδήποτε μνείας για τον επερχόμενο Διχασμό σε αντίθεση με το σχολικό εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου – Λαζάρου.

Στο εγχειρίδιο του Λαζάρου η λεκτική δόμηση που επιλέγεται, περιλαμβάνει βαρύγδουπους και πομπώδεις όρους, προσδιορισμούς και σχήματα λόγου: *κατεκρουργήθη αγρίως*²⁷², το ελληνικόν έθνος ησθάνετο μεγάλην αυτοπεποίθησιν

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 192.

²⁶⁸ Στο ίδιο

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 192-193.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 194.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 196.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 185.

και ενεπνέετο από ζωηρόν πόθον προς δράσιν και δημιουργίαν²⁷³. Οι λεκτικές αυτές επιλογές «φορτίζουν συναισθηματικά το μαθητή και καλλιεργούν το φανατισμό»²⁷⁴, ενώ παράλληλα «η ελληνική εθνότητα προστατεύεται από οποιαδήποτε αρνητική κριτική και επιδοκιμάζεται με πληθώρα συνδηλώσεων για τον ηρωικό χαρακτήρα της»²⁷⁵.

Στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1961, σκοπός της ιστορίας είναι η καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, η οποία ωστόσο πέρα από γνωστικό εμπεριείχε και αξιακό περιεχόμενο, καθώς οι μαθητές καλούνταν να επιδείξουν την αφοσίωση και την ενεργό συμμετοχή τους στην ιστορική παράδοση²⁷⁶, ενώ μεταξύ των σκοπών της διδασκαλίας της ιστορίας το 1965, συνίσταται «η απόκτηση ιστορικών γνώσεων περί του έθνους και η καλλιέργεια θετικών συναισθημάτων προς την Ελληνική πατρίδα»²⁷⁷. Η επιβολή της δικτατορίας θα επιφέρει αλλαγές στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και με το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1969, έμφαση δίνεται στην εθνική ταυτότητα, την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και την ηθική ζωή²⁷⁸.

Το σχολικό εγχειρίδιο που διδασκόταν από την περίοδο 1967-68²⁷⁹ για τη Γ' γυμνασίου, είναι η «Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεωτάτων χρόνων», των Α. Ματαράση και Σ. Παπασταματίου, η ύλη του οποίου εκτείνεται από τον ευρωπαϊκό 15^ο αιώνα ως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων εξιστορείται σε εννέα σελίδες (σ. 196-205), ενώ σε δύο επιπλέον περιέχονται χάρτες («χάρτης των Βαλκανικών πολέμων» και «ο πολιτικός χάρτης της Βαλκανικής μετά την συνθήκη του Βουκουρεστίου»). Η εξιστόρηση των πολέμων χωρίζεται σε 4 κεφάλαια: «Η κοινοβουλευτική πρωθυπουργία Βενιζέλου», «Ο

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 196.

²⁷⁴ Κ. Δρούγκα, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας (δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) της περιόδου 1950-1974», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2014 http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/drougka_kleoniki.pdf (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015), σ. 6.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 5.

²⁷⁶ Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 30.

²⁷⁷ Ι. Σκουτερόπουλος, *Η ιστορία και η διδακτική αυτής*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αριθ. 30, Αθήνα 1965, σ. 289-292, στο ίδιο, σ. 31.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 31.

²⁷⁹ «Κυκλοφόρησε το 1966 με την υπ. Αριθμ. 126352/22.9.1966 απόφαση του Υπουργείου Παιδείας και ως το σχολικό έτος 1974/1975 πραγματοποίησε οκτώ συνολικά εκδόσεις (Α-Η)», Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 49. Στο εξώφυλλο του εγχειριδίου αποτυπώνεται ο φοίνικας, το έμβλημα του στρατιωτικού καθεστώτος, της 21^{ης} Απριλίου 1967. Οι Α. Ματαράσης, Σ. Παπασταματίου είναι γυμνασιάρχες.

Κωνσταντίνος βασιλεύς. Η συνθήκη του Λονδίνου», «Πόλεμοι Ελλήνων και Σέρβων κατά Βουλγάρων», «Από της Συνθήκης του Βουκουρεστίου μέχρι του Α' Παγκοσμίου Πολέμου»²⁸⁰.

Οι συγγραφείς ακολουθώντας την γραμμική αφήγηση, εξιστορούν τα γεγονότα με χρονολογική σειρά. Το κεφάλαιο ξεκινά με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα από το Μάρτιο του 1912 και τις ενέργειες που έκανε για να ενισχύσει τη χώρα ο Βενιζέλος, ο οποίος πέρα από αξιόλογον νομοθετικήν και διοικητικήν δράσιν [...] (διέθετε και) διπλωματικήν ικανότητα²⁸¹. Ως αιτία των πολέμων αναγνωρίζεται η επιθετική πολιτική των Νεοτούρκων, οι ενέργειες των οποίων επιχείρησαν να συγχωνεύσουν εις έναν λαόν όλους τους κατοικούντας εις την τουρκική επικράτειαν²⁸².

Στο σχολικό εγχειρίδιο εξαίρεται ο ρόλος του βασιλιά τόσο του Γεωργίου ως άγρυπνος φρουρός του πατρίου εδάφους²⁸³, όσο και του Κωνσταντίνου δια να μη διαταραχθή η συμμαχική ενότης, ο διάδοχος επέτρεψε εις δύο μόνον τάγματα (Βουλγάρων) να στρατωνισθούν²⁸⁴, επομένως η απόφαση παραμονής των Βουλγαρικών στρατευμάτων δεν προήλθε από πιθανή λανθασμένη κρίση του διαδόχου. Αλλά και στην κατάληψη των Ιωαννίνων, αν και ο στρατηγός Σαπουντζάκης ήταν ικανός, η νίκη επήλθε, όταν τη γενική διοίκηση των επιχειρήσεων ανέλαβε ο Κωνσταντίνος, καθώς εμψυχωθείς τότε ο ταλαιπωρημένος στρατός μας εξαπέλυσεν αιφνιδιαστικήν επίθεσιν²⁸⁵. Η στρατιωτική συμβολή στη νίκη τονίζεται επίσης με την μνεία πέρα από τον στρατηγό Σαπουντζάκη, στο ναύαρχο Κουντουριώτη και στον υποπλοίαρχο Βότση, ενώ κάτω από τας φλογεράς ακτίνας του θερινού ηλίου ο ηρωικός στρατός μας επροχώρει ακάθεκτος μέσα από

²⁸⁰ Η διάρθρωση της ύλης στο σχολικό εγχειρίδιο των Ματαράση- Παπασταματίου δομείται με τη σειρά χρόνος- χώρος- γεγονός και τα γεγονότα με τη σειρά πολιτικό (η έκφραση που χρησιμοποιείται συνήθως είναι "η πολιτική κατάσταση"- κοινωνικό- πολιτισμός. Τα πολεμικά γεγονότα αναπτύσσονται με τη σειρά "αίτια-αφορμαί-κυριώτερα γεγονότα-συνθήκαι"», Σ. Σύρου, ό.π., σ. 157

²⁸¹ Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεωτάτων χρόνων*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήναι 1966, σ. 196. Με το Β.Δ. 3068/1954 και το Ν.Δ. 4320/1963, ο Ο.Ε.Σ.Β. μετονομάστηκε σε Ο.Ε.Δ.Β. (Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων), Α. Παληκίδης, ό.π., σ. 31.

²⁸² Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου, ό.π., σ. 196.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 198.

²⁸⁴ Στο ίδιο

²⁸⁵ Στο ίδιο

τα κυματίζοντα σπαρτά και με την λόγχην ή τας χειροβομβίδας εξετόπισε τους εισβολείς από τα πάτρια εδάφη²⁸⁶.

Η στάση των συγγραφέων απέναντι στην πολιτική των Τούρκων πριν το 1912 είναι επικριτική: *οι Νεότουρκοι εκίνησαν την αγανάκτησιν (των υπόδουλων εθνότητων)²⁸⁷, ενώ επιπλέον ήρχισαν να τρομοκρατούν το Πατριαρχείον και να προβαίνουν εις φόνους και μετακινήσεις πληθυσμών²⁸⁸*. Πιο καυστική ωστόσο είναι απέναντι στην πολιτική των Βουλγάρων: *ένεκα των παραλόγων απαιτήσεων της Βουλγαρίας, είχαν εκδηλώσει τας υπούλους διαθέσεις²⁸⁹*. Για τους συγγραφείς άλλωστε υπαίτιοι για τις καταστροφές που υπέστησαν οι απελευθερωμένες πόλεις είναι οι Βούλγαροι *φεύγοντες οι εχθροί επυρπόλησαν τας Σέρρας²⁹⁰ και λίγο παρακάτω αφού επυρπόλησαν πόλεις και χωριά και κατεκρούργησαν αόπλους Έλληνες εις το Δοξάτον και την Δράμαν²⁹¹*. Οι αναφορές στους άλλους συμμάχους περιορίζονται με μια αδρομερή αναφορά στις στρατιωτικές τους επιτυχίες.

Ως προς τη στάση των Μ. Δυνάμεων, οι συγγραφείς εστιάζουν στον αρνητικό ρόλο της Ιταλίας και της Αυστρίας για την δημιουργία του ανεξάρτητου Αλβανικού κράτους και επισημαίνουν τους αγώνες του Γεωργίου Ζωγράφου για την αυτονομία της Β. Ηπείρου. Οι συγγραφείς επισημαίνουν τα προβλήματα που εξακολούθησαν να υφίστανται μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ιδιαίτερα τις εκτοπίσεις των ελληνικών πληθυσμών από τη Μ. Ασία από τους Νεότουρκους και τονίζουν την επικίνδυνη πολιτική της Γερμανίας, η οποία *έχοντας επιτύχει οικονομικήν και στρατιωτικήν διεύρυσιν εις την Τουρκίαν και την Βουλγαρίαν ενίσχυε και τας δύο αυτάς χώρας εις την πολιτικήν των παραλόγων απαιτήσεων των από την Ελλάδα και την Σερβίαν²⁹²*.

Στην τελική αποτίμηση των συγγραφέων για το αποτέλεσμα των πολέμων φαίνεται ότι ισάξιο μερίδιο κατέχει ο πρωθυπουργός, ο στρατός και ο δαφνοστεφανής

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 200.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 196.

²⁸⁸ Στο ίδιο

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 200.

²⁹⁰ Στο ίδιο

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 202.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 205.

Στρατηλάτης²⁹³, αν και η επιλογή του επιθετικού προσδιορισμού για τον Κωνσταντίνο προδίδει μια ελαφρά μεροληψία για τον ρόλο του. Προτάσσεται ωστόσο το «δίδαγμα» της εθνικής ενότητας *εις τας πλήρεις επιτευγμάτων και εξάρσεων στιγμές εκείνας όλοι οι Έλληνες κατανόησαν ότι την άνοδον της φυλής εδημιούργησε η εθνική ενότης δια της κυβερνήσεως της χώρας, από δύο λαμπρούς αρχηγούς, τον βασιλέα Κωνσταντίνον και τον Βενιζέλον*²⁹⁴. Προς επίρρωση μάλιστα της ιστορικής αφήγησης η εικονογράφηση του βιβλίου περιλαμβάνει δύο προσωπογραφίες του Βενιζέλου²⁹⁵ και του βασιλιά Κωνσταντίνου²⁹⁶. Η απεικόνιση ιδίως του βασιλιά με στρατιωτική στολή, συμβάλλει στην ιστορική νομιμοποίηση του ρόλου του και στην κατάδειξη της πολιτικής του παντοδυναμίας²⁹⁷. Η λειτουργία των εικόνων στα σχολικά εγχειρίδια αυτής της περιόδου ως οπτική πηγή δεν αποσκοπεί στην προαγωγή της κριτικής ικανότητας των μαθητών, αλλά οι εικόνες επιλέγονται κυρίως με κριτήριο την αποδεικτική τους αξία για την προκατασκευασμένη εθνική αφήγηση²⁹⁸.

Γλωσσικά οι συγγραφείς επιχειρούν να μετριάσουν το πομπώδες και χρησιμοποιούν ένα πιο απλό ύφος, χωρίς ωστόσο να αποφεύγουν κάποιες λεκτικές ακρότητες *το αποκαρδιωμένον από την ήτταν του '97 έθνος*²⁹⁹, *η αντίστασις των Βουλγάρων εδώ υπήρξε πρωτοφανής, αλλά και των Ελλήνων η ανδρεία απaráμιλλος*³⁰⁰.

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης θα δώσει διαφορετικό περιεχόμενο στην σχολική διδασκαλία και οι σκοποί της σχολικής ιστορίας, ενώ παραμένουν ίδιοι όσον αφορά την καλλιέργεια του πατριωτικού φρονήματος, εντούτοις η εθνική ιστορία μελετάται παράλληλα με την ευρωπαϊκή, ενώ, καθώς τα ιστορικά γεγονότα

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 204.

²⁹⁴ Στο ίδιο

²⁹⁵ Στο ίδιο

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 199.

²⁹⁷ Α. Παληκίδης, «Οι διδακτικές και ιδεολογικές λειτουργίες της εικονογράφησης των σχολικών βιβλίων ιστορίας: το παράδειγμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της Αντίστασης στα εγχειρίδια της περιόδου 1950-2000», 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα, 2004, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedrio3/synedrio3/praltika%2011/palikidis.htm> (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015)

²⁹⁸ Ε. Νάκου, «Ιστορική γνώση και μουσείο», Ε.Μ.Ν.Ε. *Μνήμων*, τ'22, Αθήνα, 2000, στο Παληκίδης, ό.π.

²⁹⁹ Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου ό.π., σ. 196.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 202.

συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις γενεσιουργές, συνιστάται η αναζήτηση των κινήτρων δράσεως των ιστορικών προσώπων, ομάδων και λαών³⁰¹. Η εμφάνιση μιας διαφορετικής προσέγγισης από την παραδοσιακή ιστοριογραφία, της «νέας ιστορίας» ήδη από τη δεκαετία του 1970, προσδίδει μια διαφορετική δυναμική στο μάθημα της σχολικής ιστορίας, καθώς «ο σκοπός εμφανίζεται προσανατολισμένος προς την ειρηνική συνύπαρξη, την αλληλοκατανόηση και τη συνεξέλιξη των λαών»³⁰².

Το σχολικό εγχειρίδιο που εκδόθηκε το 1975³⁰³ για την Γ' Γυμνασίου, είναι η «Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία», της Γεωργίας Κουλικούρδη³⁰⁴, γραμμένο στη Δημοτική με βάση την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Το εγχειρίδιο εκδόθηκε με διαδικασία ανάθεσης³⁰⁵ και η ύλη του εκτείνεται από τον 15^ο αιώνα ως σήμερα. Η συγγραφέας αφηγείται τα γεγονότα σε έξι σελίδες (σ. 289-294) στο «Κεφάλαιο Γ': Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913)», το οποίο χωρίζεται στα εξής υποκεφάλαια: «Ο πόλεμος με την Τουρκία (1912-1913)», «Το συνέδριο του Λονδίνου», «Οι επιχειρήσεις του 1913. Δολοφονία του Γεωργίου Α'», «Η συνθήκη του Λονδίνου (Μάιος 1913)», «Ο πόλεμος εναντίον της Βουλγαρίας (1913)», «Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Ιούλιος 1913)», «Ο ελληνισμός στα 1913-1914»³⁰⁶.

Η Κουλικούρδη στην αρχή του κεφαλαίου κατονομάζει και αυτή την πολιτική εκτουρκισμού των Νεοτούρκων ως αιτία του πολέμου, χρησιμοποιώντας ωστόσο έναν πιο περιεκτικό όρο τις *μετοικεσίες πληθυσμών*³⁰⁷, όταν αναφέρεται στις πολιτικές τους. Ως άμεση συνέπεια δημιουργείται η συνεννόηση της Ελλάδας με τα

³⁰¹ Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 60-61.

³⁰² Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 32.

³⁰³ Τους πρώτους μήνες μετά τη Μεταπολίτευση επιλέχτηκε ως προσωρινή λύση η επανέκδοση του εγχειριδίου *Η Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νέων Χρόνων* των Χ. Θεοδωρίδη- Α. Λαζάρου που συγγράφηκε για πρώτη φορά προπολεμικά και την περίοδο της Δικτατορίας αναθεωρήθηκε (ΥΑ 9495/13-7-1970). Η επανέκδοση του εγχειριδίου έγινε με τη διόρθωση και τη γλωσσική μετατροπή από την καθαρεύουσα στη δημοτική, Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 138.

³⁰⁴ Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978[-1983]. Η Κουλικούρδη ήταν ιστορικός.

³⁰⁵ «Εγκριτική απόφαση με την υπ' αριθμ. 6307/20.1.1975 απόφαση του Υπουργείου Παιδείας και πραγματοποίησε εννέα εκδόσεις (Α-Θ) μέχρι και το σχολικό έτος 1983/1984», Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 49.

³⁰⁶ Το εγχειρίδιο της Γ. Κουλικούρδη διαρθρώνεται με βάση τον χρόνο και το χώρο. Ιδιαίτερο στοιχείο του βιβλίου είναι η ύπαρξη πλαγιότιτλων στο πλάι των παραγράφων, που διευκολύνει στον προσδιορισμό του θέματος της κάθε παραγράφου, Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 158.

³⁰⁷ Γ. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 289.

υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, στην οποία συνέβαλλε αποφασιστικά ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος³⁰⁸, αφού ακολούθησε την πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη³⁰⁹. Η αντίδραση των ευρωπαϊκών κρατών στην τεταμένη κατάσταση που δημιουργείται είναι να δηλώσουν ότι δεν θα επιτρέψουν καμιά εδαφική μεταβολή στα Βαλκάνια, η συγγραφέας ωστόσο στην αρχή του κεφαλαίου έχει ήδη εντοπίσει την αλλαγή της στάσης της Τριπλής Συνεννόησης (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας) στο ζήτημα της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας³¹⁰. Η σύνδεση των δύο αρχικά αντιφατικών γεγονότων είναι ασαφής και δεν γίνεται κατανοητή η πρόσληψή τους από τους μαθητές.

Η εξιστόρηση ακολουθεί με γραμμική αφήγηση τη σειρά των στρατιωτικών επιτυχιών του ελληνικού στρατού, στο σχολικό εγχειρίδιο αυτό ωστόσο, το βάρος μετατίθεται στον ελληνικό λαό, ο οποίος με έξαλλο ενθουσιασμό³¹¹ υποδέχεται την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και, καθώς απελευθερώνεται η μία πόλη μετά την άλλη ο ελληνικός πληθυσμός παντού δεχόταν με ενθουσιασμό ακράτητο τους Έλληνες και κατατασσόταν στον ελληνικό στρατό³¹². Η σύνδεση των επιτυχιών του ελληνικού στόλου στα 1912-1913, με τα κατορθώματα του 1821³¹³, όπως και η σύνδεση του Βενιζέλου με την πολιτική του Τρικούπη λίγο πιο πάνω, εντάσσεται στην προσπάθεια ανάδειξης της «συνέχειας του ιστορικού έθνους».

Στη συνέχεια της αφήγησης αναφέρονται επιγραμματικά και οι νίκες των άλλων βαλκανικών κρατών και η αρχή της σύγκρουσης μεταξύ τους μετά τη συνθήκη του Λονδίνου μέχρι τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Η Κουλικούρδη αναφέρεται στους ευνοϊκούς όρους της συνθήκης για την Ελλάδα -χωρίς να κατονομάζει οποιαδήποτε παρέμβαση από τις Μ. Δυνάμεις για τα αποτελέσματα της - αλλά τονίζει την απογοήτευση και την αντίδραση των Ελλήνων Βορειοηπειρωτών - που εξαιτίας του ρόλου της Αυστρίας - έπρεπε να συμμορφωθούν με την ενσωμάτωση των περιοχών τους στο ανεξάρτητο πλέον Αλβανικό κράτος. Στο τελευταίο κεφάλαιο η συγγραφέας υπογραμμίζει τις επιτυχίες των πολέμων, καθώς οι Έλληνες βίωναν μια

³⁰⁸ Στο ίδιο

³⁰⁹ Στο ίδιο

³¹⁰ Στο ίδιο

³¹¹ Στο ίδιο, σ. 290.

³¹² Στο ίδιο

³¹³ Στο ίδιο, σ. 291.

περίοδο ενθουσιασμού, αυτοπεποίθησης και δημιουργικής δράσης [...] αφού η Ελλάδα είχε διπλασιαστεί σε έκταση και ήταν εθνικά ενωμένη³¹⁴.

Η ιστορική αφήγηση συνοδεύεται μόνο από έναν χάρτη στο τέλος του αφηγηματικού μέρους, η γνωστική ύλη εντούτοις ενισχύεται με την παράθεση αρκετών εικόνων³¹⁵, οι οποίες συνοδεύονται με επεξηγηματική σημείωση, καθώς και τη δήλωση της πηγής προέλευσής τους. Η χρήση φωτογραφιών συνδεόμενη με τη θετικιστική ιστοριογραφία, ως απόπειρα αναπαράστασης του παρελθόντος³¹⁶, χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Καθώς κανένα τεκμήριο δεν είναι «ακατέργαστο υλικό, αντικειμενικό και αθώο»³¹⁷, για να αποτελέσει μια φωτογραφία «δυναμική πηγή πληροφοριών»³¹⁸, πρέπει οι μαθητές «να αποκτήσουν ένα πλαίσιο ανάλυσης»³¹⁹, προκειμένου να προχωρήσουν στην κριτική ερμηνεία της λειτουργίας και των περιορισμών της ιστορικής φωτογραφίας. Οι φωτογραφίες στο σχολικό εγχειρίδιο της Κουλικούρδη παραμένουν εν τέλει αποπλαισιωμένες, καθώς έρχονται να επιβεβαιώσουν και να επικυρώσουν την ιστορική αφήγηση, μέσα από την ενίσχυση

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 294.

³¹⁵ Όλες, ωστόσο, οι εικόνες είναι τοποθετημένες εκτός του πλαισίου του σχετικού κειμένου και δεν βρίσκονται μέσα στο ίδιο οπτικό πεδίο μ' αυτό, με αποτέλεσμα να μη διευκολύνεται η εποπτική συνάφεια, Α. Παληκίδης, Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, *ό.π.*, σ. 255. Για τις εικόνες του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 141.

³¹⁶ Δ. Κυπριώτης, *Το φωτογραφικό τεκμήριο ως ιστορική πηγή για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία: η κοινωνία της Σύμης και γενικότερα της Δωδεκανήσου κατά την περίοδο 1908-1946 μέσα από το φωτογραφικό αρχείο των Φιληράτου και Αντώνη Πάχου*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2014, σ. 132. Ο Levin διερευνώντας τη σχέση της εικόνας με τα διδακτικά κείμενα διαπίστωσε πως η εικόνα μέσα στο σχολικό εγχειρίδιο – ως μέσο κατανόησης του κειμένου- μπορεί να επιτελέσει οκτώ λειτουργίες: να διακοσμήσει, να ανταμείψει, να προσφέρει κίνητρα μάθησης και επανάληψης, να αναπαραστήσει, να οργανώσει τις πληροφορίες, να ερμηνεύσει και να μετασχηματίσει τη γνώση, βλ. J. R. Levin, "On function of pictures in prose", στο F. J. Pirozzolo, M. C. Wittrock (επιμ) *Neuropsychological and cognitive processes in reading*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1981, σ. 203-228, στο Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 14, ενώ κατά μια άλλη εκδοχή οι εικόνες επιτελούν τρεις κύριους ρόλους: έχουν διδακτική, ιδεολογική και αισθητική λειτουργία, στο Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 16.

³¹⁷ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 16-17, στο Δ. Κυπριώτης, *ό.π.*, σ. 133.

³¹⁸ R. J. Davison, "Turning a Blind Eye: The Historian's Use of Photographs", *BG Studies*, τ. 52 (χειμώνας 1981-1982, 15-37, <http://ojs.library.ubc.ca/index.php/bcstudies/article/viewFile/1107/1151> (τελευταία ανάκτηση 20/12/2015), σ. 21-22, στο Δ. Κυπριώτης, *ό.π.*, σ. 134.

³¹⁹ R. Stradling, *Η διδασκαλία της Ευρωπαϊκής Ιστορίας του 20^{ου} αιώνα*, Συμβούλιο της Ευρώπης, 2001, σ. 111 και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 232-238, στο Κ. Λούης, Γ. Σωκράτους, Χ. Αργυρού, Α. Κοπάτου, *Διδακτική Μεθοδολογία και Εφαρμογές στο Μάθημα της Ιστορίας. Εγχειρίδιο Εκπαιδευτικού*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Λευκωσία, 2011, σ. 23.

της οπτικής μνήμης, ενώ δεν καθίσταται εμφανής ο τρόπος της «κριτικής» ανάγνωσής τους.

Στο τέλος της αφήγησης –σε αντίθεση με τα προγενέστερα σχολικά εγχειρίδια- η συγγραφέας παραθέτει ερωτήσεις³²⁰. Οι ερωτήσεις αυτές οι οποίες ουσιαστικά αλληλεπικαλύπτονται, εστιάζουν στην γεγονοτολογική απομνημόνευση αποσπασμάτων της ιστορικής αφήγησης, ενώ δεν συνδέονται ούτε με την κριτική επεξεργασία των παρατιθέμενων εικόνων του βιβλίου και συνεπώς δεν αποτελούν ευκαιρία καλλιέργειας της κριτικής σκέψης των μαθητών.

Στην εισαγωγή του εγχειριδίου η συγγραφέας εκθέτοντας το σκοπό της συγγραφής του υπογραμμίζει ότι *ο άνθρωπος χρειάζεται αληθινή παιδεία, δηλαδή και γνώση και ανθρωπιά και βαθύτερη καλλιέργεια, για να μπορεί να ζει όχι εις βάρος των άλλων, αλλά μαζί με τους άλλους*³²¹. Ο σκοπός αυτός εξυπηρετείται εν μέρει με τις γλωσσικές επιλογές της συγγραφέως που είναι μακριά από γλωσσικές ακρότητες, ή επίθετα που εξάρουν το φανατισμό - οι αναφορές στους «εχθρούς» Τούρκους και Βούλγαρους είναι διατυπωμένες μ' ένα ουδέτερο και σχεδόν αντικειμενικό ύφος - ενώ καταφανέστερα η πρόθεσή της αποτυπώνεται στο τέλος της αφήγησης, όταν απαριθμούνται τα οφέλη της – έστω και παροδικής - ειρήνης.

Η συγγραφέας αποπειράται να συνδέσει τους πολέμους των Βαλκανικών κρατών και με το υπόλοιπο Ευρωπαϊκό πλαίσιο³²², οι συνδέσεις όμως αυτές είναι μάλλον χαλαρές, αφού η γεγονοτολογική αφήγηση και η επιγραμματική αναφορά της

³²⁰ «Ερωτήσεις: -Αίτια, κυριότερα γεγονότα και αποτελέσματα των βαλκανικών πολέμων. - Σημασία των βαλκανικών πολέμων για το ελληνικό κράτος. Θέματα: -Ποιοι παράγοντες διευκόλυναν τη λύση του βαλκανικού προβλήματος και την πραγματοποίηση των Εθνικών πόθων του ελληνισμού; Ποια εθνοτικά προβλήματα έμεναν αναπάντητα μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων; - Ποια ήταν η σημασία του πολιτικού προγράμματος του Χαριλάου Τρικούπη και του Ελευθερίου Βενιζέλου για την πραγματοποίηση του ιδανικού της μεγάλης ιδέας. Ποια ήταν η γενική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τους βαλκανικούς πολέμους;» Γ. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 294.

³²¹ Στο ίδιο, σ. 7.

³²² Κριτική έχει υποστεί το σχολικό εγχειρίδιο της Γ. Κουλικούρδη, «επειδή είναι σαφώς ευρωποκεντρικό- κι αυτό είναι βασικό μειονέκτημα, που δεν οφείλεται όμως στη συγγραφέα του αλλά στο αναλυτικό πρόγραμμα. Επίσης, αντίθετα, απ' ότι θα 'πρεπε, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στα παλαιότερα γεγονότα, ενώ για τα νεώτερα και μάλιστα τα σύγχρονα διατίθεται ελάχιστος χώρος», Γ. Βανδώρος, «Τα διδακτικά βιβλία Ιστορίας του Γυμνασίου και του Λυκείου», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 14, 1983, σ. 55, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 142. Με μια διαφορετική ωστόσο αποτίμηση το βιβλίο αυτό θεωρήθηκε «το πιο συγκροτημένο εγχειρίδιο Ιστορίας που γράφτηκε ως τώρα», Ε. Γιωτοπούλου- Σισιλιάνου, «Ο ρόλος των βιβλίων της Ιστορίας στη διαμόρφωση πολιτών», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3, 1982, σ. 52, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 141.

στάσης των Μ. Δυνάμεων δεν επιτρέπει την πρόσληψη της αλληλοδιαπλοκής των γεγονότων³²³. Στην τελική αποτίμηση της Κουλικούρδη για το επιτυχές αποτέλεσμα των πολέμων ιδιαίτερα εξυψώνεται ο ρόλος του Βενιζέλου, ενώ εύσημα αποδίδονται και στο στρατό, αν και χωρίς εξάρσεις. Ο φρονηματικός και διαπαιδαγωγητικός χαρακτήρας της αφήγησης είναι εμφανής με την απαλοιφή οποιασδήποτε μορφής κριτικής στον ελληνικό στρατιωτικό ή διπλωματικό ρόλο, ενώ μόνο η *εθνικά ενωμένη Ελλάδα* μπορεί να απολαύσει ευημερία. Η αναφορά στο μυθοποιημένο παρελθόν των Βαλκανικών είναι έντονη.

Το 1985 στη Γ' Γυμνασίου διανεμήθηκε το σχολικό εγχειρίδιο του Β. Κρεμμυδά³²⁴. Στο 10^ο κεφάλαιο «Η Ελλάδα του εικοστού αιώνα: εθνική εξόρμηση, κρίσεις και αναζητήσεις (1910-1983), στην ενότητα: «Η οξύτητα των εθνικών και πολιτικών προβλημάτων», ο συγγραφέας εντάσσει την αφήγηση των πολέμων σε τρεις σελίδες (σ. 309-311), κάτω από τον τίτλο: «Η ελληνική εξωτερική πολιτική (Βαλκανικοί πόλεμοι, Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή)³²⁵». Στο σχολικό εγχειρίδιο του Κρεμμυδά η ιστορική αφήγηση έχει περιοριστεί αρκετά. Πέρα από τον ευσύνοπτο τρόπο παρουσίασης των γεγονότων, ο συγγραφέας επιχειρεί να «εντάξει τα “μοναδικά” στρατιωτικά ή πολιτικά γεγονότα σε μεγαλύτερες διάρκειες προκειμένου να καταστεί δυνατή η ερμηνεία τους»³²⁶.

³²³ Ο. Καραγεώργου- Κούρτζη, «Η ιστορία της Γ' Γυμνασίου: Σταθμοί στη μορφή και το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας των νεότερων χρόνων κατά την περίοδο 1980-2000», 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα, 2004, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/karageorgou.htm> (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015)

³²⁴ Β. Κρεμμυδάς, *Ιστορία νεότερη-σύγχρονη ελληνική-ευρωπαϊκή και παγκόσμια*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1985. «Εκδόθηκε μετά από απευθείας ανάθεση το 1984, με την υπ' αριθμ. 1963/13.6.1984 υπουργική απόφαση και πραγματοποιήσε επτά εκδόσεις (Α-Ζ) μέχρι και το σχολικό έτος 1990/1991. Η ύλη του εκτείνεται από τον ευρωπαϊκό 15^ο αιώνα ως τη δεκαετία του 1980», Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 50. Ο Κρεμμυδάς ήταν καθηγητής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, *στο ίδιο*, σ. 58.

³²⁵ Οι τίτλοι των κεφαλαίων του Β. Κρεμμυδά αναφέρονται στον χρόνο, στον χώρο ή στο γεγονός, Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 158.

³²⁶ Ο. Καραγεώργου- Κούρτζη, *ό.π.* Το σχολικό εγχειρίδιο του Β. Κρεμμυδά, που διδάχτηκε από το 1984 έως το 1990, αποτελεί ένα βιβλίο ιστορίας που συγγράφηκε με απόκλιση ως προς τους κοινούς τόπους της συγγραφής της συγγραφής των εγχειριδίων, τόσο ως προς τον τρόπο διαπραγμάτευσης της ύλης, όσο και ως προς τη διαφορετική οπτική του και γι' αυτό δεν επιβίωσε, Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 125.

Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η απόπειρα – που ήδη δηλώνεται με τον τίτλο του κεφαλαίου- να υπερβεί τη γραμμική αφήγηση και να συνδυάσει τη σχέση των Βαλκανικών πολέμων με τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, όπως η *επιλογή της Τουρκίας να ενταχθεί στο στρατόπεδο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών*³²⁷, η οποία διευκόλυνε τη θετική στάση των Μ. Δυνάμεων στα εθνικά κινήματα στη Βαλκανική, ή όταν εντάσσει στις συζητήσεις στη συνθήκη του Λονδίνου, τη διεκδίκηση από την Ελλάδα της περιοχής της Κρήτης, με την είσοδο των Κρητών βουλευτών στην ελληνική βουλή³²⁸. Επιπλέον στο εγχειρίδιο δεν εξαίρονται οι στρατιωτικές νίκες, αλλά ερμηνεύονται υπό το πρίσμα ενός αντιηρωικού πνεύματος *ο τουρκικός στρατός δεν ήταν σε θέση να δράσει σε πολλά μέτωπα ταυτόχρονα και έτσι η νίκη των τριών συμμάχων ήταν σχετικά εύκολη και σύντομη*³²⁹. Ο συγγραφέας αναφέρεται περιληπτικά στα αποτελέσματα της συνθήκης του Βουκουρεστίου, παραλείποντας οποιαδήποτε μνεία για τις ανικανοποίητες προσδοκίες της Ελλάδας στο ίδιο αντιμιλιταριστικό κλίμα. Η ιστορική αφήγηση του Κρεμμυδά μεταφέρει το βάρος από τα πολιτικά και στρατιωτικά συμβάντα στο σύνολο των συνθηκών που τα γέννησαν με τέτοιο τρόπο «ώστε οι εθνικές ιστορίες να χάνουν τον αυτόνομο ρόλο τους στην αφήγηση»³³⁰. Έτσι εξυπηρετείται ο στόχος του εγχειριδίου- όπως ο

³²⁷ Β. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 309-310.

³²⁸ Στο *ίδιο*, σ. 311. Την υποδοχή των Κρητών βουλευτών τα προηγούμενα σχολικά εγχειρίδια την ενέτασσαν στην αρχή του πολέμου ακολουθώντας τη γραμμική αφήγηση και όχι όπως στο εγχειρίδιο του Κρεμμυδά με αιτιώδη σχέση σε συνδυασμό με τη συνθήκη του Λονδίνου.

³²⁹ Στο *ίδιο*

³³⁰ Ο. Καραγεώργου- Κούρτζη, *ό.π.* Στο εγχειρίδιο του Κρεμμυδά κυριαρχεί η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων και φαινομένων κυρίως ή αποκλειστικά με οικονομικά κριτήρια, ενώ αφιερώνονται και ιδιαίτερες ενότητες για την εξέλιξη της οικονομίας και των κοινωνιών. Εντούτοις «το εγχειρίδιο επικρίθηκε έντονα από το Κομμουνιστικό Κόμμα για ρεφορμισμό, φιλοδυτικισμό, αντισοβιετισμό και εχθρότητα προς τα λαϊκά κινήματα, Δ. Μαυροσκούφης, «Μαρξιστική “ορθοδοξία” και σχολική ιστορία στην Ελλάδα: κριτική και προπαγάνδα στην κρίσιμη δεκαετία του 1980», Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα: *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, Πάτρα 4-6 Οκτωβρίου 2002, στο Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 87. Το εγχειρίδιο επικρίθηκε επίσης «από τον Σ. Καργάκο ως αντιεπιστημονικό, αντιστορικό, αντιπαιδαγωγικό, προϊόν του μηχανιστικού μαρξισμού, για λάθη και για την ελάχιστη έκταση που αφιέρωνε στην ελληνική ιστορία. Παρατηρήσεις για ατέλειες γλωσσικές, περιεχομένου και διάρθρωσης κάνουν και μέλη της επιτροπής κρίσης του εγχειριδίου, ενώ σύμβουλοι του ΚΕΜΕ επισημαίνουν επιπλέον προβλήματα στη διδακτική μεθοδολογία και δυσκολία στην κατανόηση, λόγω της “πυκνότητας του ύφους”» του συγγραφέα, Δ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ. 100-101, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 140.

συγγραφέας τονίζει στην εισαγωγή - να καταστήσει τους μαθητές ικανούς στην κρίση και στην διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης³³¹.

Η αφήγηση συμπληρώνεται εικονιστικά με την απεικόνιση ενός χάρτη³³², που αποτυπώνει τα εδαφικά οφέλη μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, με την επισήμανση ωστόσο – διατρέχοντας πάλι το χρόνο - ότι αυτός ο χάρτης σύντομα πρόκειται να αλλάξει. Επίσης στην αρχή του κεφαλαίου παρατίθεται η φωτογραφία του Βενιζέλου με μια συμπληρωματική επεξήγηση που ουσιαστικά δεν αποτελεί τίτλο της φωτογραφίας, αλλά ιστορική αφήγηση, ενώ η δράση του πολιτικού συνδέεται τόσο με το παρελθόν (1910) όσο και με το «μέλλον» (1930)³³³.

Το 1991 στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου διανεμήθηκε το σχολικό εγχειρίδιο του Β. Σφυρόερα³³⁴. Με τον τίτλο: «Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)» ο συγγραφέας εξιστορεί την ιστορία των Βαλκανικών πολέμων σε 12 σελίδες (σ. 279-291). Η ύλη διαρθρώνεται στα εξής κεφάλαια: «Η κατάσταση στα Βαλκάνια πριν από την κήρυξη του πολέμου», «Ο πρώτος Βαλκανικός πόλεμος», «Η συνθήκη του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913)», «Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α'», «Ο δεύτερος Βαλκανικός πόλεμος», «Η Συνθήκη Ειρήνης του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913)³³⁵».

Για τον συγγραφέα αιτία του πολέμου είναι ο «εθνικισμός» που αναπτύχθηκε στα Βαλκανικά κράτη, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πολιτική του εκτουρκισμού των Νεότουρκων³³⁶. Οι συνασπισμοί των Βαλκανικών κρατών - που αποτέλεσαν την *έβδομη μεγάλη δύναμη*³³⁷ υποβοηθήθηκαν και από την πολιτική των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες απέβλεπαν, σύμφωνα με το εγχειρίδιο, σε οικονομικά και πολιτικά

³³¹ «Ο τρόπος που επιλέχτηκε για την οργάνωση της ύλης προσδιορίζει και τον παιδαγωγικό στόχο αυτού του βιβλίου: το κείμενο είναι συνοπτικό και αποβλέπει, όχι μόνο στη γνώση, αλλά και στην ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των μαθητών και στη διαμόρφωση μιας ιστορικής συνείδησης», Β. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 6.

³³² Για το χάρτη του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 141.

³³³ Για τη φωτογραφία του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 141.

³³⁴ Β. Σφυρόερα, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1991. Το εγχειρίδιο εκδόθηκε με διαδικασία ανάθεσης και διδάσκεται από το 1991 ως το 2006. Υποστηρίχτηκε για το εγχειρίδιο ότι, τόσο για τη συγγραφή του όσο και για την επείγουσα προώθησή του στα σχολεία το 1991 με τη μέθοδο της τευχοποίησης, «παρέχει ένα από απτό δείγμα των πολιτικών επεμβάσεων στο κύκλωμα του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας», Δ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ. 110, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 139. Ο Σφυρόερας ήταν καθηγητής νεότερης ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 58.

³³⁵ Οι τίτλοι του Β. Σφυρόερα οριοθετούνται με βάση τον χρόνο και τα γεγονότα, τα πολεμικά, τα πολιτικά, τα διπλωματικά και τα πολιτισμικά, Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 158-159.

³³⁶ Β. Σφυρόερας, σ. 279.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 280.

κίνητρα³³⁸, ενώ η Ελλάδα με ενέργειες του Βενιζέλου, ήδη από το 1911 είχε επιχειρήσει να προχωρήσει – ανεπιτυχώς σε πρώτη φάση - σε συμφωνία με τη Βουλγαρία³³⁹.

Το σχολικό εγχειρίδιο διηγείται με γραμμική αφήγηση τις νίκες του ελληνικού στρατού και των συμμάχων, στις οποίες αφιερώνονται λίγες γραμμές, με εξαίρεση την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια της οποίας ο συγγραφέας τονίζει την πίεση που άσκησε ο Βενιζέλος στον Κωνσταντίνο να αποδεχτεί τους όρους των Τούρκων, *για να εκμηδενιστεί ο επερχόμενος βουλγαρικός κίνδυνος*³⁴⁰. Ακολουθεί η αναφορά στους όρους της Συνθήκης του Λονδίνου και η δολοφονία του Γεωργίου για τα αίτια της οποίας ο συγγραφέας παρουσιάζεται να δυσπιστεί στην επικρατούσα θεωρία του *ψυχοπαθούς* δολοφόνου και την εντάσσει στο πλαίσιο *εξυπηρέτησης των γερμανικών συμφερόντων*³⁴¹. Ο δεύτερος Βαλκανικός πόλεμος κηρύσσεται όχι μόνο γιατί η Βουλγαρία *διεκδικεί περιοχές παραγνωρίζοντας την ελληνικότητά τους*, αλλά και γιατί και οι άλλες δυνάμεις, η Σερβία και το Μαυροβούνιο *επιδιώκουν την έξοδο τους στην Αδριατική*³⁴². Τα αποτελέσματα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου και τα οφέλη της Ελλάδας- που αποδίδονται στον ελληνικό στρατό και στον Βενιζέλο- αναφέρονται διεξοδικότατα, ωστόσο επισημαίνεται η απογοήτευση από την μη παραχώρηση ελληνικών εδαφών (της Βορείου Ηπείρου, της Θράκης, της Ίμβρου, της Τενέδου και των Δωδεκανήσων)³⁴³.

Η αφήγηση συνοδεύεται από πλούσιο εικονιστικό υλικό. Στο κεφάλαιο των Βαλκανικών υπάρχουν αρκετές εικόνες που περιλαμβάνουν ποικίλα είδη³⁴⁴: 2 φωτογραφίες, 4 λαϊκές λιθογραφίες, 2 επιστολικά δελτάρια και 3 ζωγραφικούς πίνακες. Επιπλέον περιέχονται τρεις χάρτες³⁴⁵, καθώς και μια πηγή³⁴⁶ στην οποία ο Βενιζέλος εμψυχώνει στην έναρξη του πολέμου τους ναύτες, υλικό που συμβάλλει

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 279.

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 279-280.

³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 281-282.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 285.

³⁴² Στο ίδιο, σ. 288.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 291.

³⁴⁴ Για τις εικόνες του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 142-144.

³⁴⁵ Για το χάρτη του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 142-144.

³⁴⁶ Για την πηγή του εγχειριδίου, βλ. Παράρτημα 1, Πίνακας Σχολικών Εγχειριδίων, σ. 142-144.

αποτελεσματικά στην ερμηνευτική προσέγγιση και στην καλλιέργεια της διαλεκτικής σκέψης του μαθητή.

Στην εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου ο συγγραφέας προβαίνει σε μια περιγραφή και ταυτόχρονα αξιολόγηση του παρόντος, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιεί την εκδοχή της ιστορίας, η οποία βαίνει προς ένα σκοπό³⁴⁷. Πρόθεση του Σφυρόερα, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή, είναι οι μαθητές *...να ερμηνεύσουν τα κίνητρα της ανθρώπινης δράσης και τα αίτια που διαμορφώνουν την ιστορική ζωή, ώστε με αυτή την γνώση του παρελθόντος να γίνονται πιο ικανοί να κατανοούν όσα συντελούνται γύρω τους στο παρόν*³⁴⁸. Η γεγονοτολογική ωστόσο αφήγηση με την απλή παράθεση των γεγονότων σε χρονολογική σειρά που επιλέγει ο συγγραφέας καθιστά δυσχερή την ερμηνεία των γεγονότων, αφού οι μαθητές «δεν υπεισέρχονται στην αλληλοδιαπλοκή και συνολικότητα»³⁴⁹ των συμβάντων. Μια τέτοιου τύπου προσέγγιση με την ανάδειξη της σύνδεσης των γεγονότων επιχειρείται στην αρχή του κεφαλαίου, όταν ο Βαλκανικός «εθνικισμός» απορρέει και συνεπικουρείται από τις Ευρωπαϊκές πολιτικές. Το σχολικό εγχειρίδιο συγγράφεται το 1991, σε μια ιστορική συγκυρία, όπου «η αφήγηση περί τον «εθνικό εαυτό» δομείται σε αναφορά με την οξύτατη κρίση στα Βαλκάνια, την έξαρση των εθνικισμών και τις επακόλουθες πολεμικές συγκρούσεις στον ίδιο χώρο»³⁵⁰, επομένως την αλληλοδιαπλοκή αυτή αναζητά ο συγγραφέας – όχι

³⁴⁷ «Το τέλος του αιώνα μας βρίσκει τους λαούς της Ευρώπης και του πλανήτη ολόκληρου σ' έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς της ιστορίας τους: ένας κόσμος, με διαφορετικές παραδόσεις, με διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές δομές, αναζητεί τους τρόπους και το δρόμο, που θα οδηγήσουν στην ειρηνική συμβίωση και στην ευημερία των ατόμων και των κοινωνιών», Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 5, σύμφωνα με την τελεολογική αντίληψη της ιστορίας, όπου η ιστορική εξέλιξη εξελίσσεται με βάση ένα σκοπό, Ε. Κωνσταντινίδου, *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: μια κριτική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) 2000, σ. 134.

³⁴⁸ Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 6. Στη στοχοθεσία του μαθήματος, όπως δηλώνεται από το συγγραφέα, η διδασκαλία της ιστορίας συνδέεται με γνωστικούς και ηθικοπολιτικούς στόχους.

³⁴⁹ Ο. Καραγεώργου-Κούρτζη, *ό.π.*

³⁵⁰ Δ. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, «Το μάθημα της Ιστορίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα στη στοχοθεσία και τα διδακτικά εγχειρίδια για τη μέση εκπαίδευση (1991-2002)», *Θέσεις*, τ. 101, Οκτ.-Δεκ. 2007, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=994&Itemid=29 (τελευταία ανάκτηση 23/12/2015)

πάντοτε αποτελεσματικά - στο πλαίσιο αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας μέσα σ' ένα κλίμα ριζικών μεταβολών³⁵¹.

Η πληθώρα των εικόνων που επιλέγονται για την κατανόηση και διεύρυνση της ιστορικής αφήγησης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο για τον αριθμό και τα ποικίλα είδη που καλύπτουν. Οι εικόνες λειτουργούν κυρίως ως συμπλήρωμα της αφήγησης, έτσι ερμηνεύεται η αναγνώριση του ρόλου και του βασιλιά και του Βενιζέλου στο στρατιωτικό θρίαμβο, όπως αποτυπώνεται στη λαϊκή εικόνα «Η Ελλάς απελευθερώνουσα την Μακεδονίαν», ενώ ο «εθνικός καημός» αποτυπώνεται με την τελευταία φωτογραφία του κεφαλαίου, στην οποία φωτογραφίζεται το Αργυρόκαστρο. Όλες οι υπόλοιπες εικόνες συντελούν στην αφήγηση του ελληνικού θριάμβου, με τις θριαμβευτικές απελευθερώσεις, τα ηρωικά πλοία και τους πηχυαίους τίτλους. Ωστόσο μια λαϊκή λιθογραφία «Ο Δοξασμένος» αποτελεί ίσως παρέκκλιση από την ηρωική αφήγηση, όταν αποτυπώνεται η παρουσία τραυματιών, η «σκοτεινή» δηλαδή πλευρά του πολέμου.

Το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα του 2000 και του 2002 εστιάζει στις γνωστικές διαδικασίες, ωστόσο επιπλέον στοχεύει στην καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, η οποία «αφορά την κατανόηση της συμπεριφοράς του ανθρώπου σε συγκεκριμένες καταστάσεις και την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την εκδήλωση υπεύθυνης συμπεριφοράς στο παρόν και το μέλλον». Επομένως, η γνώση του παρελθόντος καθιστά το μαθητή ικανό να ερμηνεύει και να ανακατασκευάζει την κοινωνία³⁵².

Το βιβλίο που αντικατέστησε το 2007 το εγχειρίδιο ιστορίας του Σφυρόερα, συγγράφηκε από τους Ε. Λούβη και Δ. Χ. Ξιφαρά³⁵³. Η εξιστόρηση των πολέμων καταλαμβάνει δύο ενότητες (29^η και 30^η). Στην μεν πρώτη ο τίτλος του κεφαλαίου είναι: «Οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)» και η αφήγηση διακρίνεται στα

³⁵¹ Το σχολικό εγχειρίδιο του Β. Σφυρόερα επικρίθηκε, «καθώς εντοπίστηκαν ατέλειες επιστημονικής ή/και παιδαγωγικής μορφής που αφορούν το περιεχόμενο (απουσία αναφορών στην καθημερινή ζωή και την ιστορία των γυναικών και των παιδιών, αποσιωπήσεις και στρεβλώσεις ιστορικών γεγονότων), τη διάρθρωση της ύλης και τη διδακτική μεθοδολογία (έλλειψη κατατοπιστικών διαγραμμάτων, σημειώσεων, ευρημάτων, όρων), Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 141.

³⁵² Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 69.

³⁵³ Ε. Λούβη, Δ. Χ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2007. Η Ε. Λούβη είναι επίκουρη καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου και ο Δ. Ξιφαράς είναι ιστορικός.

υποκεφάλαια: «Τα αίτια», «Προς τη σύγκρουση- Οι βαλκανικές συμμαχίες», «Ο Α΄ βαλκανικός πόλεμος (Οκτώβριος 1912- Μάιος 1913)», «Η συνθήκη του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913)», «Η δολοφονία του βασιλιά Γεώργιου», «Ο Β΄ βαλκανικός πόλεμος (Ιούνιος- Ιούλιος 1913)». Στη δεύτερη ενότητα, ο τίτλος του κεφαλαίου είναι: «Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους».

Οι συγγραφείς συνδέουν την έναρξη των πολέμων με την επιθετική πολιτική των Νεότουρκων που είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη του εθνικισμού στα Βαλκάνια, όχι μόνο με αμυντική μορφή, για την προστασία δηλαδή των πληθυσμών τους, αλλά και με «επιθετική», την ενσωμάτωση δηλαδή των διεκδικούμενων περιοχών. Ο βαλκανικός εθνικισμός αναλύεται και σε ευρωπαϊκό πλαίσιο και εκτίθενται τα αλληλοδιαπλεκόμενα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων. Η πολιτική της Ελλάδας και η διπλωματική πορεία του Βενιζέλου παρουσιάζεται με συντομία να περνάει αρχικά από την *κατευναστική πολιτική*, ενώ από το 1911 με προσπάθειες για τη βαλκανική συνεννόηση. Ακολουθεί η εξιστόρηση των ελληνικών νικών με ιδιαίτερο σημείο τονισμού την επιμονή του Βενιζέλου για την είσοδο του στρατού στην πόλη της Θεσσαλονίκης, παρά τις διαφωνίες του Κωνσταντίνου. Άξιο σχολιασμού είναι το γεγονός ότι οι συγγραφείς για πρώτη φορά σε σχολικό εγχειρίδιο δεν κάνουν λόγο για «απελευθερώσεις» πόλεων από τον ελληνικό στρατό. Στα αίτια της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου, οι συγγραφείς αναγνωρίζουν την πιθανή ανάμειξη της γερμανικής πολιτικής, αλλά τονίζουν ότι η θεωρία αυτή παραμένει ανεξακρίβωτη. Η ενότητα (29^η) τελειώνει με τις επιτυχίες των συμμαχικών δυνάμεων εναντίον της Βουλγαρίας. Οι συγγραφείς παραθέτουν δύο πηγές, στην μεν πρώτη³⁵⁴ ο Γεώργιος εκθέτει τις *ιερές υποχρεώσεις που επιβάλλουν στην Ελλάδα όπως διά των όπλων θέσει τέρμα εις την δυστυχίαν την οποίαν ούτοι (οι υπόδουλοι αδελφοί μας) υφίστανται από τόσων αιώνων*, ενώ στη δεύτερη εκθέτεται η διπλωματική ευφυΐα του Βενιζέλου ως καθοριστική για την επίτευξη των επιτυχιών της Ελλάδας³⁵⁵.

Στην επόμενη ενότητα (30^η) αναλύονται τα αποτελέσματα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου με την Ελλάδα να ενσωματώνει τις *Νέες Χώρες*, αλλά και του

³⁵⁴ «Η κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου: Το διάγγελμα του Γεωργίου», 5-10-1912, στο Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαρά, *ό.π.*, Ενότητα 29^η.

³⁵⁵ Γ. Γιαννιλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1990, τόμ. Α2, σ. 121-122, στο *ίδιο*.

πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας σύμφωνα με το οποίο η Β. Ήπειρος παραχωρείται τελικά στην Αλβανία. Ακολουθούν οι διαφαινόμενες προοπτικές από την ένταξη των νέων περιοχών στη χώρα, αλλά και τα προβλήματα που θα προκύψουν από την απόπειρα αφομοίωσής τους, καθώς είναι ισχυρή η παρουσία μουσουλμανικών, σλαβικών και εβραϊκών πληθυσμών, ενώ προδιαγράφεται και η έναρξη μιας έντονης κινητικότητας, καθώς η τουρκική πολιτική συνεχίζει να αγνοεί τα αποτελέσματα των συνθηκών. Η σημασία που αποδίδεται στην διαδικασία αφομοίωσης των Νέων Χωρών τονίζεται και με την παράθεση της πηγής στην οποία ο προσωρινός διοικητής της Μακεδονίας εκθέτει τις αρχές που θα διέπουν τη νέα ελληνική διοίκηση στην περιοχή³⁵⁶.

Η αφήγηση συνοδεύεται στην πρώτη ενότητα από δύο εικόνες³⁵⁷, εκ των οποίων στην πρώτη απεικονίζεται το ελληνικό ιππικό, ενώ στον δεύτερο ζωγραφικό πίνακα αποτυπώνεται η ναυμαχία της Έλλης και στη δεύτερη περιέχεται ένας χάρτης που αποτυπώνει την Χερσόνησο του Αίμου, το 1913 στον οποίο υποδεικνύονται τα εδαφικά κέρδη όλων των συμμαχικών βαλκανικών κρατών. Στο τέλος των ενοτήτων ακολουθούν ερωτήσεις, μια διαθεματική δραστηριότητα καθώς και υπόδειξη των ενδεικτικών σημείων που πρέπει να μείνουν στη μνήμη του μαθητή³⁵⁸.

Οι εργασίες που προτείνονται από τους συγγραφείς επιτυγχάνουν σε υψηλό ποσοστό το στόχο της Διαθεματικότητας. Πολλές από αυτές απαιτούν την κριτική επεξεργασία του υποστηρικτικού υλικού και αποσκοπούν στην άσκηση της διερευνητικής ικανότητας των μαθητών³⁵⁹, όπως για πχ *Ποιους λόγους επικαλέστηκε ο βασιλιάς Γεώργιος (πηγή 1) προκειμένου να αιτιολογήσει την*

³⁵⁶ Κ. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 39-43, στο ίδιο, Ενότητα 30^η.

³⁵⁷ Στις εικόνες ο λακωνικός υποτιτλισμός αναφέρεται μόνο στο θέμα και σε σύντομα σχόλια, ένας τύπος υποτιτλισμού που είναι αδόκιμος στην επιστημονική βιβλιογραφία, Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 332.

³⁵⁸ «Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι... -το κίνημα του 1909 έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της «ανόρθωσης» της χώρας και έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας- μετά το 1909 στην ελληνική πολιτική ζωή κυριάρχησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εφαρμόζοντας ριζοσπαστικές αλλαγές με στόχο τον εκσυγχρονισμό και την εδαφική επέκταση της χώρας- με τους βαλκανικούς πολέμους η Ελλάδα σχεδόν διπλασιάστηκε εδαφικά και πληθυσμιακά», Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαράς, *ό.π.*, Ενότητα 30^η.

³⁵⁹ Ε. Β. Αγγέλη, «Ο διδακτικός και παιδαγωγικός ρόλος των εργασιών του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας: η περίπτωση του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας Γ' Γυμνασίου», *Τα εκπαιδευτικά*, τ. 105-106, σ. 14.

προσφυγή της Ελλάδας σε πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας;³⁶⁰ Παράλληλα υπάρχουν ερωτήσεις για τις οποίες οι μαθητές καλούνται να αναζητήσουν πληροφοριακό υλικό σε άλλες πηγές εκτός του σχολικού εγχειριδίου³⁶¹, για πχ *Να αναζητήσετε πληροφορίες για την προέλευση, την κοινωνική σύνθεση και την ιστορική διαδρομή της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης*³⁶², όπου ο μαθητής καλείται «να συνειδητοποιήσει το χαρακτήρα ολότητας και αλληλοσυμπλήρωσης των διδακτικών αντικειμένων/ μαθημάτων της τάξης του (οριζόντια διασύνδεση)»³⁶³. Όσον αφορά τους επιδιωκόμενους στόχους³⁶⁴ παράλληλα με τις εργασίες που στοχεύουν στη γνώση, την κατανόηση και την εφαρμογή, υπάρχουν και ερωτήσεις που απαιτούν πιο «σύνθετες» ικανότητες, όπως της ανάλυσης, της σύνθεσης και της αξιολόγησης, όπως για πχ: *Κατά μία άποψη το αποτέλεσμα των βαλκανικών πολέμων ήταν η μεγαλύτερη πολεμική επιτυχία της Ελλάδας από την ίδρυσή της έως τότε. Ποια είναι η γνώμη σας; Να την τεκμηριώσετε*³⁶⁵, όπου οι μαθητές καλούνται «να συνθέσουν τη δική τους θέση και συσχετίζοντας, συγκρίνοντας, ερμηνεύοντας να διατυπώσουν τη δική τους αξιολογική κρίση για τα ιστορικά γεγονότα»³⁶⁶. Επιπλέον, όσον αφορά τον τύπο της απάντησης, οι μαθητές πρέπει να προχωρήσουν σε ελεύθερης ανάπτυξης απάντηση, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται «η μηχανική αντιμετώπιση της γνώσης»³⁶⁷.

3.3 Συμπερασματικά σχόλια

Η εξιστόρηση των Βαλκανικών πολέμων εισάγεται στα διδακτικά βιβλία Ιστορίας ήδη από το 1914, με τα βιβλία Ιστορίας του Ν. Βραχνού. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στο χώρο της εκπαίδευσης, των προοδευτικών κατακτήσεων της Νεοελληνικής Ιστορίας στο ποσοστό της διδακτέας

³⁶⁰ Ε. Λούβη, Δ. Ξιφάρ, ό.π., Ενότητα 29^η.

³⁶¹ Ε. Αγγέλη, ό.π.

³⁶² Ε. Λούβη, Δ. Ξιφάρ, ό.π., Ενότητα 30^η.

³⁶³ Ε. Αγγέλη, ό.π.

³⁶⁴ Β. Bloom, D. Krathwohl, *Ταξινομία διδακτικών στόχων* (μτφρ. Α. Λαμπράκη- Παγανού), τ. Α', Θεσσαλονίκη 1999, στο ίδιο, σ. 15.

³⁶⁵ Ε. Λούβη, Δ. Ξιφάρ, ό.π., Ενότητα 30^η.

³⁶⁶ Μ. Αδάμου- Ράση, «Η ελληνική εκπαίδευση των αρχών του 21^{ου} αιώνα ως δημόσιο μορφωτικό αγαθό» στο Α. Ανδρέου, *Η διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 465-509, στο Ε. Αγγέλη, ό.π., σ. 15.

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 16.

ιστορικής ύλης και καταδεικνύει τη σημασία που είχαν αποκτήσει οι πόλεμοι ήδη από τόσο νωρίς³⁶⁸. Τα διδακτικά βιβλία μέχρι και τη δεκαετία του 1920 είχαν συγγραφεί από την αρχή, ενώ στη συνέχεια και επί μια πεντηκονταετία (1923-1975) αποτελούσαν επανεκδόσεις ή αναπαραγωγές των βιβλίων των Θεοδωρίδη-Λαζάρου και Λαζάρου. Νέα σύνθεση διδακτικών βιβλίων Ιστορίας πραγματοποιείται το 1975 με το εγχειρίδιο της Κουλικούρδη και κυρίως από τη δεκαετία του 1980, όπου βασική πηγή διαπραγμάτευσης του θέματος θα αποτελέσει κυρίως η «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών³⁶⁹.

Οι περισσότεροι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων μέχρι τη Μεταπολίτευση προέρχονται από το χώρο της Μέσης Εκπαίδευσης (εκπαιδευτικοί, επιθεωρητές, σύμβουλοι) στους οποίους αναγνωρίζεται η στενή επαφή με την εκπαιδευτική πραγματικότητα – της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας - για τις οποίες γράφονται τα εγχειρίδια. Από τους συγγραφείς που ερευνήσαμε καθηγητές δευτεροβάθμιας ήταν οι Βραχνός, Λαζάρου καθώς και οι Ματαράσης, Παπασταματίου, ενώ της τριτοβάθμιας οι Αδαμαντίου και Θεοδωρίδης. Μετά τη Μεταπολίτευση πληθαίνουν οι συγγραφείς οι προερχόμενοι από την τριτοβάθμια εκπαίδευση, στους οποίους αναγνωρίζεται το κριτήριο της επιστημονικής εγκυρότητας, όπως είναι οι Κρεμμυδάς, Σφυρόερας, ενώ η Κουλικούρδη είναι ιστορικός. Σταδιακά από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο υιοθετήθηκε η τάση της μετάβασης από την ατομική συγγραφή στην ομαδική, κατά την οποία «η ιδανική ομάδα συγγραφής και αξιολόγησης του σχολικού βιβλίου απαρτίζεται από εκπροσώπους όλων των βαθμίδων (πανεπιστημιακός, σχολικός σύμβουλος και εκπαιδευτικός)³⁷⁰», όπως στην περίπτωση της κοινής συγγραφής του εγχειριδίου του 2007, όπου η Λούβη είναι καθηγητής τριτοβάθμιας και ο Ξιφαράς εκπαιδευτικός.

Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τον τρόπο έκθεσης των γεγονότων των Βαλκανικών πολέμων από τα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1914-2007 θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές και να αποπειραθούμε να τις

³⁶⁸ Ε. Μπέλια, *ό.π.*, σ. 279-280.

³⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 292-293.

³⁷⁰ Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 137.

εντάξουμε στο ευρύτερο ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής στην οποία τα εγχειρίδια συγγράφηκαν. Ο βασικός κορμός της ιστορικής αφήγησης σε γενικές γραμμές παραμένει ο ίδιος και οι συγγραφείς επιχειρούν να διηγηθούν τους πολέμους στο πλαίσιο αίτια – αποτελέσματα – συνέπειες.

Συνεπώς, παρατηρούμε ότι ως προς τα αίτια όλοι οι συγγραφείς συγκλίνουν αποδίδοντας την κήρυξη των πολέμων στον τρόπο αντιμετώπισης των Βαλκανικών κρατών στην πολιτική εκτουρκισμού των Νεότουρκων. Άλλοτε τονίζοντας το θρησκευτικό στοιχείο, την απειλητική πολιτική εκτουρκισμού των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως στα εγχειρίδια του Βραχνού (1914), του Αδαμαντίου (1924), των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938), του Λαζάρου (1947) και των Ματαράση – Παπασταματίου (1967), ενώ άλλοτε απαλείφοντας το θρησκευτικό στοιχείο και αναγνωρίζοντας τον αναπτυσσόμενο εθνικισμό των κρατών, συνδεόμενο με την ευρωπαϊκή πολιτική των Μ. Δυνάμεων, όπως στα εγχειρίδια της Κουλικούρδη (1975), του Κρεμμυδά (1985), του Σφυρόερα (1991) που φτάνει και σε επιθετική μορφή - με τη διάσταση της ενσωμάτωσης απελευθερωμένων εδαφών, όπως στο εγχειρίδιο των Λούβη - Ξιφαρά (2007). Αν και η επιθετική πολιτική των Νεοτούρκων που επιχειρείται να επιβληθεί στα Βαλκανικά κράτη, αναγνωρίζεται ως μια από τις αιτίες των Βαλκανικών πολέμων, εντούτοις η οπτική αυτή δεν παύει να είναι μονοδιάστατη και να μην εμπεριέχει τις άλλες διαστάσεις που συνθέτουν την πολυπλοκότητα του ζητήματος, οι οποίες είναι οι «εσωτερικοί» ανταγωνισμοί μεταξύ των χριστιανικών βαλκανικών κρατών, η σύνδεση των πολέμων με το Ανατολικό Ζήτημα, καθώς και με τον Μακεδονικό Αγώνα. Τα εγχειρίδια επομένως ταυτίζοντας την ιστορική συνείδηση με την εθνική ταυτότητα δεν ανέδειξαν τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αλλά και το «πνεύμα του ανταγωνισμού και προόδου, όπως και αυτό του εθνικισμού»³⁷¹ που κυριαρχούσε.

Εμφανής είναι και η προσπάθεια σύνδεσης των Βαλκανικών πολέμων από τους συγγραφείς με το ηρωικό ελληνικό παρελθόν σε μια απόπειρα ανάδειξης της

³⁷¹ Β. Κόλεφ, Χ. Κουλούρη, *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, βιβλίο εργασίας 3, μτφρ. Ι. Πεντάζου, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 13 και 23.

«συνέχειας του ιστορικού έθνους»³⁷². Παρατηρούμε ότι η σύνδεση με το Βυζάντιο³⁷³ είναι έντονη - ως «απόδειξη» της ηθικής νίκης των Ελλήνων έναντι των Βουλγάρων - στο εγχειρίδιο του Αδαμαντίου (1924), με τον Ρήγα - ως σύνδεση με το όραμα για «Βαλκανική ενότητα» - και τους Παλαιολόγους - ως ανάδειξη του ρόλου του Κωνσταντίνου, στα εγχειρίδια των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938) και του Λαζάρου (1947). Παράλληλα επιχειρούνται αναγωγές και στο άμεσο παρελθόν με την σύνδεση με την ήττα του 1897 και την Επανάσταση στο Γουδί, στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου (1967) - σε μια προσπάθεια καλλιέργειας συμψηφισμού και υπόσχεσης επιτυχίας του στρατιωτικού πραξικοπήματος - με τις στρατιωτικές επιτυχίες του 1821 - σ' ένα πλαίσιο ανάδειξης του ηρωικού στρατού, στο εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975), απόπειρες που στα επόμενα εγχειρίδια θα απαλειφθούν.

Οι αναφορές στους «εχθρούς», στους Τούρκους και στους Βούλγαρους αποτυπώνονται συχνά με λεκτικές υπερβολές³⁷⁴. Ιδιαίτερα ωστόσο απέναντι στους

³⁷² Τα σχολικά εγχειρίδια εκφράζουν το «σχήμα της συνέχειας» ενός αρχέγονου και ανάδελφου έθνους, που έχει τις ρίζες του στο «σχήμα του ρομαντισμού» στην Ιστορία του ελληνικού έθνους του Παπαρρηγόπουλου (1874) και κυριάρχησε έπειτα από τον «ατυχή» πόλεμο του 1897. Στα πλαίσια αυτά «παγιώθηκε ως ιστοριογραφικό προαπαιτούμενο η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος», με πρότυπο της ηρωικής αυτής αφήγησης του εθνικού μας παρελθόντος την «Ελληνική Ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον», των παιδαγωγών Αριστοτέλη Κουρτίδη και Βλάσιου Σκορδέλη, που εισήγαγε την αφήγηση στο πνεύμα του Παπαρρηγόπουλου στο Δημοτικό, το 1888, Μ. Χαρτουλάρη, «Κόπηκαν άρον άρον για λόγους εθνικούς», *Εφημερίδα των Συντακτών* 23.10.2015, <https://www.efsyn.gr/arthro/kopikan-aron-aron-gia-logoyis-ethnikoyis> (τελευταία ανάκτηση 25/12/2015)

³⁷³ Το ελληνικό σχολείο διδάσκει «μια ιστορία δεδομένη και μοναδική, που προάγει τις ομοιότητες στο εσωτερικό και τις διαφορές στο εξωτερικό, και συγκροτεί μια κλειστή και γραμμική ιστορική αφήγηση που περιστρέφεται γύρω από το ένδοξο παρελθόν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός αναλλοίωτου από το χρόνο και ομοιογενούς "ελληνισμού"», Ε. Αβδελά, *Διδάσκοντας ιστορία*, Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ 2003, σ. 15.

³⁷⁴ Ο Γληνός υποστηρίζει ότι στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων το «φυλετικό» μίσος εναντίον των Βουλγάρων ενισχύει το πατριωτικό αίσθημα των Ελλήνων και αυτό αποτυπώνεται στα διδακτικά βιβλία όλων των κατηγοριών από το 1914 μέχρι το 1917 τα οποία φτάνουν στο αποκορύφωμα της καλλιέργειας και του εθνικισμού και του φυλετικού ανταγωνισμού, Φ. Ηλιού, «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων*, εκδ. ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σ. 271, 277-78, στο Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 241, πρβλ επίσης, «Δύο υπήρξαν οι μεγαλύτεροι εχθροί του Ελληνισμού, οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι. Οι πρώτοι είναι πλέον επίφοβοι και απάνθρωποι. Φρίττει κανείς, όταν διαβάσει εις την ιστορίαν μας τας σκληρότητας και τας κακουργίας των θηρίων αυτών, οι οποίοι τολμούν να λέγωνται και Χριστιανοί. Είναι Τάταροι, συγγενείς με τους Τούρκους. Επέρασαν τον Δούναβιν και εξήτησαν φιλοξενίαν εις την χώραν μας. Τοις εδώσαμεν γην να καλλιεργούν, ασφάλειαν, δικαιοσύνην, και τέλος, και την χριστιανικήν πίστην δια να σώσουν τας ψυχάς των. Όλα όμως εις μάτην. Έμειναν πάντοτε οι ίδιοι Τάταροι», Γ. Καζαντζάκη, *Ο στρατιώτης*, αναγνωστικό Ε' Δημοτικού, 1914, στο Β. Κόλεφ, Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 123. «Η «φύση» της ελληνικής φυλής αποτελεί στοιχείο απαραίτητο της εθνικής ταυτότητας. Η εικόνα των άλλων λαών, όπως και

Βούλγαρους οι συγγραφείς στέκονται ιδιαίτερα επικριτικοί, όπως στα εγχειρίδια του Βραχνού (1914), όπου η βουλγαρική προπαγάνδα αποτελεί τον ηθικό αυτουργό της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου, του Αδαμαντίου (1924), των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938), αλλά και του Λαζάρου (1947), που κορυφώνονται στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου (1967), στο οποίο οι Βούλγαροι παρουσιάζονται υπεύθυνοι για έκτροπα και σφαγές, ενώ σταδιακά από το εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975) και μετά οι αρνητικοί αυτοί χαρακτηρισμοί απαλείφονται. Στις δεκαετίες του '30 και του '40 οι Βούλγαροι επικρίνονται για την υστεροβουλία και την πλεονεξία τους και ήταν άμετροι στις απαιτήσεις τους, ενώ ιδιαίτερα τη δεκαετία του '50 - μέσα στο μετεμφυλιακό κλίμα - οι σκωπτικοί χαρακτηρισμοί εναντίον τους κορυφώνονται, στο πλαίσιο ταύτισης του Βουλγαρικού με τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Η αιτιολόγηση σημαντικών αποφάσεων, κινήσεων και μεθοδεύσεων με τη χρήση όρων όπως οι Τούρκοι, οι Έλληνες και οι Βούλγαροι, αντί των ορθών για πχ το Τουρκικό κράτος, η Ελληνική κυβέρνηση, ο βουλγαρικός εθνικισμός είναι συνεχής. Η «εχθρική» αυτή διάσταση αποτυπώνεται και στους τίτλους των κεφαλαίων, όπου οι συγγραφείς χρησιμοποιούν ορολογία δηλωτική των αντίπαλων στρατοπέδων «Ο κατά της Τουρκίας πόλεμος» και «Ο Βουλγαρικός πόλεμος» στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938), μέχρι και το εγχειρίδιο του Κρεμμυδά (1985), όπου ο τίτλος είναι «Βαλκανικοί πόλεμοι» και ιδίως αυτό του Σφυρόερα (1991), στο οποίο οι περίοδοι των πολέμων ονομάζονται πλέον «Α' και Β' Βαλκανικός πόλεμος». Οι συνεχείς αυτές αναφορές μέχρι τη Μεταπολίτευση για τους γείτονες λαούς, ως εχθρικούς και κατώτερους καθώς και η παράλληλη απουσία αυτοκριτικής και η απενοχοποίηση της ελληνικής πολιτικής, καλλιεργούν το φανατισμό, ενώ προσανατολίζονται στην εξύψωση του γνήσιου πατριωτικού φρονήματος.

του ελληνικού, συγκροτείται από δύο στοιχεία: τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά και τις ηθικές και πνευματικές ιδιότητες, την ιδιοσυγκρασία. Η εικόνα αυτή είναι εξ' ορισμού αρνητική για τους θεωρούμενους ως εχθρούς, τους Τούρκους και τους Βουλγάρους. Αν συγκριθούν οι εικόνες των δύο λαών μετά το 1880 αποκαλύπτεται μια μάλλον επιεικής και «αφ' υψηλού» στάση απέναντι στους Τούρκους και μια αυστηρή απέναντι στους Βουλγάρους», Χ. Κουλούρη, Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία, ό.π. σ. 75. «Ο φανατισμός, εντούτοις, ο οποίος χαρακτηρίζει τα διδακτικά βιβλία μετά το 1885, δεν ενθαρρύνεται από τους κριτές των σχολικών εγχειριδίων. Υπάρχει επομένως, σ' αυτό το σημείο μια διάσταση ανάμεσα στον επίσημο και τον μη επίσημο λόγο», Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 75.

Για τους συγγραφείς ο ρόλος των Μ. Δυνάμεων³⁷⁵ στη βαλκανική διένεξη ποικίλλει, άλλοτε η πολιτική τους παρουσιάζεται ομαδοποιημένα και είναι εχθρική, στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938), άλλοτε παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, όπως η ευνοϊκή στάση της Γερμανίας, στο εγχειρίδιο του Λαζάρου (1947), άλλοτε η πολιτική της Γερμανίας είναι επικίνδυνη, στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου (1967), άλλοτε αποσιωπάται, είτε στο πλαίσιο μιας ηρωικής αφήγησης, στο εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975), είτε στο πλαίσιο μιας αντιηρωικής αφήγησης, στο εγχειρίδιο του Κρεμμυδά (1985). Άλλοτε τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των χωρών –ιδίως της Γερμανίας - ευθύνονται μέχρι και για τη δολοφονία του Γεωργίου, στο εγχειρίδιο του Σφυρόερα (1991) και τέλος τα ίδια αλληλοδιαπλεκόμενα συμφέροντα παρουσιάζονται με μια πιο ουδέτερη αφήγηση, στο εγχειρίδιο των Λούβη - Ξιφάρá (2007). Οι στρατιωτικές κινήσεις των υπολοίπων Βαλκανικών κρατών (Σερβία, Ρουμανία, Μαυροβούνιο) παρουσιάζονται με αδρομερείς αναφορές, με εξαίρεση την ιδιαίτερη αναφορά προς αυτούς, στο εγχειρίδιο του Λαζάρου (1947) και μ' έναν πιο ουδέτερο τόνο, στο εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975).

Οι συγγραφείς, με εξαίρεση το εγχειρίδιο του Κρεμμυδά (1985), ακολουθώντας τη γραμμική αφήγηση – μια περιγραφική παρουσίαση της ιστορίας ως ενιαία ροή ιστορικών στοιχείων με σαφέστατο ιδεολογικό σκοπό να καταδειχθεί στους μαθητές η ιστορική συνέχεια του έθνους στο χρόνο³⁷⁶ - αναφέρονται στις απελευθερώσεις των πόλεων από τον ελληνικό στρατό και στη συμβολή του ελληνικού ναυτικού, όπως στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914), ενώ επιλεκτικά υπερτονίζεται η σημασία ορισμένων – κρίσιμων κατά τη γνώμη τους - νικών³⁷⁷. Έτσι

³⁷⁵ Στο πλαίσιο συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, η σχολική ιστορία αντιμετωπίζει τους «άλλους» με καχυποψία και εχθρότητα, εξοστρακίζει τη διαφορά και φοβάται τη διαντίδραση και την αλλαγή, Ε. Αβδελά, «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο», στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 49-71. Παράλληλα η “κεντρομόλος” ιστορία «αναπόφευκτα αποκλείει από το γνωστικό της πεδίο καθετί ξένο, καθετί που δεν είναι καθαρά εθνικό. Η γνώση των “άλλων” γίνεται μέσω του “εμείς” εφόσον αυτοί οι άλλοι ήρθαν σε επαφή με το ελληνικό έθνος ως φίλοι ή ως εχθροί», Χ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 55.

³⁷⁶ Α. Παληκίδης, *ό.π.*, σ. 27.

³⁷⁷ «Η εξήγηση των ιστορικών γεγονότων στο πλαίσιο της αφήγησης έχει τη μορφή ρομαντικού δράματος, με τραγικές στιγμές, που νοσηματοδοτεί την πορεία του έθνους ως μια πορεία, όχι χωρίς εμπόδια, προς την πρόοδο. Η πρόοδος αυτή θεμελιώνεται στις αρχές του φιλελευθερισμού που παρέχει το ηθικοπολιτιστικό υπόβαθρο της φρονηματιστικής λειτουργίας των σχολικών βιβλίων

παρατηρούμε την ιδιαίτερη αναφορά στην απελευθέρωση της Ηπείρου - για να τονιστεί ο ρόλος του βασιλιά Κωνσταντίνου, στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, αλλά και στη μάχη της Κλεισούρας και της Κρέσνας – για να τονιστεί ο ελληνικός θρίαμβος έναντι των Βουλγάρων, στο εγχειρίδιο του Αδαμαντίου (1924), στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και στις μάχες του Κιλκίς – για να αναδειχθεί ο θρίαμβος επί των Βουλγάρων, στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938) και σ' αυτό του Λαζάρου (1947). Ιδιαίτερα μάλιστα στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914), αλλά και των Ματαράση – Παπασταματίου (1967) οι στρατιωτικές νίκες αποδίδονται ονομαστικά σε στελέχη του ελληνικού στρατού και είναι εμφανής η προσπάθεια ανάδειξης ηρώων – απόπειρες απόλυτα κατανοητές και ενταγμένες στο χρόνο συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων, καθώς ο Βραχνός (1914) επιχειρεί να πρωτο- εγγράψει στη μνήμη τον ηρωικό θρίαμβο, ενώ οι Ματαράσης – Παπασταματίου (1967) συγγράφουν στην εποχή της στρατιωτικής δικτατορίας, όπου ο ρόλος του στρατού είναι κυρίαρχος. Σταδιακά οι αναφορές στις ελληνικές στρατιωτικές νίκες αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο και έτσι παρουσιάζονται, είτε στο πλαίσιο ανάδειξης της ενότητας του ελληνικού λαού, στο εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975), είτε για να αναδειχθούν οι συνθήκες που γέννησαν τα γεγονότα και για να τονιστεί μια πιο αντιηρωική αφήγηση, στο εγχειρίδιο του Κρεμμυδά (1985), ενώ αργότερα κυριαρχεί η πολιτική ανάλυση έναντι της στρατιωτικής και η έμφαση δίνεται στην διάσταση απόψεων Βενιζέλου-Κωνσταντίνου, όπως στο εγχειρίδιο του Σφυρόερα (1991) και σ' αυτό των Λούβη - Ξιφαρά (2007).

Τα σχολικά εγχειρίδια παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις, όταν οι συγγραφείς τους, καθώς αποπειρώνται να προβούν στην τελική αποτίμηση των πολέμων, τονίζουν τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισαν οι «ηγέτες». Η διαφοροποίηση αυτή αντανakλά το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο συγγραφής των εγχειριδίων. Η νίκη οφείλεται στο βασιλιά Κωνσταντίνο³⁷⁸, στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914), αλλά και

ιστορίας, σε συνδυασμό με τον εθνικισμό ως αντίληψη του κόσμου ως κόσμου εθνών- κρατών», Ε. Κωνσταντινίδου, *ό.π.*, σ. 343.

³⁷⁸ Με εξαίρεση το εγχειρίδιο του 1924 και του 1985, ο βασιλικός θεσμός αποτελεί - ανάμεσα στα άλλα - και κριτήριο περιοδολόγησης για τη σχολική ιστορία, Δ. Μαριόλης, *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της Μετεμφυλιακής περιόδου 1950-1974*, διπλωματική Πάντειο, 2013, σ. 71. Για την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων η ύλη

του Αδαμαντίου (1924) – που συγγράφεται την εποχή της εκλογικής ήττας του Βενιζέλου από τους φιλοβασιλικούς αντιπάλους του. Στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου – Λαζάρου (1938), την περίοδο του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, οι Βαλκανικές νίκες αποδίδονται στο στρατό, στον Κωνσταντίνο και στην ανόρθωση του λαού από την Επανάσταση στο Γουδί, ενώ το πρόσωπο του Βενιζέλου συνδέεται με τα δεινά του διχασμού που επακολούθησαν, στην περίοδο της συντηρητικής πολιτικά Ελλάδας το εγχειρίδιο του Λαζάρου (1947) αποδίδει τη νίκη στον Κωνσταντίνο και στο εγχειρίδιο των Ματαράση – Παπασταματίου (1967), σε μια προσπάθεια από τη Δικτατορία για ανάδειξη της εθνικής ενότητας, οι νίκες αποδίδονται τόσο στον Βενιζέλο όσο και στον Κωνσταντίνο. Στα μεταγενέστερα εγχειρίδια από το 1975 και μετά, η συμβολή του Κρητικού πολιτικού στην νίκη δεν τίθεται σε αμφισβήτηση.

Οι συγγραφείς των εγχειριδίων - ιδίως μέχρι το 1975 - συγγράφουν μια ηρωική αφήγηση στο βαθμό που αποσιωπώνται τυχόν ευθύνες, ή παραλείψεις της ελληνικής στρατιωτικής ή πολιτικής ηγεσίας. Συνεπώς, τα όποια διφορούμενα ή «σκοτεινά» σημεία που συνυπάρχουν με τις ηρωικές στιγμές των πολέμων καλύπτονται σε μια ωραιοποιημένη και μυθοποιημένη αφήγηση των πολέμων. Παρατηρούμε ότι οι μάχες του Κιλκίς παρουσιάζονται ως μια θριαμβευτική στιγμή του ελληνικού στρατού, στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914) – παρά το «ατύχημα» της V Μεραρχίας και τις αδυναμίες που παρουσιάστηκαν στην επιμελητεία του στρατού - και στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938). Από την άλλη πλευρά, οι καταστροφές και πυρπολήσεις των Σερρών, του Δοξάτου και της Δράμας οφείλονται στην αγριότητα των Βουλγάρων, στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914) και των Ματαράση - Παπασταματίου (1967). Αντίστοιχα η απόφαση παραμονής Βουλγαρικών μονάδων στη Θεσσαλονίκη οφείλεται στην διάθεση του Κωνσταντίνου

κατανέμεται σε ενότητες με βάση τη δολοφονία του Γεωργίου Α'. Οι τίτλοι των κεφαλαίων στα εγχειρίδια τις περισσότερες φορές δεν αποτελούν προσωπική επιλογή των συγγραφέων, αλλά ακολουθούν τα περιεχόμενα της διδακτέας ύλης, όπως ορίζονται από τα Αναλυτικά Προγράμματα, όπως για πχ η διάρθρωση των περιεχομένων της διδακτέας ύλης της Γ' Γυμνασίου κατά το 1969 αναπτύσσεται αναφορικά με τους Βαλκανικούς πολέμους, κάτω από τον τίτλο που φέρει το όνομα της προσωπικότητας του βασιλιά: «Η Ελλάς επί της βασιλείας του Γεωργίου Α'». Το 1978 η διδακτέα ύλη καθορίζεται με αναφορά στο χώρο και στον χρόνο: «Η Ελλάς από της Ανεξαρτησίας (1832) έως τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-14). Το 2000, η ενότητα καθορίζεται από τον χώρο, την Ελλάδα και την ιστορική περίοδο: «από την ανεξαρτησία ως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο» και το 2002 «η Ευρώπη και ο κόσμος στο πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα», Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 112-115.

να *μη διαταραχθεί η συμμαχική ενότητα*, στο εγχειρίδιο του Βραχνού (1914) και των Ματαράση - Παπασταματίου (1967). Από τις αφηγήσεις απουσιάζουν οι αναφορές σε τραυματίες ή νεκρούς από τους πολέμους, με εξαίρεση, το εγχειρίδιο του Βραχνού (1914) και την ύπαρξη μιας φωτογραφίας που συνοδεύει το αφηγηματικό κείμενο, στο εγχειρίδιο του Σφυρόερα (1991), ενώ τα όποια προβλήματα που θα προκύψουν από την ενσωμάτωση των νέων εδαφών με την ύπαρξη μειονοτικών πληθυσμών θα αναφερθούν μόνο στο εγχειρίδιο των Λούβη - Ξιφαρά (2007).

Στο πλαίσιο αυτής της ηρωικής αφήγησης παρατηρούμε ότι η Ελλάδα αποκομίζει μόνο οφέλη από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, στα εγχειρίδια του Βραχνού (1914), Αδαμαντίου (1924), Θεοδωρίδου - Λαζάρου (1938) – με εξαίρεση την πολιτική εκτουρκισμού σε βάρος των ελληνικών πληθυσμών της Θράκης και των παραλίων της Μ. Ασίας - και Λαζάρου (1947) – με εξαίρεση τις τουρκικές αξιώσεις για επιστροφή ή ανταλλαγή κάποιων νησιών του Αιγαίου - ενώ παράλληλα θα αποτυπωθεί η απογοήτευση από τη μη ενσωμάτωση των «αλύτρωτων» εδαφών - άλλοτε πιο έντονα, στο εγχειρίδιο των Ματαράση - Παπασταματίου (1967) και στο εγχειρίδιο του Σφυρόερα (1991) και άλλοτε πιο ουδέτερα, στα εγχειρίδια της Κουλικούρδη (1975), του Κρεμμυδά (1985), των Λούβη - Ξιφαρά (2007). Η προσδοκία ενσωμάτωσης και των υπόλοιπων «αλύτρωτων» εδαφών – ιδίως της Β. Ηπείρου - αναζωπυρώνεται αντίστοιχα στις εποχές όπου οι πολιτικές εξελίξεις καθιστούν την «Μεγάλη Ιδέα» εφικτή να πραγματοποιηθεί.

Συμπερασματικά τα σχολικά εγχειρίδια από την περίοδο του 1914 και μέχρι το 1975, επιβεβαιώνοντας τις βασικές αρχές συγγραφής της σχολικής ιστορίας, εξιστορούν την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων με τρόπο αφηγηματικό, γεγονотоλογικό και περιπτωσιολογικό (προβολή των προσωπικοτήτων του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, απουσία ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου, προβολή των αναγκών του παρόντος στο παρελθόν). Βασικός σκοπός και λειτουργία των εγχειριδίων ιδίως της περιόδου αυτής παραμένει «η δημιουργία ενότητας, κοινότητας και αίσθησης του συνανήκειν στο έθνος - κράτος που συνιστά και έναν

από τους βασικότερους φορείς επινόησης της παράδοσης³⁷⁹ καθώς και του ηγεμονικού υποκειμένου έθνους- κράτους³⁸⁰. Οι συγγραφείς των εγχειριδίων διασώζουν μια μνήμη των Βαλκανικών πολέμων, που είναι ηρωική, εθνοκεντρική – σε βαθμό που καλλιεργούν το φανατισμό έναντι των «Άλλων» - και κυρίως αποσπασματική, καθώς αποσιωπούν το ρόλο των ετεροτήτων, οι αφηγήσεις τους είναι ενταγμένες στο ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο της εποχής τους, ενώ οι συγγραφείς «δεν επιχειρήσαν να απεγκλωβιστούν από τη μονοκρατορία της πολεμικής φύσης των Βαλκανικών Πολέμων»³⁸¹.

Τα εγχειρίδια από το 1975 και μετά αποπειρώνται να προσεγγίσουν την επίμαχη περίοδο με μια διαφοροποιημένη οπτική. Το εγχειρίδιο της Κουλικούρδη (1975) επιχειρεί να συνδέσει τους Βαλκανικούς πολέμους με το ευρωπαϊκό πλαίσιο, εστιάζει στη συμμετοχή του λαού, συσχετίζει την πολιτική του Βενιζέλου με την αντίστοιχη του Τρικούπη – δηλαδή με τις δημοκρατικές δυνάμεις – ως απόδειξη της συνέχειας του εκσυγχρονισμού του κράτους, ενώ η επίκληση ενός μυθοποιημένου παρελθόντος, όπου η εθνικά ενωμένη Ελλάδα θριαμβεύει, αποτελεί μια ιστορική αφήγηση ενταγμένη στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, όπου αναζητά να επουλώσει τις πληγές και το χάσμα που προκλήθηκε ανάμεσα στη στρατιωτική και πολιτική εξουσία, το οποίο δημιούργησε η προηγούμενη τεταμένη πολιτική κατάσταση της χώρας. Ο Κρεμμυδάς (1985) επιχειρεί μια αντιηρωική αφήγηση και απομακρύνεται από το εθνικό πλαίσιο αναδεικνύοντας το σύνολο των συνθηκών που γέννησαν τα γεγονότα. Ο Σφυρόερας (1991) συγγράφοντας σε μια εποχή έξαρσης των εθνικισμών στα Βαλκάνια, «υπενθυμίζει» τους ανικανοποίητους πόθους από τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων και επιζητεί μια ταυτότητα της Ελλάδας ενδυναμωμένης μέσα από μια αλυτρωτική πολιτική. Οι Λούβη – Ξιφαράς (2007) μεταφέρουν το βάρος της αφήγησης τους από τις στρατιωτικές επιτυχίες στην ανάγκη διαχείρισης των προβλημάτων από τις δυσχέρειες που προξενεί η αφομοίωση τόσων διαφορετικών πληθυσμών που κατοικούσαν στις Νέες Χώρες, σε

³⁷⁹ Ε. Hobsbawm, T. Ranger, *Η επινόηση της παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 24.

³⁸⁰ Π. Πιζάνιας, *Χρόνοι των ανθρώπων. Θεωρήσεις για την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, στο Σ. Σύρου, *ό.π.*, σ. 24.

³⁸¹ Παραπλήσιο αφηγηματικό πλαίσιο αφήγησης των Βαλκανικών Πολέμων παρατηρούνται και στα σχολικά εγχειρίδια που προορίζονται για το δημοτικό, βλ. Γ. Γιώτης, *ό.π.*, σ. 239-245.

μια απόπειρα συγγραφής μιας σχολικής ιστορίας ενταγμένης σε μια εποχή όπου κύριο ζητούμενο αποτελεί η επίτευξη της ειρηνικής συνύπαρξης. Οι όποιες ωστόσο ανανεωτικές προσπάθειες – στα πλαίσια νέων διδακτικών μεθόδων και νέων προσεγγίσεων στην ιστοριογραφική έρευνα – δεν αναιρούν τον «συντηρητισμό» των σχολικών εγχειριδίων, τα οποία ενδυναμώνουν «μια σειρά στερεοτύπων, που εδραιωμένα στη συλλογική μνήμη λειτουργούσαν καθοριστικά για την ιστορική σκέψη της κοινωνίας από την οποία προέρχονται και στην οποία απευθύνονται»³⁸².

³⁸² Μ. Ρεπούση, *Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα (1880-1980). Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη*, http://users.auth.gr/marrep/PS_REPOUSI/EL/PUBLICATIONS/papers/didaktiki_istorias.pdf (τελευταία ανάκτηση 31/12/2015), σ. 2.

Κεφάλαιο 4. Μνημεία³⁸³ των Βαλκανικών Πολέμων

Ο ρόλος των μνημείων για τη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας είναι καθοριστικός καθώς, τα μνημεία από τη μια πλευρά συμφιλιώνουν τους ζώντες με την απώλεια των αγαπημένων προσώπων, αναδεικνύοντας την αντίληψη του ηρωικού θανάτου, ενώ την ίδια στιγμή παράγουν ιστορική μνήμη αφού μέσα από την επανερμηνεία του παρελθόντος με την επιλογή της αναπαράστασης ενός ιστορικού γεγονότος διαμορφώνεται μια κυρίαρχη μνήμη επανακαθορίζοντας την ήδη ως τότε διαμορφωμένη συλλογική μνήμη³⁸⁴.

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε τα μνημεία που ανεγέρθηκαν σε ανάμνηση των Βαλκανικών πολέμων σ' όλη την Ελλάδα σε μια χρονική περίοδο, η διάρκεια της οποίας καλύπτει το τέλος των πολέμων (1913) μέχρι και το 2012. Η έρευνα θα αποπειραθεί να ανιχνεύσει την επιλεκτική ανάγνωση του παρελθόντος που επιχείρησε η κεντρική εξουσία μέσα από την ανέγερσή των μνημείων εντάσσοντάς τα στην επίσημη αφήγηση των Βαλκανικών πολέμων - ενός ομογενοποιητικού δηλαδή εθνικού παρελθόντος που εξυπηρετούσε την εθνική τόνωση - το ιδεολογικό κλίμα που τα παρήγαγε, αλλά και τις πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις της εποχής τους. Η έρευνα θα βασιστεί στο χρονολογικό άξονα παρουσίασης των μνημείων, όπου η έρευνα κατέστη δυνατό να εντοπίσει το χρόνο κατασκευής ή της ανέγερσής τους και όχι στο γεωγραφικό, καθώς σημασία για τη μνήμη δεν έχει ο γεωγραφικός προσανατολισμός, αλλά ο χρονικός. Συνεπώς, το κεφάλαιο έχει την ακόλουθη δομή: Μνημεία που ανεγέρθηκαν αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων, μνημεία του Μεσοπολέμου και μνημεία Μεταπολεμικά.

³⁸³ «Ως "μνημεία" νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας και των οποίων επιβάλλεται η ειδικότερη προστασία», ενώ «ως νεότερα μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους», ΦΕΚ 153/28-6-2002: «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς».

³⁸⁴ Σ. Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης: η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000, σ. 54. (Σημ. η διατριβή της Τσιάρα έχει εκδοθεί σε βιβλίο: Σ. Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004, αλλά οι παραπομπές που χρησιμοποιούνται σ' αυτή την εργασία αναφέρονται στη διατριβή της συγγραφέως).

4.1. Μνημεία που ανεγέρθηκαν αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων

Οι αποφάσεις για την ανέγερση των Ηρώων των Βαλκανικών πολέμων, πάρθηκαν δύο χρόνια μετά τη λήξη του Β' Βαλκανικού πολέμου³⁸⁵. Ωστόσο, οι συνεχιζόμενες πολεμικές περιπέτειες της χώρας (Α' Παγκόσμιος πόλεμος και Μικρασιατική εκστρατεία), ανέβαλαν την ανέγερση των σχετικών μνημείων για την δεκαετία μετά το 1922. Στις σχετικές αποφάσεις, όπως δημοσιεύονται στα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβέρνησης και υπογράφονται από τον Υπουργό Εσωτερικών κ. Τριανταφυλλάκο, ορίζονται τα μέλη των επιτροπών που θα συσταθούν με αποκλειστικές αρμοδιότητες να πραγματοποιήσουν εράνους για την εξεύρεση πόρων απαραίτητων για την ανέγερση των μνημείων. Οι επιτροπές αυτές συνήθως αποτελούνται από έναν εκκλησιαστικό αξιωματούχο (μητροπολίτη ή επίσκοπο), από πολιτικά πρόσωπα (νομάρχη, δήμαρχο, πρόεδρο δημοτικού συμβουλίου) και ενίοτε από τον διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας. Παρατηρείται επομένως η απόπειρα μιας θεσμικής διαχείρισης του πρόσφατου παρελθόντος με την κεντρική εξουσία να αποφασίζει την ανέγερση των ανδριάντων και των ηρώων.

Το απαιτούμενο κόστος βέβαια αποδεικνύεται υπέρογκο για τις ισχνές οικονομικές δυνατότητες της κεντρικής εξουσίας και, ενώ εγγράφονται στο «καθολικόν» του προϋπολογισμού δύο μερίδες για την ανέγερση των ανδριάντων των βασιλέων Γεωργίου και Κωνσταντίνου, τελικά σ' αυτές διοχετεύτηκαν μικρά ποσά³⁸⁶, αφού οι ενδιαφερόμενοι έστελναν τις χρηματικές τους εισφορές στις ειδικές επιτροπές που είχαν συσταθεί. Η κρατική μέριμνα αποδείχθηκε πιο συνεπής στην κάλυψη του

³⁸⁵ ΦΕΚ 179/9-5-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής επί της ανεγέρσεως εν Θεσσαλονίκη ναιδρίου και προτομής εις μνήμην του αιμνήστου Βασιλέως Γεωργίου Α'», ΦΕΚ 214/6-6-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν αναθηματικής στήλης υπέρ των πεσόντων κλπ του νομού Ρεθύμνης κατά τους πολέμους 1912-1913», ΦΕΚ 223/15-6-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής εν Σωχώ προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν μνημείου προς τιμήν των πεσόντων κατά τον Ελληνοβουλγαρικόν πόλεμον 1913».

³⁸⁶ Η ερανική επιτροπή για τον ανδριάντα του Κωνσταντίνου στην έκκλησή της τόνιζε ότι δεν επιτρέπεται σε κανέναν να καταβάλει ολόκληρο το ποσό, ο έρανος έπρεπε να είναι πανελλήνιος, γιατί πανελλήνια ήταν και η ευγνωμοσύνη, βλ. *Εστία*, αρ. 6910, 2 Μαΐου 1913, σ. 3, στο Θ. Φ. Μαρκάτου, «Οι πανελλήνιοι έρανοι κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Συλλογή και διαχείριση των εράνων- χρηματοδότηση της "Πολεμικής Τέχνης"», στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 445-446.

απαιτούμενου ποσού³⁸⁷ για την χρηματοδότηση αναμνηστικών πλακών με τα ονόματα των πεσόντων, που θα εντειχίζονταν στις εκκλησίες των κωμοπόλεων και των χωριών που αδυνατούσαν να καλύψουν το κόστος.

Παράλληλα με τις ενέργειες της κεντρικής εξουσίας παρατηρείται μια εντατικοποίηση των πρωτοβουλιών από τοπικούς παράγοντες για ανέγερση μνημείων³⁸⁸ προκειμένου η κάθε τοπική κοινότητα να τιμήσει τους οικείους νεκρούς της³⁸⁹. Τα μνημεία αυτά είναι κυρίως αναμνηστικές στήλες, οι οποίες φέρουν χάλκινα εθνικά εμβλήματα και έχουν χαραγμένα τα ονόματα των πεσόντων³⁹⁰, το πρόπλασμα των οποίων φιλοτέχνησε ο γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος, μετά από απόφαση του υπουργού Παιδείας Τσιριμώκου τον Νοέμβριο του 1913. Οι απόπειρες από την τοπική εξουσία αποδεικνύονται πιο αποτελεσματικές για την καθιέρωση της συλλογικής μνήμης σε σχέση με την κεντρική εξουσία, η οποία προσπάθησε μέσα από τις αποφάσεις ανέγερσης

³⁸⁷ Από τη μερίδα «Στρατιωτικά Δαπάναι εκτός προϋπολογισμού» χρηματοδοτήθηκαν 700 αναμνηστικές πλάκες – με κόστος 5.500 δραχμών η εκατοντάδα- τις οποίες παρήγγειλε στις αρχές του 1914 στο γλύπτη Θωμά Θωμόπουλο ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως υπουργός των Στρατιωτικών. Οι πλάκες αυτές ήταν απλές μαρμάρινες, διαστάσεων 70*60 εκ. που στερεώνονταν με γόμφους – διακοσμημένους με χάλκινους δικέφαλους αετούς – ενώ η προμετωπίδα έφερε χάλκινο ανάγλυφο κόσμημα: βασιλικό στέμμα, σημαία, τηλεβόλα, δάφνες και δικέφαλος αετός. Κάτω από το κόσμημα αναγραφόταν η χρονολογία 1912-1913, ακολουθούσαν τα ονόματα των πεσόντων και η επιγραφή ΑΠΕΘΑΝΟΝ/ΥΠΕΡ/ΠΑΤΡΙΔΟΣ. Η χρήση του δικέφαλου αετού που αντανάκλα τη σχέση της πολιτείας με το Βυζάντιο συσχετίζεται και με άλλες ενέργειες μεγαλοϊδεατικού προσανατολισμού, όπως είναι η πρόταση για την καθιέρωση του ονόματος του Κωνσταντίνου ως ΙΒ', οι σκέψεις για υποδοχή του Στρατηλάτη Κωνσταντίνου που θα θύμιζε βυζαντινό θρίαμβο, ενώ το ένα από τα δύο αναμνηστικά μετάλλια των πολέμων έφερε στη μία όψη του την προτομή του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, Θ. Μαρκάτου, *ό.π.*, σ. 450-453.

³⁸⁸ Η λατρεία των πεσόντων στις μάχες με την ανέγερση μνημείων εντάσσεται μεταξύ άλλων στις πολιτικές και κοινωνικές συμπεριφορές, που έχουν ονομαστεί "civic religion" (πολιτική θρησκεία). Γύρω από τα μνημεία η κοινωνία εκδηλώνει το σεβασμό στους νεκρούς της και τονίζει τις αρχές που στηρίζουν τη δική της εθνική και κοινωνική ενότητα, βλ. E. Hobsbawm, "Mass- Producing Traditions: Europe, 1870-1914, στο E. Hobsbawm, Terrence Ranger (εκδ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, σ. 269, στο Γ. Μαργαρίτης «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920», *Μνήμων*, 12, 1989, σ. 89.

³⁸⁹ Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 53-54. Στις επιτροπές που ήταν αρμόδιες για την ανέγερση των μνημείων πρωτοστατούσαν οι εκπρόσωποι της τοπικής κοινωνίας, ενώ απουσίαζαν οι αξιωματικοί, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου*, *ό.π.*, σ. 102.

³⁹⁰ Γ. Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωικός θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, Συμβολισμοί, Τελετουργίες», Πρακτικά Συμποσίου: Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία, 1, 1989, σ. 102-103, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 54. Πέρα από την ανέγερση αναμνηστικών στηλών, υπήρχαν και σκέψεις –που δεν πραγματοποιήθηκαν- από τον Νομάρχη και δημοσιογράφο Δάσιο να ανεγερθεί ένας υπερμεγέθης Ναός και ένα μνημείο ταυτόχρονα της Υπερμάχου Στρατηγού, που θα τιμά τους πεσόντες, μεταξύ των οποίων το Βασιλιά, όπως επίσης και ένα Μουσωλείο «με αποτυπωμένα στους τοίχους του τα ονόματα των Ηρώων του Έθνους μαζί με τις αφηγήσεις των θαυμαστών τους πράξεων», *Ακρόπολις*, 17.6.1913, στο Γ. Μαργαρίτης, *Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου*, *ό.π.*, σ. 103.

μνημείων να καθιερώσει την επίσημη θεσμική μνήμη των Βαλκανικών πολέμων, ωστόσο η μνήμη της κοινωνίας διαμορφώνεται κυρίως από άλλες πηγές (τοπική εξουσία, συλλόγους ιδιωτών) - οι οποίοι είχαν και καθοριστικό ρόλο για την ανέγερση των μνημείων, άλλωστε υπήρξαν και οι κύριοι χρηματοδότες των έργων - γι' αυτό και συχνά η τοπική κοινωνία αντέδρασε στην επίσημη αφήγηση που επιχείρησε να επιβάλλει η κεντρική εξουσία.

Ένα από τα πρώτα μνημεία την περίοδο αυτή ανεγείρεται στην πόλη των Ιωαννίνων. Η πόλη είναι ταυτισμένη και με τον θάνατο του Λορέντζου Μαβίλη. Το μνημείο, φιλοτεχνημένο από τον γλύπτη Πέτρο Ρούμπο το 1914, που βασίζεται σε πορτραίτο όπου πόζαρε ο ίδιος ο ποιητής, λίγο πριν αυτός ξεκινήσει για την Ήπειρο, αποτελείται από έναν μαρμάρινο οβελίσκο όπου στην κορυφή του φέρει την προτομή του ποιητή³⁹¹. Ο γλύπτης προχώρησε στη συνέχεια στη δημιουργία τριών αντιγράφων, από τα οποία το ένα τοποθετήθηκε στην Κέρκυρα και τα άλλα δύο στην Αθήνα³⁹². Το αρχικό μνημείο του ποιητή ήταν τοποθετημένο σε ένα μη προσπελάσιμο σημείο στην περιοχή του Δρίσκου. Η δυσκολία πρόσβασης αποκαταστάθηκε με ενέργειες της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ) και του Δασαρχείου και το μνημείο στο οποίο είναι τοποθετημένα τα οστά του ποιητή είναι πλέον επισκέψιμο. Με πρωτοβουλία πάλι της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών (ΕΗΜ), αλλά και του Υπουργείου Εσωτερικών εξασφαλίστηκαν τα χρήματα και για την ανέγερση ενός νέου μνημείου που είναι τοποθετημένο στην πλατεία Μαβίλη, στο Μώλο και ο ποιητής ατενίζει το Δρίσκο³⁹³.

4.2 Μνημεία του Μεσοπολέμου

Η ανάγκη διαχείρισης της μνήμης στα χρόνια του Μεσοπολέμου συνάδει με τις αντίστοιχες προσπάθειες των Ευρωπαϊκών κρατών να αποτίσουν φόρο τιμής στους

³⁹¹ Βλ. e Γιάννινα, *Η προτομή του Λορέντζου Μαβίλη*, 26.2.2012, <https://goo.gl/DUI9Wp> (τελευταία ανάκτηση 7/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 1, σ. 148.

³⁹² Στο ίδιο.

³⁹³ Ο ποιητής μαχόμενος με τους Ιταλούς εθελοντές Γαριβαλδινούς σκοτώθηκε στην περιοχή του Δρίσκου, στις 28 Νοεμβρίου 1912. Το ποσό που διέθεσε η ΕΗΜ ήταν 60.000 δραχμές, ενώ το Υπουργείο Εσωτερικών 90.000 δραχμές, βλ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, *Ήπειρος: Ιστορική Παράδοση και Δημιουργική Συνέχεια: Η Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών και ο Θεμελιωτής της Κ. Φρόντζος*, Ιωάννινα, 1989, σελ. 355-367, στο Γ. Κιτσάκη, *Τα μνημεία της πόλης των Ιωαννίνων*, σ. 8 http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/kitsaki.pdf (τελευταία ανάκτηση 6/12/2015)

δικούς τους νεκρούς, η οποία εκπορεύεται από την λογική αντιμετώπισης των πιο μαζικών θυμάτων που είχε γνωρίσει η Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Έτσι με την ανέγερση των μνημείων «ο θάνατος από προσωπικός γινόταν δημόσιος, υπόθεση του έθνους»³⁹⁴. Η κρίση του «ηρωικού θανάτου» ανάγκασε τα εθνικά κράτη να προχωρήσουν σε συμβολικές τελετές εξωραϊσμού του άγριου απρόσωπου θανάτου μέσα από παρασημοφορήσεις και λατρευτικές τελετές προκειμένου να διατηρήσουν τη συνοχή τους³⁹⁵. Παράλληλα, ωστόσο αυτή η κρατική παρέμβαση εξυπηρετούσε και επιπρόσθετους σκοπούς³⁹⁶. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η ανέγερση των μνημείων στις «νέες χώρες» στις υπόδουλες περιοχές που εντάχθηκαν στα όρια του ελληνικού κράτους μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων αποσκοπούσε στην προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να επιβάλλει την πολιτισμική και εθνική ομογενοποίηση. Η έννοια του εθνικισμού μετά την Καταστροφή του 1922 εκδηλώθηκε ως προσπάθεια εδραίωσης ομοιογενούς εθνικής φυσιογνωμίας³⁹⁷ και ως αποθάρρυνση τυχόν προσπαθειών επαναδιεκδίκησής των πρόσφατα ενσωματωμένων περιοχών, λόγω των ρευστών συνθηκών που επικράτησαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα μνημεία συνέβαλαν ώστε η μνήμη της περιόδου των Βαλκανικών να αποτελέσει ένα ισχυρό ενοποιητικό παράγοντα σε αντιδιαστολή με την περίοδο του Εθνικού Διχασμού που επακολούθησε μετά τους πολέμους³⁹⁸. Η τέχνη χρησιμοποιήθηκε από το κράτος για πολιτική προπαγάνδα και τα ηρώα «προβλήθηκαν ως σύμβολα πατριωτισμού, πίστης στα όσια και τα ιερά του έθνους, καρτερίας και υπακοής»³⁹⁹.

³⁹⁴ Α. Σαλβάνου, «Μνήμη πυροτέχνημα ή γιατί δεν θυμόμαστε τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Χρόνος*, τ. 9, Ιανουάριος 2014 <http://www.chronosmag.eu/index.php/sl-p-g-e-ths-pgs-pl.html> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015).

³⁹⁵ Βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου*, ό.π., σ.115.

³⁹⁶ Στη Γαλλία για πχ ο ενταφιασμός του «Αγνώστου Στρατιώτη» το Νοέμβριο του 1920 έδωσε την ευκαιρία στη φιλομοναρχική δεξιά να επισκιάσει την 50^η επέτειο της Δημοκρατίας, ενώ αξιοποιήθηκε επιπλέον ως ευκαιρία και για να επανακτήσει κύρος η στρατιωτική ηγεσία, Τ. Κωστόπουλος, Δ. Τρίμης, Α. Ψαρρά, Δ. Ψαρράς, «Ο γνωστός- Άγνωστος Στρατιώτης», *Ελευθεροτυπία*, 22-3-2009 <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=28338> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015).

³⁹⁷ Η. Μυκονιάτης, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», σ. 1, <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/59-9.pdf> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015).

³⁹⁸ Βλ. Α. Σαλβάνου, ό.π.

³⁹⁹ Η. Μυκονιάτης, «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο», σ. 1 http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_44_1/ekd_peel_44_1_Mykoniatitis.pdf, (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015).

Μια μαρμάρινη προτομή του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ ανεγείρεται το 1922⁴⁰⁰ στην πόλη της Θεσσαλονίκης, φιλοτεχνημένη ήδη από το 1915 από τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη. Η προτομή που σήμερα βρίσκεται στην οδό Βασιλίσσης Όλγας – στο σημείο που δολοφονήθηκε ο βασιλιάς το 1913 – παριστάνει το βασιλιά σε ώριμη ηλικία με το παλτό του ανοιχτό ώστε να διακρίνεται η επίσημη βασιλική στολή που φέρει όλα τα παράσημα και εδράζεται πάνω σε ψηλό βάθρο. Στο βάθρο αναγράφονται τα λόγια: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ – ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ – 1863-1913. Μπροστά από την προτομή υπάρχει μια αναμνηστική μαρμάρινη στήλη, η οποία στο μπροστινό της μέρος έχει τα εστεμμένα μονογράμματα του Γεωργίου και από κάτω γράφονται τα λόγια: ΓΙΝΟΥ ΠΙΣΤΟΣ ΑΧΡΙ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΔΩΣΩ ΣΟΙ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΤΗΣ ΖΩΗΣ, ενώ στο πίσω μέρος μέσα σε ένα δάφνινο στεφάνι αναγράφεται η ημερομηνία της δολοφονίας: 5 ΜΑΡΤΙΟΥ 1913, ως υπόμνηση του γεγονότος.

Η πολεμική αναμέτρηση για την κατάληψη της πόλης των Ιωαννίνων κράτησε σχεδόν τρεις μήνες (29 Νοεμβρίου 1912 ως τις 21 Φεβρουαρίου 1913) και η απελευθέρωση της πόλης ουσιαστικά σήμανε το τέλος του Α΄ Βαλκανικού πολέμου σε στρατιωτικό επίπεδο. Για τη μνήμη των πολέμων αυτών στήνονται αρκετά μνημεία στην πόλη των Ιωαννίνων. Το πρώτο από αυτά – ο τύμβος των Μπιζανομάχων - χρονολογείται το 1923 και αποτελείται από μια μαρμάρινη στήλη από άγνωστο γλύπτη «με κεντρικό στοιχείο ένα σπασμένο αρχαίο ελληνικό κίονα, στεφανωμένο με δάφνινο στεφάνι»⁴⁰¹ στο πάρκο Ωρολογίου της πόλης.

Η διαφύλαξη της εθνικής μνήμης επιτελείται όχι μόνο από την ανέγερση μνημείων αλλά και μέσα από συμβολικές ενέργειες όπως η αναστήλωση μνημείων, ή οι μετονομασίες οδών, όπως στην περίπτωση της δημοτικής αρχής της Καβάλας, η οποία το 1945 με τις μεθόδους αυτές «εξασφαλίζει ουσιαστικά και τη σταδιακή

⁴⁰⁰ Φαίνεται ότι στήθηκε μετά τις 12 Απριλίου 1922, γιατί τότε εκδόθηκε Βασιλικό Διάταγμα «περί απαλλοτριώσεως οικοπέδων εν Θεσσαλονίκη προς σχηματισμόν πλατείας δι' ανέγερσιν προτομής του αιμινήστου Βασιλέως Γεωργίου του Α΄», βλ. ΦΕΚ, τχ. Α΄, αρ. 57, 15 Απρ. 1922, στο Θ. Μαρκάτου, ό.π. Προηγουμένως είχε ανεγερθεί μαρμάρινος οβελίσκος σύμφωνα με απόφαση της Βουλής, με προοπτική να ιδρυθεί αργότερα ανδριάντας από το μέταλλο του καταβυθισθέντος τουρκικού θωρηκτού Φετίχ Μπουλέν, βλ. *Πινακοθήκη*, τχ. 146, Απρ. 1913, σ. 31, στο ίδιο. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 2, σ. 149-150.

⁴⁰¹ Βλ. Τα μνημεία ό.π., σ. 3. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 3, σ. 151.

αποδοχή και εμπέδωση της εξουσίας της»⁴⁰². Το ηρώο της Καβάλας αναπαριστά τη συμβολική μορφή ενός μαρμάρινου λιονταριού, ύψους 3 μ., που ανεγέρθηκε το 1924 από τον γλύπτη Ιωάννη Βούλγαρη και σήμερα είναι τοποθετημένο μπροστά στο οθωμανικό υδραγωγείο της πόλης. Η επιγραφή του μαρτυρά τις περιπέτειές του: «ΤΩΝ ΕΝ ΠΟΛΕΜΟΙΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ», «ΚΑΤΕΣΤΡΑΦΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΧΘΡΩΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΤΟΣ 1941 ΑΝΕΣΤΗΛΩΘΗ 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1945» από το Δήμο Καβάλας⁴⁰³. Στην ίδια πόλη πάλι πρόσφατα παρατηρείται μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος της τοπικής αυτοδιοίκησης για την αναστήλωση του αγάλματος του Στρατιώτη των Βαλκανικών πολέμων. Το άγαλμα πιθανότατα του Γεώργιου Δημητριάδη τοποθετήθηκε στην κεντρική πλατεία Ελευθερίας στα χρόνια ανάμεσα στο 1919 και 1924 και παρέμεινε εκεί μέχρι το 1941 όπου καταστρέφεται από τους Βούλγαρους. Από το 1980, όταν τυχαία ανακαλύπτεται ένα μεγάλο μέρος του, αρχίζουν προσπάθειες για την αναστήλωση του οι οποίες ως τώρα καθίστανται ανεπιτυχείς λόγω του μεγάλου κόστους που απαιτείται⁴⁰⁴.

Στην πλατεία Ωρολογίου στα Ιωάννινα βρίσκεται και το ηρώο (1925) - μια αναθηματική στήλη - από άγνωστο γλύπτη που είναι αφιερωμένο στη μνήμη των άγγλων εθελοντών Χάρυ και Νιούβολδ: ο πρώτος σκοτώθηκε στον πόλεμο του 1897

⁴⁰² Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 110-111. Με την αναστήλωση του λιονταριού το Δημοτικό Συμβούλιο επιδιώκει τόσο την ηθική και πολιτική αποκατάσταση που είχε διαταραχθεί με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, βλ. Αρχείο Δήμου Καβάλας, «Πρακτικά 2ης Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Καβάλας της 22ας Αυγούστου 1945», σ. 115, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 109, όσο και την αποκατάσταση της μνήμης από τη βίαιη επιχείρηση εξόντωσης του παρελθόντος από τη βουλγαρική κατοχή, βλ. «Πρακτικά 5ης Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Καβάλας, 9ης Σεπτεμβρίου 1945», σ. 181, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 110. Σύμφωνα με άλλες πηγές το λιοντάρι είχε υποστεί σημαντικές φθορές, καθώς οι Βούλγαροι το είχαν μεταφέρει στο Περιγιάλι, που ήταν η έδρα του στρατοπέδου τους και το είχαν ως έμβλημα τους, βλ. Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Καβάλας, <http://www.kavalagreece.gr/tourismos/touristikis-pliiofories/periigisis/odos-kuprou/> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 4, σ. 152.

⁴⁰³ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 109.

⁴⁰⁴ Βλ. Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Καβάλας, «Στρατιώτης Βαλκανικών πολέμων», <http://goo.gl/SN7Mvf> (τελευταία ανάκτηση 12/3/2015). Ωστόσο, η χρονική στιγμή της επαναδραστηριοποίησης των πρωτοβουλιών για την αναστήλωση του μνημείου δεν υπαγορεύεται ίσως μόνο από το «εθνικό χρέος» της τοπικής αυτοδιοίκησης απέναντι στην Ιστορία. Στην πόλη υπάρχει ήδη από το 1952 μνημείο για τους Καβαλιώτες Εβραίους, ενώ λίγες μέρες μετά από τη δημοσίευση του άρθρου (7.6.2015) στην τοπική εφημερίδα *Νεάπολις* που προτρέπει τις τοπικές αρχές να δραστηριοποιηθούν και να προχωρήσουν στις σχετικές ενέργειες για την αποκατάσταση του μνημείου, ανεγείρεται και το μνημείο του Ολοκαυτώματος, το οποίο στις 23.6.2015 θα υποστεί βεβήλωση. Ενδεχομένως η πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης με την αναστήλωση του αγάλματος του στρατιώτη των βαλκανικών πολέμων και την επιδιωκόμενη εθνική τόνωση να επιχειρεί να «καθησυχάσει» την τοπική κοινωνία.

και ο Νιούβολδ, στις μάχες του 1912-13)⁴⁰⁵. Μια αλληγορική γυναίκα (η Ελλάδα ή η Δόξα) με αρρενωπό και επιβλητικό παρουσιαστικό - ως σύμβολο θυσίας και αντοχής - αποτελεί την κεντρική φιγούρα στο ηρώο του Μπιζανίου του Βάσου Φαληρέα, το οποίο είναι συγχρόνως και το «Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη» για την πόλη⁴⁰⁶. Ο γλύπτης το 1925/1926 βραβεύτηκε σε διαγωνισμό για το ηρώο στη μνήμη της μάχης, η οποία οδήγησε στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων (21/22 Φεβρουαρίου 1913). Το ηρώο με τίτλο «Επί τας» παριστάνει μια μορφή με κράνος η οποία «σαν Σπαρτιάτισσα μάνα εναποθέτει σε μια ασπίδα που βρίσκεται στα πόδια της ένα από τα ηρωικά τέκνα της»⁴⁰⁷ το οποίο αποτελεί μια παραστατική απεικόνιση με σαφέστατες επιρροές από την αρχαία ελληνική τέχνη.

Το πιο εντυπωσιακό από καλλιτεχνική άποψη μνημείο της περιόδου, αποτελεί το μνημείο των Γιαννιτσών (1926) του Γρηγορίου Ζευγώλη, το «μαύρο άγαλμα», εξαιτίας του μελανού στιλβώματος της επιφάνειάς του. Η πυραμιδοειδής σύνθεση του αγάλματος απεικονίζει τρεις μορφές από τις οποίες προεξέχει στην κορυφή ένας φτερωτός άνδρας, που συμβολίζει τον Χρόνο⁴⁰⁸ και καταγράφει στις δέλτους της ιστορίας τα ένδοξα κατορθώματα του παρελθόντος. Ένας στρατιώτης στην αγκαλιά μιας γυναίκας κείται στα πόδια του φτερωτού νέου, ενώ δίπλα τους ένας πυρσός διατηρεί άσβεστη τη φλόγα της θυσίας⁴⁰⁹. Με το γλυπτό αυτό η νεοελληνική γλυπτική μετά την ταραγμένη περίοδο του 1922 ανοίγει διάλογο με την εθνική παράδοση επαναφέροντας «τις έννοιες του μέτρου, της αρμονίας και των καθαρών και σταθερών ρυθμών»⁴¹⁰. Η στροφή προς την παράδοση επανακτά επίσης τον χαρακτήρα της αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας και του φυλετικού

⁴⁰⁵ Βλ. Τα μνημεία ό.π., σ. 27. Η επιγραφή του μνημείου: Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ ΑΓΓΛΟΥΣ ΧΑΡΡΥ ΝΙΟΥΒΟΛΑ 1857-1912 ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ, βλ. Γ. Κιτσάκη, Τα μνημεία της πόλης των Ιωαννίνων, ό.π., σ. 23. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 5, σ. 153.

⁴⁰⁶ Το μνημείο στην παλιότερη θέση του (πλατεία Πύρρου) στηριζόταν σε πέτρινη βάση, ύψους 2,50 μ. Μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση (πάρκο Ωρολογίου) το 1958 μετά από αίτημα του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, «Τα μνημεία», 10.2.2009, σ. 5 <http://goo.gl/8g4JRI> (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 6, σ. 154.

⁴⁰⁷ Βλ. Η. Μυκονιάτης, ό.π., σ. 3.

⁴⁰⁸ Ή την «Ιστορία», βλ. Σ. Τσιάρα, ό.π. σ. 61. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 7, σ. 155.

⁴⁰⁹ Βλ. Η. Μυκονιάτης, Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων ό.π., σ. 2. Ο πυρσός αποτελεί επαναλαμβανόμενο μοτίβο και στο μνημείο του Λαχανά και της Αξιούπολης, βλ. Σ. Τσιάρα, ό.π., σ. 61-62.

⁴¹⁰ Βλ. Η. Μυκονιάτης, ό.π., σ. 2.

προσδιορισμού σε μια πόλη, όπως τα Γιαννιτσά που αποτελούσε μέχρι την απελευθέρωση την ιερή πόλη των Τούρκων και αποτέλεσε θέατρο σκληρών συγκρούσεων⁴¹¹.

Η πορεία του μνημείου της «μάνας» στη Δράμα συνδέεται άμεσα με τις περιπέτειες της εξωτερικής πολιτικής της χώρας⁴¹². Το χάλκινο σύμπλεγμα μητέρας και παιδιού που με αποφασιστικότητα ενώνουν τις παλάμες τους στη διπλή λαβή του ξίφους συνθέτουν ένα γλυπτό «που παραπέμπει στον κλασικισμό της ακαδημαϊκής γλυπτικής του 19^{ου} αιώνα»⁴¹³. Η ταυτότητα του γλύπτη δεν έχει εξακριβωθεί⁴¹⁴ ενώ πιθανότατα η ανέγερση του τοποθετείται στη διετία 1926-1927. Στη μπροστινή πλευρά του βάθρου είχε χαραχθεί η επιγραφή: «Εις τους πεσόντας για τη φυλή μας 1912-1922, Δήμος Δράμας». Ο συμβολισμός του υψωμένου δαχτύλου της μάνας που δείχνει προς το βορρά και η αποκωδικοποίησή του συνδέονται με τις περιπέτειες που θα έχει η τύχη του μνημείου. Το άγαλμα αρχικά είχε στηθεί στο κέντρο της πόλης στην πλατεία Ελευθερίας. Στην θέση που κατείχε το μνημείο, το υψωμένο δάχτυλο παρέπεμπε σ' ένα σημείο στην ανατολή ως υπενθύμιση στο γιο για τις χαμένες πατρίδες⁴¹⁵. Το 1938 το άγαλμα μεταφέρεται στην σημερινή του θέση, στην αυλή του Γυμνασίου Αρρένων. Η μετατόπισή του συνδέεται με την αλλαγή προσανατολισμού της χώρας, η οποία μετά το 1934 υπογράφει το

⁴¹¹ Στο ίδιο, σ. 3.

⁴¹² Βλ. Σ. Τσιάρρα, *ό.π.*, σ. 99. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 8, σ. 156.

⁴¹³ Στο ίδιο, σ. 97.

⁴¹⁴ Τα σχετικά έγγραφα παραπέμπουν στα ονόματα των Θωμά Θωμόπουλου και Επαμεινώνδα Μαυρουδή. Η ανάθεση του έργου από ειδική επιτροπή του υπουργείου Στρατιωτικών, ύστερα από παραγγελία του Δήμου Δράμας έγινε στον Μαυρουδή, ωστόσο πιθανότατα λόγω φόρτου εργασίας το γλυπτό φιλοτεχνήθηκε τελικά από τον Θωμόπουλο. Το κόστος του μνημείου μάλιστα έφτασε στο υψηλότερο για την εποχή ποσό των 500.000 δραχμών, βλ. Βλ. Σ. Τσιάρρα, *ό.π.*, σ. 98. Τα έργα του Θωμόπουλου (η «Μάνα» της Δράμας και το ηρώο των Σιάτιστων του 1926) χαρακτηρίζονται από μια έντονη αντίφαση ανάμεσα στις προθέσεις του, καθώς στα άρθρα του αποκηρύσσει τον ακαδημαϊσμό και προσανατολίζεται «προς μια νέα ελληνική εθνική τέχνη, που θα εμπνέεται από τη σύγχρονη πραγματικότητα» και στην τελική εκτέλεση των έργων του, βλ. Ε. Μαυρομιχάλη, «Γλύπτες του περασμένου αιώνα», στο Κ. Λιόντης (επιμ.), *Αφιέρωμα. Υπαίθρια γλυπτική της Αθήνας, Καθημερινή – Επτά ημέρες*, 25.10.1998, σ. 8. Ο γλύπτης συνδέεται και με το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα, καθώς είναι αυτός που σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Ε. Λαζαρίδη κερδίζουν το διαγωνισμό του 1926 για τη φιλοτέχνηση του μνημείου, βλ. Ε. Ματθιόπουλος, «Το μνημείο του Άγνωστου... γλύπτη», στο Κ. Λιόντης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 20.

⁴¹⁵ Για τις ερμηνείες του συμβολισμού της μάνας βλ. *Πρωινός Τύπος*, Δράμα, 15.9.1997 και 16.7.1997, στο Σ. Τσιάρρα, *ό.π.*, σ. 100.

τετραμερές Βαλκανικό Σύμφωνο⁴¹⁶, αποκαθιστά τις σχέσεις της με την Άγκυρα, ενώ, αντίθετα, επιδεινώνονται οι διπλωματικές επαφές με τη Σόφια. Το υψωμένο δάχτυλο της μάνας στη νέα θέση προσανατολίζεται προς τη Βουλγαρία υποδεικνύοντας τον νέο κίνδυνο και η αρχική επιγραφή σβήνεται. Μια παράλληλη ερμηνεία του υψωμένου δαχτύλου, η οποία μάλιστα έσωσε το μνημείο από την καταστροφή, κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στην πόλη το 1941, είναι αυτή που συμβολίζει την προτροπή της μάνας για κατάχτηση των πνευματικών μόχθων του σχολείου⁴¹⁷. Οι συνεχείς ανανοηματοδοτήσεις του υψωμένου δαχτύλου και η μετατόπιση του αγάλματος από την κεντρική πλατεία σε έναν πιο περιφραγμένο χώρο «αποδεικνύουν τη ζωντανή και συνεχώς επαναπροσδιοριζόμενη σχέση που συνδέει τους ανθρώπους με το μνημείο: το νόημα που προβάλλουν στο μνημείο διαφοροποιείται, όταν διαφοροποιούνται και οι ανάγκες τους»⁴¹⁸.

Το κρατικό ενδιαφέρον για την ανέγερση μνημείων κορυφώνεται κατά τη διετία 1928-1930. Με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης οι αρμόδιοι αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για έναν πανηγυρικό εορτασμό και συγκροτείται η Επιτροπή Εορτασμού της Εκατονταετηρίδος με βάση το Νόμο 1375 της 28^{ης} Απριλίου 1918⁴¹⁹. Ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητες και εκδηλώσεις, κεντρική ιδέα – του Σωκράτη Κουγέα, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴²⁰ – αποτέλεσε η ανέγερση μνημείων σε κάθε πόλη ή χωριό⁴²¹ για τους ήρωες του 1821, καθώς η μνήμη της Ελληνικής επανάστασης συμφύρεται με τη μνήμη των Βαλκανικών το 1921. Η πολιτική κατάσταση του 1922 ωστόσο ανέβαλε τα σχέδια και ο εορτασμός μετατέθηκε για το 1930, ενώ στην Κεντρική Επιτροπή ορίστηκε πρόεδρος ο Ιωάννης Δαμβέργης-προσωπικός φίλος του Βενιζέλου⁴²². Η ανέγερση ηρώων σε κάθε χωριό και πόλη και

⁴¹⁶ Π. Παπαστρατής, «Από την Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος- Χ. Χατζησιωσήφ, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992, 436-437, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 100.

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ. 101.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 102, 103-105.

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σ. 68.

⁴²⁰ Θ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος 1863-1940*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 137, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 69.

⁴²¹ Βλ. Η. Γ. Μυκονιάτης, *Το μακεδονικό ηρώο της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, σ. 2.

⁴²² Στο ίδιο.

ο πανελλήνιος εορτασμός της επετείου θέτει τη μνημειακή γλυπτική ως «ηθικοπλαστικό μέσο», ως «φορέα συναινετικής και ενωτικής ρητορείας»⁴²³. Σταδιακά ωστόσο το σχέδιο για ανέγερση ηρώων στην περιφέρεια παραμερίστηκε έναντι του σχεδίου ανέγερσης ενός πανελλήνιου ηρώου στο Πεδίο του Άρεως στην Αθήνα με τη διενέργεια μάλιστα πανελλήνιου εράνου για την συγκέντρωση του απαιτούμενου ποσού⁴²⁴. Το σχέδιο για τον πανελλήνιο έρανο δεν απέδωσε, καθώς οι τοπικοί φορείς αντέδρασαν, ενώ και το πανελλήνιο Ηρώο - που θεμελιώθηκε στις 30 Μαρτίου 1930 - δεν ολοκληρώθηκε⁴²⁵. Παράλληλα στη Μακεδονία κυρίως διοργανώθηκαν τοπικές επέτειοι απελευθέρωσης που αποδυνάμωσαν ακόμη περισσότερο την ιδέα της εθνικής εορτής⁴²⁶, σε μια προσπάθεια καθιέρωσης από τους τοπικούς φορείς μιας μνήμης απελευθέρωσης των πόλεων. Ιδιαίτερα άξιο σχολιασμού είναι η απόπειρα επιβολής αυτής της μνήμης για την «απελευθέρωση» από τον ελληνικό στρατό πόλεων της βόρειας Ελλάδας στις οποίες δημογραφικά τουλάχιστον οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων υστερούσαν αριθμητικά, ενώ και οι τελετές εορτασμού των επετείων αυτών επιχειρούνται να επιβληθούν σε ημερομηνίες που δεν ταιριάζουν με τα ιστορικά γεγονότα.

Τα περισσότερα μνημεία που ανεγέρθηκαν την περίοδο αυτή – κυρίως στην Κεντρική Μακεδονία⁴²⁷- ήταν μνημεία ενθυμητικά της «απελευθέρωσης»⁴²⁸ της

⁴²³ Στο ίδιο.

⁴²⁴ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 69-70.

⁴²⁵ Στο ίδιο, σ. 71.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 72. Στη Θεσσαλονίκη ο εορτασμός έγινε στις 25 και 26 Οκτωβρίου του 1930, κατά τη διάρκεια του οποίου έγινε η θεμελίωση του Μακεδονικού ηρώου στο χώρο του Γ' Σώματος Στρατού, *ό.π.*, σ. 73, στις Σέρρες τελέστηκε στις 29 Ιουνίου, *ό.π.*, σ. 74, στην Κοζάνη στις 22-23 Ιουνίου, *ό.π.*, σ. 75, στη Δράμα στις 26 Σεπτεμβρίου, *ό.π.*, στη Βέροια στις 16 Οκτωβρίου, *ό.π.*, στη Νάουσα στις 26 Οκτωβρίου, *ό.π.*, σ. 76.

⁴²⁷ Είναι άξια σχολιασμού η απουσία ενός μνημείου για τους Βαλκανικούς πολέμους την περίοδο του Μεσοπολέμου στην πόλη της Θεσσαλονίκης, η απελευθέρωση της οποίας σηματοδότησε το θρίαμβο της συμμετοχής της Ελλάδας στους πολέμους και ταυτόχρονα αποτέλεσε μια από τις αιτίες για την έναρξη του Εθνικού Διχασμού. Οι σκέψεις για την ανέγερση ενός ηρώου το 1930 (στα πλαίσια του εορτασμού της Εκατονταετηρίδας - εκατό χρόνια από την ελληνική επανάσταση - στο Πεδίο του Άρεως (με προφανή συμβολισμό τη συμφιλίωση στρατού και λαού) και ο σχετικός διαγωνισμός που διενεργήθηκε στις 28 και 29 Μαρτίου 1930 από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (πρώτο και δεύτερο βραβείο στον Ε. Λαζαρίδη) τελικά ναυάγησαν λόγω α) της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε, β) των συνεπειών που προκλήθηκαν από την έλευση των προσφύγων και γ) της οικονομικής κρίσης του 1929, Η. Μυκονιάτης, *Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο*, *ό.π.*, σ. 7.

πόλης κατά τους βαλκανικούς πολέμους: του Λαχανά (1928), του Κυλκίς (1928) των Σερρών (1929), αλλά και των Γιαννιτσών (1926) και του Μπιζανίου (1926) και είναι σημαντικά από καλλιτεχνική άποψη, καθώς ανατέθηκαν σε σπουδαίους γλύπτες της εποχής. Στα περισσότερα μνημεία γίνεται «χρήση συμβολικών θεμάτων η οποία αποτελεί συνηθισμένη πρακτική που γνώρισε έξαρση στην κλασικιστική Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα»⁴²⁹. Επιπλέον «κυριαρχούν οι μεγάλης κλίμακας πολυπρόσωπες συνθέσεις που δίνουν υλική μορφή στο αίσθημα του “θριαμβευτικού εθνικισμού” που επικράτησε μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων»⁴³⁰. Η εξεύρεση χρημάτων⁴³¹ για την ανέγερση των μνημείων γίνεται με πρωτοβουλίες της κεντρικής πολιτικής εξουσίας και οι ενέργειες αυτές συντείνουν ώστε να χαρακτηριστεί «η τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ως η ηρωική - θριαμβευτική περίοδος της δημόσιας μνημειακής γλυπτικής στην Ελλάδα»⁴³². Διενεργούνται διαγωνισμοί και μέσω του Υπουργείου Στρατιωτικών συγκροτούνται επιτροπές αποτελούμενες και από αξιωματικούς και από καλλιτέχνες για να ανατεθούν τα έργα σε καταξιωμένους ήδη γλύπτες⁴³³. Παράλληλα γίνονται προσπάθειες για να διενεργηθούν και έρανοι για να δοθεί η εντύπωση της λαϊκής επικύρωσης των ενεργειών από τις τοπικές κοινότητες⁴³⁴. Δεν απουσιάζουν ωστόσο αυτή την περίοδο και μνημεία που είναι απλά στήλες με χαραγμένα τα ονόματα των πεσόντων.

⁴²⁸ Ο όρος «απελευθέρωση» για τις νεοαποκτηθείσες περιοχές της Μακεδονίας αμφισβητείται με βάση τα επίσημα ελληνικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία η πληθυσμιακή σύνθεση της Μακεδονίας το 1912-13 είναι η ακόλουθη: α) Τούρκοι, 475.000 (39,4% του πληθυσμού), β) Έλληνες, 433.000 (35,9 % του πληθυσμού της Μακεδονίας), γ) Βούλγαροι και Σλαβομακεδόνες 199.000 (16,5% του πληθυσμού), δ) Εβραίοι, 70.000 (5,8% του πληθυσμού). ε) Λοιποί (Σέρβοι, Κουτσόβλαχοι, Αλβανοί κλπ.) 18.000 (2,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας), βλ. Γ. Μηλιός, Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης, http://users.ntua.gr/jmilios/152_XRISTOPU.doc (τελευταία ανάκτηση 14/12/2015)

⁴²⁹ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 61.

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 148.

⁴³¹ Για το ηρώο των Γιαννιτσών εγκρίθηκε δαπάνη 800.000 δραχμών, *Πινακοθήκη* 49, 1925, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 63, το ίδιο ποσό εγκρίθηκε και για το Ηρώο Κυλκίς, ενώ για το ηρώο του Λαχανά το ποσό έφτασε τις 500.000 δραχμές, *Πινακοθήκη* 50, 1925, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 63. Το κόστος για την ανέγερση των μνημείων κρίνεται ιδιαίτερα υψηλό, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε ότι την περίοδο εκείνη η αποκατάσταση των προσφύγων είχε αποδυναμώσει ήδη αρκετά τον κρατικό προϋπολογισμό.

⁴³² Στο ίδιο, σ. 67.

⁴³³ Στο ίδιο, σ. 67-68.

⁴³⁴ *Πινακοθήκη* 186, 1916, 82, στο Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 67-68. Για το ηρώο Κυλκίς ο στρατηγός Λεωνίδας Παρασκευόπουλος ήδη από το 1918 είχε εκδηλώσει την πρόθεσή του να πραγματοποιήσει έρανο μεταξύ των στρατευμάτων διατάζοντας να κρατηθεί από κάθε αξιωματικό και οπλίτη ο μισθός μιας ημέρας του μηνός Δεκεμβρίου του 1918, βλ. Α. Μητάφης, Α. Σπυράκης, Δ. Παυλίδης, «Στρατιωτικό

Τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου του Κιλκίς⁴³⁵ του γλύπτη Γεώργιου Δημητριάδη⁴³⁶ (1926) έγιναν κατά τη διάρκεια διήμερης επίσκεψης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και το Κιλκίς στις 22 και 23 Ιουλίου 1928 (λίγο πριν τις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928), αλλά και του Παλαμά, ο οποίος απήγγειλε το ποίημα «Η πατρίδα στους νεκρούς της. Ύμνος των Ελλήνων» που έγραψε για την περίπτωση. Το ηρώο⁴³⁷ αναπτύσσει σε κατακόρυφο άξονα ένα πυραμιδοειδές σύμπλεγμα από τρεις μορφές πολεμιστών, όπου κεντρική θέση κατέχει ένας καταπονημένος, ασκεπής και αναμαλλιασμένος στρατιώτης που με τραβηγμένο χιτώνιο και ανοιχτό στήθος προτάσσει το όπλο του για να υπερασπίσει τους δύο πληγωμένους συντρόφους του, ένα θέμα που πιθανότατα αντλεί την έμπνευσή του από τις πολύνεκρες μάχες Κιλκίς- Λαχανά (19-21 Ιουνίου 1913)⁴³⁸. Η παρουσία του Βενιζέλου επισκίασε τις όποιες συζητήσεις για την καλλιτεχνική αξία του έργου και τα δημοσιεύματα του Τύπου εστίασαν στον πολιτικό ρόλο της επίσκεψης, αποκαλύπτοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις «πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες που συναρθώνονται με τις συμβολικές διαδικασίες ενίσχυσης της εθνικής μνήμης»⁴³⁹. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι στον λόγο που εκφώνησε ο Βενιζέλος χαρακτηρίζονται ως μια περίοδος όπου

Μουσείο	Βαλκανικών	Πολέμων	Κιλκίς»
http://www.army.gr/files/file/museums/str_m_balk_kilkis.pdf (τελευταία ανάκτηση 29/11/2015).			

⁴³⁵ Η ιστορία της ανέγερσης του μνημείου ξεκινά από το 1915, ενώ το 1918 πραγματοποιούνται οι ενέργειες για τη συγκέντρωση χρημάτων του στρατηγού Λεωνίδα Παρασκευόπουλου *ό.π.*, και το 1926 ανακοινώνεται η ακριβής θέση τοποθέτησης του γλυπτού, βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 77. Στην επιμνημόσυνη δέηση που τέλεσε η ΙΧ Μεραρχία τον Ιούνιο του 1918 για την επέτειο της μάχης του Κιλκίς, ο Αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος μεταξύ άλλων τονίζει ότι το μνημείο έπρεπε να στηθεί «επί του εδάφους εις ο εξειλίχθη η μάχη» και ότι οφείλουν οι ζώντες πολεμιστές «οίτινες μετά αγαλλιάσεως παρακολουθούν την συνέχειαν του ωραίου και ευγενούς έργου» των νεκρών πολεμιστών. Στην ουσία ο Παρασκευόπουλος επισημαίνει τη φύση του μνημείου προκρίνοντας τον «τόπο», καθώς το μνημείο πρέπει να ανεγερθεί στο σημείο της μάχης, αλλά και την «πράξη», καθώς η τελετή μνήμης οφείλεται όχι στους ένδοξους νεκρούς, αλλά στις ένδοξες πράξεις. Βλ. Λ. Παρασκευόπουλος, «'Αναμνήσεις 1896-1920», τόμ. Β', Αθήνα 1935, σ. 28, στο Γ. Μαργαρίτης, Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου, *ό.π.*, σ. 114. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 9, σ. 157.

⁴³⁶ Ο Γ. Δημητριάδης (Ηρώο στο Κιλκίς, Έφιππος ανδριάντας του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη, 1940) ο πιο παραγωγικός από όλους τους νεοέλληνες γλύπτες, χαρακτηρίζεται από την προσκόλλησή του στους ακαδημαϊκούς τύπους και τον επιφανειακό συναισθηματισμό των έργων του, Ε. Μαυρομιχάλη, «Γλύπτες του περασμένου αιώνα», *ό.π.*, σ. 8.

⁴³⁷ Το Ηρώο περιστοιχίζεται από προτομές στρατιωτικών που πήραν μέρος στη μάχη φιλοτεχνημένες από τους γλύπτες Πέτρο Μωραΐτη και Στρατή Φιλιππότη, οι οποίες κατασκευάστηκαν το 1959 και αποκαλύφθηκαν σε τελετή από τους επιζήσαντες της μάχης Θεόδωρο Αμπατζόπουλο, Σταύρο Βαφειάδη και Νικόλαο Βαγουρδή, ενώ όσες προτομές δεν έχουν υπογραφή κατασκευάστηκαν στο χυτήριο του 401 Στρατιωτικού Εργοστασίου Βάσεως, βλ. Α. Μητάφης, Α. Σπυράκης, Δ. Παυλίδης, *ό.π.*, σ. 8.

⁴³⁸ Βλ. Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 4-5.

⁴³⁹ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 79, 84.

κυριαρχούσε η εθνική ενότητα και σ' αυτό το «ειδυλλιακό μυθοποιημένο παρελθόν»⁴⁴⁰, η επίκληση στα θύματα του πολέμου επαναφέρει την χώρα σε μια εποχή που δεν την είχε σπαράξει ο διχασμός και δεν είχε διαρραγεί ο συνεκτικός δεσμός μεταξύ του λαού και του στρατού⁴⁴¹. Τα αποκαλυπτήρια του ηρώου του Κιλκίς και οι εορταστικές τελετές που επακολούθησαν⁴⁴² κατέχουν ισχυρή συμβολική θέση στις διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων χωρών στον εθνικό κορμό⁴⁴³ και η συλλογική μνήμη επανερμηνεύεται με βάση τις ανάγκες του παρόντος⁴⁴⁴.

Στο ηρώο του Λαχανά⁴⁴⁵, του Ανδρέα Παναγιωτάκη (1928) μια γυναικεία φτερωτή μορφή συμβολίζει την Αθανασία- Δόξα που πλαισιώνει τον τραυματισμένο πολεμιστή ο οποίος προβάλλει το γυμνό του στήθος δείχνοντας το τραύμα του. Στην αποκάλυψη του ηρώου, στις 24 Ιουλίου 1928 παρευρέθηκε ο Παλαμάς, ο οποίος κατέθεσε στεφάνι εκ μέρους της Ακαδημίας Αθηνών⁴⁴⁶. Στο ηρώο της Αξιουπόλεως Κιλκίς του Δημοσθένη Παπαγιάννη, μια δαφνοστεφανωμένη γυναικεία μορφή- πατρίδα δραματοποιεί την στιγμή της πτώσης του στρατιώτη⁴⁴⁷. Η αλληγορική σύνθεση των τριών μνημείων (Γιαννιτσών, Λαχανά, Αξιουπόλεως) με την παρουσία του στρατιώτη να ταυτίζεται στο συγχρονικό παρόν με τους νεκρούς των Βαλκανικών πολέμων και την γυναικεία μορφή της πατρίδας ως Χρόνου, ως πατρίδας και ως δόξας να ταυτίζεται με μια καθολικότητα που παραπέμπει σε παλιότερα ένδοξα ηρωικά κατορθώματα, προβάλλει «την έννοια της αδιάσπαστης

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 79, 84 και Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 5.

⁴⁴¹ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 80 και Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 5. Με τις αναφορές του ο Βενιζέλος αποκαθιστά την εμπιστοσύνη της πολιτικής ηγεσίας προς το στρατό αποσειόντας τυχόν ευθύνες του για το πραξικόπημα του Πάγκαλου (1925).

⁴⁴² Ο ρόλος των εθνικών εορτών των τοπικών απελευθερωτικών επετείων είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τη γενιά του Μεσοπολέμου ικανοποιώντας τις ανάγκες για ταύτιση με ηρωικά ιδεώδη, για επανασύνδεση με ιστορικά γεγονότα που δεν απείχαν ακόμη χρονικά, αλλά και για ψυχαγωγία, βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 84-86.

⁴⁴³ Στο ίδιο, σ. 82.

⁴⁴⁴ Όπου η συλλογική μνήμη υφίσταται διαδικασίες «κοινωνικής αναπαραγωγής», Α. Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της "Ιστορίας"», *Ιστορικά*, 2000, στο ίδιο, σ. 84.

⁴⁴⁵ Τόσο για το ηρώο του Λαχανά, όσο και για το ηρώο του Κιλκίς, το 1928 ακολουθήθηκε το ίδιο σχέδιο κατά το οποίο διαμορφώθηκαν οι γύρω λόφοι και «μια μεγάλη πέτρινη κλίμακα οδηγεί από τα ριζά στην κορυφή του λόφου, όπου υψώνονται τα ηρώα». Το σχέδιο μετατροπής ενός υψώματος σε ιστορικό τόπο αντλήθηκε από την ιδέα των Βρετανών να ορθώσουν ένα μνημείο στη Δοϊράνη το 1926, αποτίνοντας φόρο τιμής στους νεκρούς τους κατά την περίοδο 1915-1918, βλ. Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 4. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 10, σ. 158.

⁴⁴⁶ Βλ. Η. Μυκονιάτης, *ό.π.*, σ. 6.

⁴⁴⁷ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*, σ. 61. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 11, σ. 159.

ιστορικής συνέχειας που καθιερώθηκε στην ιστοριογραφική παράδοση του 19^{ου} αιώνα και αποτελεί δομικό στοιχείο του εθνικιστικού λόγου»⁴⁴⁸.

Το ηρώο πεσόντων του Δοξάτου στη Δράμα, έργο του μαρμαρογλύπτη Μόσχου Μοσχίδη, αποτελείται από μια αναθηματική στήλη διακοσμημένη από ανάγλυφη παράσταση Νίκης που στεφανώνει στρατιώτη. Το ηρώο συνέβαλε στην ενίσχυση της εθνικής συνείδησης στους κατοίκους, ως «σύμβολο αντίστασης σε προσπάθειες αφελληνισμού»⁴⁴⁹, καθώς έγινε στόχος επίθεσης από εχθρικές δυνάμεις και όπως γίνεται συχνά «η μνήμη αυτών των τραγικών εμπειριών αποτυπώνεται στα κείμενα επιγραφών που χαράσσονται στα ηρώα»⁴⁵⁰. Στη βάση της στήλης έχει χαραχτεί η εξής επιγραφή: «ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΩΝ ΕΝ ΠΟΛΕΜΟΙΣ 1912-1922 ΣΦΑΓΙΑΣΘΕΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 30^{ΗΝ} ΙΟΥΝΙΟΥ 1913 ΚΑΙ ΑΠΟΒΙΩΣΑΝΤΩΝ ΕΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΩΣ ΟΜΗΡΩΝ 1916-1918 Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΔΟΞΑΤΟΥ», ενώ γύρω από τη βάση έχουν αναγραφεί τα ονόματα των νεκρών.

Μια παράλληλη λειτουργία του μνημείου ως μνημονικού καταλόγου των νεκρών των πολέμων εντοπίζουμε και στο ηρώο της Νιγρίτας των Σερρών⁴⁵¹. Το μνημείο, έργο του ίδιου γλύπτη Μόσχου Μοσχίδη που τοποθετήθηκε το 1929 και αφιερώθηκε στη μνήμη των νεκρών της κοινότητας κατά τους πολέμους 1912-22, είναι ένας αετός με ανοιγμένα φτερά που κρατάει στο ράμφος του δάφνινο στεφάνι και «επιστέφει» κίονα ιωνικού ρυθμού. Στο μνημείο μάλιστα αυτό αργότερα προστέθηκαν και οι νεκροί της περιόδου 1941-49, μια πρακτική συνηθισμένη. Τα τυπικά σύμβολα που επιλέγονται, αυτό του αετού ή της Νίκης, όπως στο ηρώο του

⁴⁴⁸ Η. Exertzoglou, «Shifting Boundaries: Language, community and the “non- Greek- speaking Greeks”», *Historein*, 1, 1999, σ. 76, στο *ίδιο*, σ. 62-63.

⁴⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 105. Απώτερος σκοπός της βουλγαρικής κατοχής στην Κεντρική Μακεδονία υπήρξε η προσάρτηση των περιοχών και όχι απλώς η κατοχή τους. Στον σκοπό αυτό συνέτειναν δράσεις όπως το κλείσιμο σχολείων και η εισαγωγή της βουλγαρικής γλώσσας σε κάθε μορφή της δημόσιας, αλλά και της ιδιωτικής ζωής, η μεταγραφή των πληροφοριακών πινακίδων, των υπηρεσιών, των οδών και των επιγραφών των τάφων στη βουλγαρική γλώσσα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, «Η βουλγαρική κατοχή στις Σέρρες κατά την περίοδο ’41-’44», <http://www.serrelib.gr/boulgarikikatohi.html> (τελευταία ανάκτηση 12/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 12, σ. 160.

⁴⁵⁰ Βλ. Σ. Τσιάρα, *ό.π.*

⁴⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 107. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 13, σ. 161.

Δοξάτου «αναγνωρίζονται άμεσα, καθώς προέρχονται από προηγούμενα πολιτισμικά συστήματα που επιβιώνουν και επενδύονται με νέα νοήματα»⁴⁵².

Στη Δυτική Μακεδονία - σε αντίθεση με την κεντρική - την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν παρατηρούμε την ίδια κρατική μέριμνα για ανέγερση μνημείων. Το πιο ενδιαφέρον από καλλιτεχνική άποψη στην περιοχή είναι το ηρώο της Σιάτιστας, μια μαρμάρινη προτομή ενός κεφαλιού νέου ανδρός «που ακολουθεί το διαδεδομένο από την κοιμητηριακή γλυπτική τύπο του πενθούντος πνεύματος»⁴⁵³. Το γλυπτό, έργο του Θωμά Θωμόπουλου στήθηκε το 1926, σύμφωνα με την επιγραφή: «ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΚΟΥΚΟΥΛΙΔΟΥ ΣΙΑΤΙΣΤΑΙΩΝ ΙΔΡΥΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1926», ενώ στις 4 πλευρές της στήλης του έχει χαραγμένα τα ονόματα των πεσόντων και η επίσημη τελετή εγκαινίων έγινε στις 8.1.1931⁴⁵⁴. Το ηρώο αφιερώνεται στη μνήμη των πεσόντων του 1912-1922 - ιδιαίτερα στους νεκρούς της μάχης που έγινε στην πόλη, την 4^η Νοεμβρίου 1912 - και ανεγέρθηκε με ιδιωτικές δαπάνες⁴⁵⁵. Αυτή την απουσία ηρώων και την αμέλεια των τοπικών αρχών να προχωρήσουν στην ανέγερση μνημείων στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας έρχεται να επιτιμήσει το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Με εγκύκλιο που αποστέλλεται στους προέδρους των Κοινοτήτων του Ν. Φλώρινας και Καστοριάς (2/3/1939) η κρατική ηγεσία απαιτεί εγρήγορση στις ενέργειες απότισης φόρου τιμής⁴⁵⁶. Πιθανότατα η μη έως τότε ανέγερση μνημείων να σχετίζεται με τις μνημονευτικές ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού και την έντονη παρουσία της σλαβομακεδονικής μειονότητας στη Φλώρινα και την Καστοριά που σε αντίθεση με τα Γιαννιτσά, το Κιλκίς, τις Σέρρες, δεν έχουν αποκρυσταλλώσει ακόμη ελληνική εθνική ταυτότητα⁴⁵⁷.

⁴⁵² Στο ίδιο.

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 165. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 14, σ. 162.

⁴⁵⁴ Βλ. Α. Ζωγράφου, «Η ιστορία της Σιάτιστας σμιλεμένη στο μάρμαρο και στο μέταλλο», 2014, <http://www.siatista.gr/apotiposi/Mnimia.pdf> (τελευταία ανάκτηση 2/12/2015).

⁴⁵⁵ «Μια έκφραση του αστικού ιδεώδους της ευεργεσίας που αποτελεί συνήθη πρακτική στην πόλη με το πλούσιο αστικό παρελθόν», βλ. Σ. Τσιάρρα, ό.π. Μάλιστα το 1959 ο Δήμος Σιάτιστας χρηματοδότησε την προτομή του Κουκουλίδη Μιχαήλ, που τη φιλοτέχνησε ο Λάζαρος Λαμέρας τιμώντας τον ως μεγάλο ευεργέτη, βλ. Α. Ζωγράφου, ό.π. Άλλωστε και το μνημείο που ανεγέρθηκε για τη μάχη της Σιάτιστας (4/11/1912), πιθανότατα το 1970, χρηματοδοτήθηκε από τον Αλέξιο Γεωργίου Λιάκο, ευεργέτη της Σιάτιστας, βλ. Α. Ζωγράφου, ό.π.

⁴⁵⁶ Έγγραφο με αρ. Πρωτ. 3482 «Περί ανεγέρσεως αναθηματικών στηλών των εν Πολέμοις πεσόντων», Εν Φλωρίνη τη 2/3/1939, Αρχείο Δήμου Φλώρινας, στο Σ. Τσιάρρα, ό.π., σ. 165-166.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 167.

Στην Αθήνα η θύμηση των πεσόντων του Βαλκανικού πολέμου - πέρα από την μη ολοκληρωμένη απόπειρα ανέγερσης του Πανελλήνιου Ηρώου στο Πεδίο του Άρεως, το 1930 - τιμάται με το πιο γνωστό ίσως μνημείο της πόλης, αυτό του Άγνωστου Στρατιώτη μπροστά στη Βουλή. Ο Άγνωστος Στρατιώτης «είναι το κατ' εξοχήν συμβολικό μνημείο του κράτους- έθνους»⁴⁵⁸. Η πρακτική ανέγερσης ενός συμβολικού μνημείου του άγνωστου στρατιώτη «ως απομιμητική πράξη ταφής και υλική εκδήλωση της τιμής και του αθανάτου επαίνου της πόλης»⁴⁵⁹, η οποία ως ιδέα ανάγεται ήδη από την κλασική αρχαιότητα, αναπτύσσεται εκ νέου στα νεότερα χρόνια⁴⁶⁰. Τα μνημεία αυτά συνήθως περιέχουν τη σωρό ενός ανώνυμου νεκρού στρατιώτη - που να καθίσταται αδύνατη η αναγνώρισή του - ή «γνωστού μόνο στο Θεό», σε αντίθεση με το μνημείο στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα - που ακολουθώντας την αρχαία ελληνική παράδοση - προκρίθηκε η ιδέα να παραμείνει ο τάφος κενός⁴⁶¹.

Η απόφαση για την ανέγερση του μνημείου λαμβάνεται αρχικά το 1926⁴⁶² - όπου η αναγκαιότητα για την τόνωση της εθνικής ταυτότητας μετά από την Μικρασιατική Καταστροφή ήταν επιτακτική⁴⁶³ - από το στρατηγό και τότε Δικτάτορα, Θεόδωρο Πάγκαλο στον χώρο μπροστά από τα Παλιά Ανάκτορα - στα οποία ο Δικτάτορας σχεδίαζε να εγκαταστήσει το Υπουργείο Στρατιωτικών. Η επιλογή της θέσης ενείχε το χαρακτήρα «της συμβολικής θεμελίωσης της Δημοκρατίας και γενικά του

⁴⁵⁸ Ε. Ματθιόπουλος, «Το μνημείο του Άγνωστου... γλύπτη», ό.π., σ. 19.

⁴⁵⁹ ΓΕΣ, «Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη», σ. 8
http://www.army.gr/files/File/AFIEROMATA/AGNVSTOS_STRATIVTHS.pdf, (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015).

⁴⁶⁰ Ίσως το πρώτο δείγμα τέτοιου μνημείου είναι το Landsolaten ("Foot Soldier") του πρώτου πολέμου του Schleswig, στην Fredericia της Δανίας, που κατασκευάστηκε το 1849, ενώ ένα ακόμη πρώιμο δείγμα είναι το μνημείο του 1866, το οποίο είναι αφιερωμένο για τον άγνωστο θανόντα του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου. Η εκατόμβη των νεκρών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου πολλαπλασίασε τις κρατικές πρωτοβουλίες για την ανέγερση τέτοιων μνημείων, με το Ηνωμένο Βασίλειο να ενταφιάζει έναν άγνωστο στρατιώτη στο αβαείο του Westminster, το 1920 και τους Γάλλους να ακολουθούν το 1921 με τον τάφο κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου. Στην Ελλάδα το πρώτο μνημείο για τους νεκρούς του 1821 ανεγείρεται το 1889 με απόφαση του Δήμου Ερμούπολεως της Σύρου σε σχέδια του Γ. Βιτάλη, βλ. ΓΕΣ, Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ό.π.

⁴⁶¹ Στο ίδιο.

⁴⁶² Η προκήρυξη του διαγωνισμού δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1926 και υπογράφεται από τον Υφυπουργό Στρατιωτικών Κ. Νίδερ, στο ίδιο, σ. 9.

⁴⁶³ Α. Βοζάνη, «Στης Βουλής τα πέριξ. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2009, σ. 23
http://foundation.parliament.gr/contentData/agnostou%20voylis_low.pdf, (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015).

Πολιτεύματος στο στρατό»⁴⁶⁴ και γι' αυτό προκάλεσε αντιδράσεις τόσο από τους φιλελεύθερους, όσο και από αρχιτέκτονες και άλλα σημαντικά πρόσωπα της εποχής⁴⁶⁵ σε άρθρα των οποίων υποστηρίζουν ότι η θέση ανέγερσης του μνημείου οφείλει κυρίως να ικανοποιεί τις συνθήκες ιερότητας και «σιωπής»⁴⁶⁶. Οι αντιδράσεις αυτές έχουν ως αποτέλεσμα τη σύσταση Επιτροπής⁴⁶⁷, τον Ιούλιο του 1927 η οποία καλείται να αποφανθεί για την χωροθέτηση του μνημείου. Στο πόρισμα της η επιτροπή αποφαινεται ότι η θέση πρέπει να είναι η ίδια με την αρχική απόφαση του 1926. Την τελική έγκριση για τη θέση την λαμβάνει ο Ε. Βενιζέλος, το 1929, με την ταυτόχρονη απόφαση να στεγαστεί στα Παλιά Ανάκτορα η Βουλή, καθώς υποστηρίζει δημόσια ότι το μνημείο σχετίζεται άμεσα «ιδεολογικά και συμβολικά με την έννοια της Δημοκρατίας»⁴⁶⁸, επομένως είναι επιβεβλημένη η εγγύτητά του με τη κτήριο της Βουλής.

Έντονες ωστόσο ήταν και οι συγκρούσεις που προέκυψαν με την αμφισβήτηση της βραβευμένης πρότασης στον σχετικό αρχιτεκτονικό διαγωνισμό. Ο διαγωνισμός του 1926 είχε προκρίνει⁴⁶⁹ την πρόταση – που κατατέθηκε με συμβολικό ψευδώνυμο «Σκρα»⁴⁷⁰ – του αρχιτέκτονα Ε. Λαζαρίδη⁴⁷¹ για τη σχετική διαμόρφωση του χώρου, ο οποίος είχε συνεργαστεί με το γλύπτη Θ. Θωμόπουλο για τη γλυπτική παράσταση του μνημείου. Η αρχιτεκτονική πρόταση του Λαζαρίδη επικρίθηκε από τον

⁴⁶⁴ Ε. Ματθιόπουλος, Το μνημείο του Άγνωστου... γλύπτη, ό.π., σ. 20

⁴⁶⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Α. Σώχο, γλύπτη και καθηγητή της αρχιτεκτονικής σχολής, τον Β. Κουρεμένο, καθηγητή και ακαδημαϊκό, τον Α. Παπαναστασίου και τον Ζ. Παπαντωνίου, διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης, στο ίδιο.

⁴⁶⁶ Α. Βοζάνη, ό.π.

⁴⁶⁷ Στην επιτροπή αυτή μετείχαν καθηγητές της αρχιτεκτονικής σχολής και της Σχολής Καλών Τεχνών του ΕΜΠ, ο Μητροπολίτης Αθηνών, ο Δήμαρχος Αθηναίων, ο Νομάρχης και ανώτεροι αξιωματικοί, εκπρόσωποι δηλαδή της θρησκευτικής εξουσίας, της πολιτείας, του στρατού, καθώς και του επιστημονικού και καλλιτεχνικού κόσμου, βλ. Α. Βοζάνη, «Η διαμόρφωση του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη», 30/3/2010, <http://goo.gl/nmdt1F> (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015).

⁴⁶⁸ Α. Βοζάνη, *Στης Βουλής τα πέριξ*, ό.π., ΓΕΣ, Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ό.π. Μια διαφορετική ερμηνεία αναγνωρίζει πιο ιδιοτελείς προθέσεις στο σκεπτικό της απόφασης του Βενιζέλου, καθώς ο ίδιος με την τοποθέτηση του μνημείου μπροστά στη Βουλή επιθυμούσε να επιδείξει μια πιο συμβιβαστική διάθεση με το στρατό, ο οποίος είχε ιδιαίτερο πολιτικό βάρος σ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, βλ. Ε. Ματθιόπουλος, ό.π.

⁴⁶⁹ Τα μέλη της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού ήταν ο Γ. Ιακωβίδης, ο διευθυντής της Σχολής Καλών Τεχνών, ο Α. Νικολούδης, αρχιτέκτονας και οι Δημητράκοπουλος και Βουγιούκας, υπάλληλοι της πολεοδομικής υπηρεσίας, βλ. Ε. Ματθιόπουλος, ό.π.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο.

⁴⁷¹ Ο Λαζαρίδης συμμετείχε στο διαγωνισμό και με δεύτερη πρόταση με το ψευδώνυμο «Έλλην» και λίγα χρόνια αργότερα είχε συμμετάσχει και στο σχετικό αρχιτεκτονικό διαγωνισμό – πάλι με δύο προτάσεις - για την ανέγερση του ηρώου της Θεσσαλονίκης, ένα σχέδιο που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, βλ. Α. Βοζάνη, *Στης Βουλής τα πέριξ*, ό.π., σ. 24.

καλλιτεχνικό κόσμο, καθώς ο αρχιτέκτονας πρότεινε τη συστηματική εκσκαφή του χώρου και την ισοπέδωση του φυσικά επικλινούς εδάφους μπροστά από τα Παλιά Ανάκτορα⁴⁷² προκειμένου να δημιουργηθεί μια πλατεία 7 μ. χαμηλότερα. Σύμφωνα με το σχέδιο, η νέα πλατεία περιβάλλεται από έναν αναλημματικό τοίχο σχήματος Π από πωρόλιθους, στον τοίχο του βάθους θα τοποθετούνταν η ανάγλυφη παράσταση, ενώ δύο συμμετρικές ως προς τον άξονα του μνημείου κλίμακες θα συνέδεαν τη στάθμη της πλατείας και του μνημείου με τη στάθμη του υπερκείμενου χώρου του κτηρίου⁴⁷³. Τον Ιούνιο του 1928, το υπουργικό συμβούλιο αναθέτει στο Λαζαρίδη την εκτέλεση του σχεδίου, ωστόσο ο ίδιος ο αρχιτέκτονας παραμέρισε⁴⁷⁴ τον Θωμόπουλο, πιθανόν λόγω χρηματικής ασυμφωνίας⁴⁷⁵. Μετά από πρόταση του Υπουργού Παιδείας, Γ. Παπανδρέου, αποφασίστηκε να τεθεί υπό κρίση η νέα πρόταση από τον Κ. Δημητριάδη, έτσι το γλυπτό του Θωμόπουλου αντικαταστάθηκε από ένα νέο με τον τίτλο «Νεκρός Οπλίτης» δημιουργός του οποίου τυπικά εμφανιζόταν ο γλύπτης Φωκίων Ροκ, βοηθός του Δημητριάδη, στην πραγματικότητα ωστόσο το γλυπτό εκτελέστηκε από τον ίδιο τον Δημητριάδη⁴⁷⁶.

Το γλυπτό που φιλοτεχνήθηκε παριστάνει σε ένα παραλληλόγραμμο πλαίσιο - αναφορά σε σαρκοφάγο - «μια γυμνή ανδρική μορφή ξαπλωμένη σε κάποια έξαρση

⁴⁷² Η παρέμβαση αυτή, σύμφωνα με τον καλλιτεχνικό κόσμο, υποβάθμιζε την αξία του κτηρίου που πλέον θα στέγαζε τη Βουλή, καθώς το κτήριο «αντί να εδράζεται στη γη φαινόταν πλέον να υπερυψώνεται γιγάντιο και αυθαίρετο επάνω σ' έναν εξώστη», βλ. Ε. Μαθιόπουλος, *ό.π.* «Χάσαμε την ήρεμη όψη του βαυαρικού κτηρίου για να κερδίσουμε τι; Ποιος θα το έλεγε! Τον αισθητικό εφιάλτη ότι το κτήριο των ανακτόρων είναι στον αέρα», Ζ. Παπαντωνίου, *Αθηναϊκά Νέα*, 31.3.1932, στο Α. Βοζάνη, *Η διαμόρφωση του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη*, *ό.π.*

⁴⁷³ Βλ. Α. Βοζάνη, *Στης Βουλής τα πέριξ*, *ό.π.*, σ. 24-25.

⁴⁷⁴ Με την απόφαση αυτή του Λαζαρίδη συμφώνησε και η επιτροπή με το νομότυπο πρόσχημα ότι το όνομα του γλύπτη δεν αναγραφόταν στην αρχική μελέτη. Η επιτροπή επιπλέον αποφάνθηκε – με τη σύμφωνη γνώμη του αρχιτέκτονα - ότι το αρχικό έργο του Θωμόπουλου είχε «κίνησιν και σύνθεσιν φεύγουσα», η οποία δεν άρμοζε στη σύνθεση της μελέτης που απαιτούσε μια παράσταση με «αδράνεια», βλ. Ε. Μαθιόπουλος, *ό.π.*

⁴⁷⁵ ΓΕΣ, *Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη*, *ό.π.*

⁴⁷⁶ βλ. Ε. Μαθιόπουλος, *ό.π.* Ο Δημητριάδης, πέρα από την αναμφισβήτητη καλλιτεχνική του αξία, υπήρξε προσωπικός φίλος του Βενιζέλου και του Γ. Παπανδρέου, αλλά και προστατευόμενος του βασικότερου χρηματοδότη των φιλελευθέρων, του εμπόρου όπλων Μπαζίλ Ζαχάροφ. Όταν το σκάνδαλο της ανάθεσης στο Δημητριάδη αποκαλύφθηκε το Σεπτέμβριο του 1931, ξέσπασε θύελλα αντιδράσεων, οι οποίες εστίαζαν και στο υψηλό κόστος της εκτέλεσης του έργου- σε μια περίοδο που η διεθνής οικονομική κρίση είχε φέρει και τη χώρα σε δεινή θέση. Ο Βενιζέλος προχώρησε αρχικά σε δημόσια υποστήριξη της αξίας του Δημητριάδη, αλλά τον Οκτώβριο του 1931 αναγκάστηκε να καλέσει τον γλύπτη και ακαδημαϊκό Jean Boucher για να εκφέρει την τελική κρίση για την αξία του έργου. Ο Boucher - προσωπικός φίλος του Δημητριάδη - το επαίνεσε δημόσια, βλ. Ε. Μαθιόπουλος, *ό.π.*, σ. 21.

του εδάφους, με τα πόδια και το κεφάλι λίγο χαμηλότερα»⁴⁷⁷. Ο νεκρός πολεμιστής φοράει αρχαίο κράνος, το πρόσωπό του έχει δοθεί από τα πλάγια και ενώ στο αριστερό χέρι του κρατάει μια ασπίδα, ο κορμός φαίνεται να στηρίζεται στο δεξί χέρι. Η όλη σύνθεση βασίζεται σε καμπυλόγραμμα θέματα που προσδίδουν κίνηση και ζωντάνια στο γλυπτό και η παράσταση περιβάλλεται από επιγραφές⁴⁷⁸ με την απόφαση του 1931. Η επιλογή του γλύπτη να χρησιμοποιήσει μια μορφή με πρότυπο αρχαιοπρεπές υποστηρίζει ενδεχομένως την πρόθεσή του «να συνδέσει το μνημείο με μια γραμμική καταγωγική σχέση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν»⁴⁷⁹. Η ανάγκη υπογράμμισης της ιστορικής συνέχειας υποστηρίζεται και από την διαμόρφωση του μνημείου, το οποίο «έχει τη δυναμική του ατελούς, περιλαμβάνει “κενά” που θα συμπληρώνονται με τη δυνατότητα νέων εγγραφών»⁴⁸⁰, τις νέες θυσίες των στρατιωτών. Οι αντιδράσεις του καλλιτεχνικού κόσμου⁴⁸¹ και των πολιτικών από το χώρο της Αριστεράς⁴⁸² ενδεχομένως να συνέβαλαν στην απουσία του Βενιζέλου από την τελετή εγκαινίων του μνημείου, στις 25 Μαρτίου 1932, οι

⁴⁷⁷ ΓΕΣ, Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ό.π., σ. 11. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 15, σ. 163.

⁴⁷⁸ Η αρχική πρόταση περιλάμβανε 13 επιγραφές με αναφορά σε διαφορετικές μάχες από αυτές που τελικά αναγράφηκαν στο μνημείο. Το 1931 αποφασίστηκε να αναγραφούν 12 επιγραφές (στο αρχικό πάνθεον περιλαμβάνονται οι μάχες των πολέμων 1912-1922: Α΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1912 - 1913)ΕΛΑΣΣΩΝ=ΣΑΡΑΝΤΑΠΟΡΟΝ/ΛΑΖΑΡΑΔΕΣ=ΣΤΕΝΑΠΟΡΤΑΣ=ΚΑΤΕΡΙΝΗ=ΣΟΡΟΒΙΤΣ/ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ=ΘΕΣ ΣΑΛΟΝΙΚΗ=ΟΣΤΡΟΒΟΝ=ΚΟΡΙΤΣΑ/ΠΕΣΤΑ=ΓΡΥΜΠΟΒΟ=ΠΕΝΤΕΠΗΓΑΔΙΑ=ΠΡΕΒΕΖΑ/ΑΕΤΟΡΡΑΧΗ=ΜΑΝΩ ΛΙΑΣΣΑ=ΜΠΙΖΑΝΙ=ΔΡΙΣΚΟΣ/Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1913)ΚΙΛΚΙΣ=ΛΑΧΑΝΑ=ΜΠΕΛΕΣ=ΚΡΕΣΝΑ ΤΣΟΥΜΑΓΙΑ/ΠΕΤΣΟΒΟ=ΝΕΥΡΟΚΟΠΙ=ΜΠΑΝΙΤΣΑ=ΜΑΧΩΜΕΑ. Αργότερα προστέθηκαν και άλλες για να αναφερθούν οι μάχες του Ελληνικού Στρατού μετά το 1931, βλ. ΓΕΣ, Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, ό.π., σ. 12. Μάλιστα η τελευταία εγγραφή έγινε το Μάρτιο του 2015, όταν αναγράφηκαν οι επιγραφές «Αιγαίο, Ιόνιο, Μεσόγειος, Ατλαντικός», ως φόρος τιμής στους πεσόντες του Πολεμικού και Εμπορικού Ναυτικού, μετά από απόφαση του Συμβουλίου Αρχηγών Γενικών Επιτελείων και του ΓΕΝ, που ανέλαβε και το κόστος της χάραξης.

⁴⁷⁹ Βλ. Ε. Ματθιόπουλος, ό.π., σ. 19.

⁴⁸⁰ Βλ. Α. Βοζάνη, Η διαμόρφωση του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, ό.π.

⁴⁸¹ Η κριτική του Ζ. Παπαντωνίου στο *Ελεύθερο Βήμα* είναι δηκτική: «Θα έλεγε κανείς πως το ανάγλυφον έγινε από την ανάμνησιν βασανισμένων γυμνών εις μια χριστιανική ριετα - σαν αυτή της Αβινιόν - ότι είναι μια παράστασις θρησκευτικού άλγους η οποία ξέφυγε κατά λάθος και κόλλησε σε ξένο θέμα, μια ριετα εκσπαρτιασμένη. Καμμία ιδέα δεν υπάρχει σε αυτή την καμπύλη. Είναι μόνο μια δυσάρεστη καμπύλη (...) έργον χωρίς αισθητική αξίαν δεν μπορεί να κινήση τον ψυχικόν κόσμον κανενός», στο Ε. Ματθιόπουλος, ό.π., σ. 21.

⁴⁸² Οι αντιδράσεις από το χώρο της Αριστεράς στηρίζονταν στην ιδεολογική βάση του αντιμιλιταριστικού πνεύματος. Μάλιστα, την ημέρα των αποκαλυπτηρίων το ΚΚΕ επιχείρησε να οργανώσει αντιπολεμικά συλλαλητήρια, ωστόσο οι συγκεντρώσεις απαγορεύτηκαν. Η εφημερίδα Ριζοσπάστης δημοσίευσε χρονογράφημα, με τον τίτλο «Αποκαλυπτήρια» στις 27.3.1932, στο οποίο ο Άγνωστος Στρατιώτης «συνομιλεί» το βράδυ της τελετής με τους περαστικούς, βλ. Τ. Κωστόπουλος, Δ. Τρίμης, Α. Ψαρρά, Δ. Ψαρράς, «Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και η ιστορία του. Ο «μονόλογος» του Άγνωστου Στρατιώτη», *Ελευθεροτυπία*, 22/3/2009, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=28339> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015).

οποίες ωστόσο τελέστηκαν με κάθε επισημότητα παρουσία του αντιπροέδρου Α. Μιχαλακόπουλου.

Στα Ιωάννινα η μάχη του Μπιζανίου αποτελεί ένα ιστορικής σημασίας γεγονός για την πόλη και έτσι ερμηνεύεται η συνεχής ανέγερση μνημείων. Για την ίδια μάχη έχουν ανεγερθεί επίσης μια μαρμάρινη στήλη⁴⁸³ το 1934 από άγνωστο γλύπτη, ύστερα από παραγγελία του Δήμου Ιωαννιτών και των Εφέδρων πολεμιστών στο προαύλιο του Ναού Περιβλέπτου. Ένα επιπλέον μνημείο αφιερωμένο στους Βαλκανικούς πολέμους, είναι το μαρμάρινο ηρώο του Γεωργίου Δημητριάδη το 1935 στο Εμίν Αγά Ιωαννίνων. Το μνημείο είναι κατάφορτο από χαραγμένα ιστορικά γεγονότα (μάχες, πρωτόκολλα, διαταγές), ενώ κεντρική μορφή αποτελεί η προτομή του βασιλιά Κωνσταντίνου, με τον βυζαντινό αετό στο στήθος του⁴⁸⁴.

Το πιο εντυπωσιακό άγαλμα από άποψη υλικού- είναι κατασκευασμένο ολόκληρο από μάρμαρο- και από άποψη διαστάσεων⁴⁸⁵ είναι ο έφιππος ανδριάντας του βασιλιά Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη, ένα έργο που ανατέθηκε στο Γιώργο Δημητριάδη το 1937 και εγκαταστάθηκε στην αρχική του θέση το 1940 απέναντι από το Λευκό Πύργο⁴⁸⁶. Η τελετή των αποκαλυπτηρίων του έργου έγινε στις 26 Οκτωβρίου 1940 και η επιλογή της κεντρικής θέσης εγκατάστασής του «επιβλήθηκε ως ηθική αναγκαιότητα και έμπρακτη εκδήλωση ευγνωμοσύνης του έθνους-προσωποποιημένου στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου - προς το βασιλιά -

⁴⁸³ «Η στήλη είναι αφιερωμένη στον κερκυραίο Μιχαήλ Δύο και τον πατρινό Χριστόδουλο Σταμάτη, που έπεσαν στη μάχη των Πέντε Πηγαδιών, το 1912-13» βλ. Τα μνημεία ό.π., σ. 3. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 16, σ. 163.

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 8. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 17, σ. 164.

⁴⁸⁵ «Οι τεράστιες διαστάσεις του (ύψος γλυπτού: 3,26 μ. ύψος βάσης: 4,02 μ.) δημιούργησαν πολλά τεχνικά προβλήματα στο δημιουργό του. Για την εκτέλεσή του απαιτήθηκε η κοπή ενός πολύ μεγάλου όγκου πεντελικού μαρμάρου διαστάσεων 4*4*2 μ., ενώ για τη μεταφορά του από το λατομείο επιστρατεύτηκαν 4 φορτηγά αυτοκίνητα που έσυραν το ρυμουλκούμενο όχημα επί 2 ημέρες μέχρι να φτάσει στην Αθήνα, όπου στήθηκε ένα πρόχειρο εργαστήριο γύρω από το μαρμάρινο όγκο», βλ. Σ. Τσιάρα, ό.π., σ. 119. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 19, σ. 166.

⁴⁸⁶ «Η επιλογή του πεντελικού μαρμάρου παραπέμπει στο μεγαλείο του κλασικού πολιτισμού, αφετηρία του Γ' ελληνικού πολιτισμού, ο τύπος του έφιππου ανδριάντα αποτελεί τη γνωστότερη μορφή που ενσαρκώνει πατερναλιστικές αξίες, ενώ το ύψος της βάσης και του αγάλματος δημιουργούν την απαιτούμενη απόσταση από το θεατή που προσδίδει κύρος στη δυσθεώρητη μορφή του βασιλιά και επιβάλλεται κυριαρχικά στο αστικό τοπίο», στο ίδιο, σ. 124.

ελευθερωτή της πόλης»⁴⁸⁷. Παραπλήσια «συμβολική μέθοδος ανάκλησης μνημών της ηρωικής περιόδου των Βαλκανικών πολέμων με μυθοποιημένο το ρόλο του Βασιλιά»⁴⁸⁸ παρατηρούμε και στον ορειχάλκινο ανδριάντα του Βασιλιά Κωνσταντίνου στην Αθήνα, έργο του Ιταλού γλύπτη Francesco Parisi σε σχέδια του αρχιτέκτονα C. Vetriani στο Πεδίο του Άρεως, τα αποκαλυπτήρια του οποίου έγιναν στις 9 Οκτωβρίου 1938. Ο έφιππος ανδριάντας έχει ύψος 5,80 μ. και στηρίζεται σε καμπύλο βάθρο έξι βαθμίδων. Ο βασιλιάς παριστάνεται ως στρατηλάτης με τη στραταρχική ράβδο στο δεξί χέρι και τα ηνία του αλόγου στο αριστερό, ενώ για χάρη της ισορροπίας το κεφάλι του βασιλιά είναι στραμμένο ελαφρά προς τα δεξιά και του αλόγου προς τα αριστερά⁴⁸⁹. Με την ανέγερση των μνημείων αυτών και τη νομιμοποίηση της μοναρχίας, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου επιχειρεί να εγκαθιδρυθεί στο λαό ως εκφραστής μιας εθνικής παράδοσης «επανασυνδέοντας» τη διαρραγείσα σχέση «με μια υπαρκτή ή κατασκευασμένη πολιτική παράδοση»⁴⁹⁰. Την ίδια μέθοδο ακολούθησε και το κόμμα των Φιλελευθέρων στην τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου του Κιλκίς, αλλά και η δημοτική αρχή της Καβάλας το 1945.

4.3 Μνημεία Μεταπολεμικά

Στα μεταπολεμικά χρόνια - σε αντίθεση με τα χρόνια του μεσοπολέμου - δεν παρατηρείται ένα αντίστοιχο πρόγραμμα ανέγερσης μνημείων εκπορευόμενο από το κράτος και συνήθως τις όποιες πρωτοβουλίες πια αναλαμβάνουν τοπικοί παράγοντες⁴⁹¹.

Το άγαλμα της Ελευθερίας με τη συμβολική μορφή της Νίκης στη Δράμα είναι αφιερωμένο στην απελευθέρωση της πόλης την 1^η Ιουλίου 1913, έργο του γλύπτη Λάζαρου Λαμέρα και του αρχιτέκτονα Ι. Ν. Χαλεπά και βρίσκεται στην ανατολική

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 120. Στο πλάι του βάθρου είναι χαραγμένοι οι φορείς ανέγερσης του μνημείου: ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΕΥΟΝΤΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΕΤΑΞΑ - ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΥΡΙΜΗ - Ο ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΥ ΕΣΤΗΣΕΝ».

⁴⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 121.

⁴⁸⁹ Για τη λίστα των γλυπτών που υπάρχουν στην Αθήνα πολύτιμες πληροφορίες μπορεί να αναζητήσει κανείς στη δουλειά της ομάδας atenistas, <http://www.athenssculptures.com> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 18, σ. 165.

⁴⁹⁰ Βλ. Σ. Τσιόρα, ό.π., σ. 122.

⁴⁹¹ Στη Δυτική Μακεδονία πολλές πρωτοβουλίες αναλαμβάνει η Ερανική Επιτροπή Ανέγερσης Ανδριάντων, με πρόεδρο το Γεώργιο Μόδη, τη δεκαετία του 1960, στο ίδιο, σ. 148-149.

πλευρά του Δημοτικού Κήπου. Το άγαλμα, παραγγελία του ΓΕΣ, αποκαλύφθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1952 και η τελετή συνέπεσε με το μνημόσυνο για την ενδέκατη επέτειο από τις βουλγαρικές σφαγές του 1941⁴⁹². Ενώ, ωστόσο το υπερμέγεθες άγαλμα με τη γυναικεία μορφή που έχει απολέσει τα γνωρίσματα του φύλου της και κραδαίνει αποφασιστικά το σπαθί στο δεξί της χέρι⁴⁹³, στη βάση του οποίου είναι χαραγμένοι οι πρώτοι στίχοι του εθνικού ύμνου, είναι αφιερωμένο στη μνήμη των νεκρών των Βαλκανικών πολέμων και των νεκρών από τους Βουλγάρους στις 29 και 30 Σεπτεμβρίου 1941, στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας το άγαλμα συνδέθηκε με τους νεκρούς του εμφυλίου πολέμου⁴⁹⁴. Στους λόγους που εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια της τελετής κυριαρχούν τόσο τα πάθη από τον εμφύλιο όσο και το αντιβουλγαρικό μένος⁴⁹⁵. Δύο χρόνια αργότερα, το 1954 κατασκευάζεται στις Σέρρες⁴⁹⁶ από το Δήμο και μια μαρμάρινη προτομή, αφιερωμένη στον Λεωνίδα Παπαπαύλου, τον εκπαιδευτικό που σκοτώθηκε μαζί με 6 άλλους πρόκριτους στις 29 Ιουνίου 1913, ενώ άλλη μια προτομή είναι αφιερωμένη στον Γεώργιο Κολοκοτρώνη – που σκοτώθηκε στη μάχη της Τζουμαγιάς, στις 12 Ιουλίου 1913 - και η προτομή του τοποθετήθηκε από την Χ Μεραρχία Πεζικού, που είχε έδρα τις Σέρρες⁴⁹⁷.

Το ηρώο πεσόντων στο Σιδηρόκαστρο⁴⁹⁸ του γλύπτη Γεωργίου Ζλατάνη ανεγέρθηκε στην κεντρική πλατεία της πόλης από το 1962 και αποτελεί και αυτό χαρακτηριστικό παράδειγμα τοπικής πρωτοβουλίας. Το έργο που είναι αφιερωμένο στη μάχη της Βέτρινας (25-27 Ιουνίου 1913), η οποία οδήγησε στην απελευθέρωση της πόλης, παραπέμπει «στας θηριωδίας, τους βανδαλισμούς, τας ληστείας, τας ατιμώσεις, τας καταστροφάς, τας δηώσεις, τας διαρπαγάς, τας πυρπολήσεις, τας σφαγές και εν

⁴⁹² Στο ίδιο, σ. 149.

⁴⁹³ Στο ίδιο, σ. 150. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 20, σ. 167.

⁴⁹⁴ Θάρρος, Δράμα, 28.9.1952, στο ίδιο, σ. 150-151.

⁴⁹⁵ Θάρρος, Δράμα, 1952, Πρωινός Τύπος, Δράμα, 1952, Πρωινός Τύπος, Δράμα, 1.7.1997 στο ίδιο, σ. 151.

⁴⁹⁶ Υλικό για τα αγάλματα της περιοχής αντλήθηκε από: Ν. Χρηστίδης, «Αγάλματα και Μνημεία Ν. Σερρών», Σέρρες 2010, <http://www.serrelib.gr/pdf/agalmatapolis.pdf> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 21, σ. 168.

⁴⁹⁷ Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 22, σ. 169.

⁴⁹⁸ Το έργο χαρακτηρίζεται ως προβληματικό, ως δείγμα «γκοφισμού» με την έννοια του κακότεχνου, καθώς καταχράται τους εθνικούς συμβολισμούς για να μεταδώσει με πομπώδη τρόπο την ιδεολογική σκοπιμότητά του, Σ. Λυδάκη, «Ο “γκοφισμός” στην Αθήνα», Επτά Ημέρες, Καθημερινή, 25.10.1998, σ. 23-24, στο Σ. Τσιάρα, ό.π., σ. 185. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 23, σ. 170.

γένει τα όργια, άτινα διέπραξεν ο τακτικός βουλγαρικός στρατός εις το Δεμίρ- Ισσάρ και τα πέριξ κατά τας τρεις τελευταίες ημέρας της βουλγαρικής κατοχής»⁴⁹⁹. Το μαρμάρينو γλυπτό απεικονίζει το σύμπλεγμα «Αλέξανδρος ο Μέγας και η Ελλάς» και ο γλύπτης χρησιμοποιεί και σ' αυτό το άγαλμα – όπως και στη «Μάνα» της Δράμας- τον υψωμένο δείκτη που παραπέμπει προς τον «αιώνιο εχθρό», στοιχείο εξυπηρέτησης ενός πνεύματος «εξωστρεφούς» ενεργητικού εθνικισμού. Μια άλλη εκδοχή⁵⁰⁰ αποδίδει την ανέγερση του μνημείου αυτού ως προσπάθεια της Δημοτικής αρχής της πόλης να μετριάσει τις αντιδράσεις που προκάλεσε στην τοπική κοινωνία (με συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και υπομνήματα προς την Κυβέρνηση) η απόφαση της Δημοτικής αρχής του 1960 να κατεδαφίσει το αναστηλωμένο μνημείο το 1956 το οποίο είχαν καταστρέψει οι Βούλγαροι στις 13 και 14 Αυγούστου του 1941. Το ηρώο που ανατίναξαν με δυναμίτη οι Βούλγαροι είχε ανεγερθεί το 1922, επί δημαρχίας του Γεώργιου Μάνου, η κατασκευή του είχε στοιχίσει 150.000 περίπου δραχμές και στη μαρμάρινη πλάκα της δυτικής πλευράς υπήρχε χαραγμένο ένα δάφνινο στεφάνι και η επιγραφή: «Η Πόλις του Σιδηροκάστρου εις μνήμην των τέκνων της».

Ένα επιβλητικό μνημείο στην πόλη των Ιωαννίνων ανεγείρεται από το γλύπτη Λάζαρο Λάμερα, το 1963, στη προμετωπίδα του οποίου απεικονίζονται «σε μαρμάρινα ανάγλυφα πολεμικές σκηνές τριών περιόδων»⁵⁰¹ (Μεσολόγγι, Μπιζάνι, ελληνοϊταλικός πόλεμος '40-'41). Η ιστοριογραφική προσέγγιση του καλλιτέχνη συμπληρώνεται με τις μορφές του βασιλιά Πύρρου, του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Ελευθερίου Βενιζέλου στους πεσσούς του μνημείου.

Η απελευθέρωση της Βέροιας (16 Οκτωβρίου 1912) τιμάται μόλις με δύο μνημεία⁵⁰², που είναι αφιερωμένα στους Βαλκανικούς πολέμους. Το πρώτο είναι η

⁴⁹⁹ «Σιδηρόκαστρον 1913-1963», Δημοτική Βιβλιοθήκη Σιδηροκάστρου, σ. 5-6, στο ίδιο, σ. 186.

⁵⁰⁰ «Ιστορία του τόπου μας (Επαρχία Σιντικής)», ΕΠΑΛ Σιδηροκάστρου 2012-2013, <http://epal-sidir.ser.sch.gr/p3.pdf> (τελευταία ανάκτηση 2/12/2015).

⁵⁰¹ Βλ. Τα μνημεία ό.π., σ. 9. Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 24, σ. 171.

⁵⁰² Υλικό για τα αγάλματα της περιοχής αντλήθηκε από: Τ. Φώτιος, «Αγάλματα, προτομές, αναμνηστικές πλάκες. Μνημεία από μάρμαρο και μπρούτζο», εργασία των μαθητών της Δ1' τάξης του 5ου Δημοτικού Σχολείου Βέροιας, 2011, <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/3784> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015).

μπρούτζινη προτομή του στρατηγού Βασιλείου Σταυρόπουλου (Καπετάν Κόρακα)⁵⁰³, με τη στερεοτυπική αναπαράσταση του Μακεδονομάχου, φιλοτεχνημένη από το γλύπτη Στρ. Ι. Φιλιππότη, ενώ το δεύτερο είναι η μαρμάρινη προτομή αφιερωμένη στον βασιλιά Κωνσταντίνο και είναι φυσικά η μεγαλύτερη στην πόλη. Το μνημείο φιλοτεχνημένο το 1964 από την Κατερίνα Χαλεπά- Κατσάτου - περιβάλλεται από ένα μεγάλο τετράγωνο πλαίσιο - και στη στήλη του είναι χαραγμένες οι μάχες στις οποίες πήρε μέρος⁵⁰⁴.

Τα μνημεία γενικά που έχουν ανεγερθεί στην Αθήνα⁵⁰⁵ και είναι αφιερωμένα στους Βαλκανικούς Πολέμους είναι περιορισμένα σε αριθμό, ενδεικτικό της απουσίας ενδιαφέροντος της πρωτεύουσας για τη σημασία των πολέμων αυτών. Γι' αυτό άλλωστε τα όποια μνημεία υπάρχουν στην πόλη ανεγείρονται στη μεταπολεμική εποχή, όπως το μνημείο εφέδρου αξιωματικού του Ν. Γεωργαντή και της Λουκίας Γεωργαντή- Οικονομοπούλου που ανεγέρθηκε το 1972 στο πάρκο της πρώην Σχολής Ευελπίδων. Το μνημείο παριστάνει μια ολόγλυφη γονατιστή Νίκη που με το δεξί της χέρι στεφανώνει τους νεκρούς, ενώ με το αριστερό δείχνει την πορεία προς τη δόξα. Το άγαλμα είναι τοποθετημένο σε μια ψηλή στήλη στη βάση της οποίας βρίσκεται καθιστό ένα λιοντάρι. Στο βάθρο που εδράζεται αναγράφεται: «ΜΝΗΜΕΙΟ ΕΦΕΔΡΟΥ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΥ (1912 - 1913) Έτος περάτωσης 1972».

Με κρατική παρέμβαση στήνεται το ηρώο της Πρέβεζας⁵⁰⁶ το 1980 για τη μνήμη των νεκρών των πολέμων 1912-1940, αλλά και με τη σύμπραξη του πολιτιστικού

⁵⁰³ Ο Καπετάν Κόρακας υπήρξε θρυλική μορφή τόσο του Μακεδονικού αγώνα όσο και των Βαλκανικών και η δράση του τιμήθηκε με τραγούδι: «Τ' έχεις, καημένε Κόρακα, και σκούζεις και φωνάζεις; /Μην αδιψάς για αίματα, ρουμανοβουλγάρικα κεφάλια; /Εβγα ψηλά στο Κόκοβο, ψηλά στο Παλιομπίτσι./ Αγνάντεψε τη Ντόλιανη μαζί μ' όλο το βιός της». Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 25, σ. 172.

⁵⁰⁴ Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 26, σ. 173.

⁵⁰⁵ <http://www.athenssculptures.com> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 27, σ. 174.

⁵⁰⁶ Η αρχική θέση του ηρώου ήταν έξω από το κάστρο του Αγίου Ανδρέα και δίπλα του βρισκόταν μια πλάκα με τα ονόματα των νεκρών όλου του νομού. Το 2001, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου το ηρώο μετακινείται μέσα στο κάστρο (για να διευκολυνθούν οι τελετές απότισης φόρου) και τοποθετήθηκε μια νέα πλάκα με τα ονόματα μόνο των ηρώων της πόλης της Πρέβεζας (τα υπόλοιπα δόθηκαν στους τόπους καταγωγής των πεσόντων), βλ. Κ. Μπάδα, *Πρέβεζα. Οι πολιτικές της μνήμης: τα ιστορικά και άλλα μνημεία ως όψεις καταγραφής της ιστορικής και κοινωνικής μνήμης*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007, σ. 15-16 http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/bellou.pdf (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 28, σ. 175.

συλλόγου «Η Πρέβεζα»⁵⁰⁷. Το μνημείο, που φιλοτεχνήθηκε από τον Λέοντα Σπαρτιώτη, με την αρχαιοελληνική του αισθητική - μια προσωποποιημένη Νίκη - δεν έγινε αποδεκτό με ενθουσιασμό από την τοπική κοινωνία.

Η θέση – όπως και οι διαστάσεις - που θα αποφασιστεί να τοποθετηθεί ένα άγαλμα είναι ιδιαίτερα σημαντική για την επικοινωνία του με τον επισκέπτη. Παρατηρούμε ότι η τοποθέτηση ενός αγάλματος στο πιο κεντρικό σημείο μιας πόλης – στην κεντρική πλατεία - σηματοδοτεί την προσπάθεια των τοπικών φορέων να το καταστήσει σύμβολό της. Από την άλλη πλευρά, η μετακίνηση της θέσης ανανοηματοδοτεί το μήνυμα που «φέρει» ένα άγαλμα, όπως παρατηρήσαμε στη «Μάνα» της Δράμας. Αντίστοιχη αλλαγή θέσης εντοπίζουμε και στο άγαλμα του Ιωάννη Πουτέτση⁵⁰⁸, του αγωνιστή από το Αργυρόκαστρο που σκοτώθηκε το 1912. Στη συνεδρίαση του Δήμου του 1954 ο Δήμαρχος τονίζει, ότι το άγαλμα – το οποίο έχει ήδη φιλοτεχνηθεί χάρη στη «γενναιοδωρία» των Ηπειρωτών ήδη από το 1940- πρέπει να τοποθετηθεί στην πλατεία Πάργης, προκειμένου ο ανδριάντας να ατενίζει τη «σκλάβα» Βόρειο Ήπειρο. Εντούτοις, το άγαλμα σήμερα είναι τοποθετημένο στο πάρκο δίπλα στο ρολόι, επομένως η τωρινή θέση του δεν επιτελεί τις αρχικές προθέσεις.

Σε αντίθεση με τα μνημειώδη ηρώα που στήνονται σε κάποιες ιστορικές περιοχές που διεξήχθησαν μάχες των Βαλκανικών πολέμων, σε άλλους ιστορικούς τόπους η θύμηση των πολέμων επιτελείται με τελετές σε απλά ηρώα, ή η μνήμη των νεκρών μνημονεύεται με απλές στήλες. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στην περιοχή του Σαρανταπόρου, στην οποία δόθηκε η πιο ένδοξη μάχη⁵⁰⁹ του ελληνικού στρατού στις 10 Οκτωβρίου 1912, έχει ανεγερθεί μόνο ένα μνημείο⁵¹⁰, το 1980, με

⁵⁰⁷Ε. Μπέλλου, «Μνημεία και μνήμη στην Πρέβεζα», σ. 15 http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/bellou.pdf (τελευταία ανάκτηση 7/12/2015).

⁵⁰⁸ Βλ. Τα μνημεία της πόλης των Ιωαννίνων, ό.π. σ. 24. Ο Γιάννης Πουτέτσης δραστηριοποιήθηκε ως αγωνιστής στην περιοχή της Ηπείρου και σκοτώθηκε σε μάχη με τον οθωμανικό στρατό κοντά στην Τσουκά Δελβίνου στις 26 Σεπτεμβρίου 1912, λίγες ημέρες πριν την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου.

⁵⁰⁹ «Η μάχη του Σαρανταπόρου ήτις κατέληξεν εις την άλωσιν της Πόρτας και των Σερβίων, παραδώσασα εις χείρας του Ελληνικού Στρατού την οχυρωτέραν δίοδον της Μακεδονίας και πλήθος αιχμαλώτων και λαφύρων, αφήνει προ αυτού εφεξής ανοικτόν τον δρόμον προς την Θεσσαλονίκην» *Εμπρός* 11.10.1912.

⁵¹⁰ Στο μνημείο του Σαρανταπόρου, στις 10.10.2015 – στην επέτειο από τα 113 χρόνια από την ιστορική μάχη - ανάμεσα στις άλλες επετειακές εκδηλώσεις, τιμήθηκε με τιμητική πλακέτα μετά

χαραγμένα τα ονόματα των πεσόντων και ένα μουσείο μάχης. Αντίστοιχο απλό ηρώο έχει ανεγερθεί στις Πόρτες, ενώ στις Λαζαράδες το μνημείο που κοσμεί την πλατεία δεν έχει κάποια ιστορική επιγραφή. Στην Καστοριά υπάρχει μια στήλη στο Μαυροχώρι με ορισμένα ονόματα από τους πεσόντες, ενώ οι εορτασμοί για την ημέρα της απελευθέρωσης στις 11 Νοεμβρίου - εορτή του Αγίου Μηνά - γίνονται στην μικρή μεταβυζαντινή εκκλησία Παναγία Μουζεβίκη, η οποία έχει πάρει συμβατικά μεταξύ των ντόπιων το όνομα «Άγιος Μηνάς» - σε μια απόπειρα σύνδεσης της ιστορικής μνήμης με μια θρησκευτική γιορτή - και στην Κοζάνη υπάρχει στη Νεάπολη ένα μνημείο πεσόντων με αναγραφή των Κρητικών αγωνιστών.

Στην Αθήνα⁵¹¹ πάλι παρατηρούμε την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος για ανέγερση μνημείων τη δεκαετία του '90. Ο ορειχάλκινος ανδριάντας του Ρουμελιώτη Τσολιά, του Νίκου Περαντινού, φιλοτεχνήθηκε το 1991 και τοποθετήθηκε στην είσοδο του κτηρίου του Πνευματικού Κέντρου Ρουμελιωτών⁵¹². Στη μαρμάρινη βάση του ανδριάντα, χαραγμένα τα λόγια «ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗ ΤΣΟΛΙΑ ΣΥΜΒΟΛΟ ΑΡΕΤΗΣ, ΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΘΥΣΙΑΣ ΣΤΟ ΒΩΜΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ». Στην αριστερή πλευρά της βάσης, η ταυτότητα του γλύπτη «Ν. ΠΕΡΑΝΤΙΝΟΣ ΕΦΙΛΟΤΕΧΝΗΣΕ 1991». Το μνημείο αποτελεί αντίγραφο, σε μικρότερες διαστάσεις, του ομώνυμου ανδριάντα από τον ίδιο καλλιτέχνη που βρίσκεται στην πλατεία Πάρκου της Λαμίας από το 1963.

Στην Ελασσόνα τέλος ανεγέρθηκε ένα μνημείο μόλις το 2012. Η χάραξη της επιγραφής στο μνημείο ανέδειξε μια διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στην τοπική κοινωνία, καθώς στο αρχικό μνημείο αναγραφόταν μόνο το όνομα της Ελασσόνας, ενώ η «Κίνηση για το μνημείο της Τσαριτσάνης» θεώρησε δίκαιο το αίτημά της να αναγραφεί στην πλάκα τόσο το όνομα της Τσαριτσάνης, όσο και η ιστορική θέση

θάνατον και ο νεότερος υπαξιωματικός του πολέμου, ο 12χρονος Γεράσιμος Ραυτόπουλος και στο μνημείο μεταφέρθηκε η δάφνη που είχε φυτευτεί στην αυλή του σπιτιού του στα Μεσοβοούνια Κεφαλονιάς, βλ. ΕΡΤ, *Λάρισα: Ο 12χρονος ήρωας της μάχης του Σαρανταπόρου*, <http://www.ert.gr/larisa-o-12chronos-iroas-tis-machis-tou-sarantaporou/> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 29, σ. 176.

⁵¹¹ <http://www.athenssculptures.com> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015).

⁵¹² Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 30, σ. 177.

«Μελούνα», προκειμένου «να αποκατασταθεί η ταυτότητα του μνημείου»⁵¹³. Συνεπώς, γύρω από το μνημείο παρατηρούμε τις προσπάθειες της τοπικής κοινωνίας της Τσαριτσάνης να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια και να επιβάλλει τη δική της μνήμη διεκδικώντας την από την κοινότητα της Ελασσόνας.

Ένα ιδιαίτερο μνημείο που αξιοποιεί τις δυνατότητες της ψηφιακής εποχής και διαφοροποιείται από όλους τους παραδοσιακούς τύπους μνημείων και ηρώων βρίσκεται πλησίον της κεντρικής εισόδου του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας στην Αθήνα. Η εφαρμογή – ένας ηλεκτρονικός πίνακας πάνω σ' ένα λεπτό τοίχο και στη μέση το έμβλημα των τριών όπλων «Αιέν αριστεύειν»- τοποθετήθηκε το 2012 στα πλαίσια των εορτασμών των 100 χρόνων από τη λήξη των Βαλκανικών. Στη ψηφιακή αυτή προβολή ανατρέχουν κυλιόμενα σε αλφαβητική σειρά τα ονόματα καθώς και ο βαθμός των 8.172 ηρωικών νεκρών των αγώνων 1912-1913 σε 24ωρη βάση. Οι «επώνυμες» στήλες είναι συνηθισμένος τύπος μνημείου στις μικρές επαρχιακές πόλεις στις οποίες η ταυτότητα των νεκρών είναι εφικτό να δημοσιοποιηθεί, αφού ο αριθμός των νεκρών στις τοπικές κοινωνίες είναι σχετικά μικρός. Ο φορέας που ανεγείρει το ψηφιακό μνημείο και η επωνυμία που χαρίζει το μνημείο αυτό εγκατεστημένο σε μια μεγαλούπολη έρχεται σε αντίθεση με τα τυπικά μνημεία των αγνώστων νεκρών και αποτίνει ένα ιδιαίτερο φόρο τιμής⁵¹⁴. Η πρωτοβουλία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού των μουσειακών χώρων, σε μια προσπάθεια να πλησιάσουν τα μουσεία τη νέα γενιά – γνωστή με τον όρο digital native⁵¹⁵- και να εμπλέξουν τους επισκέπτες στην έκθεση και τη διαδικασία

⁵¹³ Βλ. Ν. Γάτσας, «Κίνηση πολιτών Τσαριτσάνης για το Μνημείο της Μελούνας», *Ελασσόνα*, 30.9.2014, <http://www.leukipoli.com/?p=14049> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 31, σ. 178.

⁵¹⁴ Σε δημοσίευμα του Τύπου η καλλιτεχνική «υποδοχή» για τη νέα αυτή μορφή του μνημείου δεν τυγχάνει θερμών σχολίων, βλ. Α. Πετρουλάκης, «Επεσαν ψηφιακώς υπέρ πατρίδος», 25.10.2013, <http://www.protagon.gr/?i=protagon.el.article&id=28703> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015) και «Πινακίδα ΓΕΕΘΑ για τους πεσόντες των Βαλκανικών Πολέμων- Κακόγουστο μεν, σωστή πρωτοβουλία δε...», 27.12.2012, <https://goo.gl/3oXDs6> (τελευταία ανάκτηση 14/12/2015). Βλ. Παράθεμα, Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων, αρ. 32, σ. 179.

⁵¹⁵ Με τον όρο digital native εννοούμε τη γενιά που είναι εξοικειωμένη με την ψηφιακή γλώσσα των υπολογιστών, βλ. Μ. Prensky, *Digital Natives, Digital Immigrants*, October 2001, <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015).

κατασκευής νοήματος⁵¹⁶. Η προσπάθεια βέβαια του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας παραμένοντας απομονωμένη από ένα γενικότερο πλαίσιο και καλώντας τον επισκέπτη από την πολύβουη Μεσογείων να «επικοινωνήσει» μ' ένα τελικά όχι διαδραστικό έκθεμα, κινδυνεύει ίσως να αποτύχει.

4.4 Συμπερασματικά σχόλια

Η ανασκόπηση των μνημείων – ανά την Ελλάδα - που έχουν ανεγερθεί προς τιμήν των Βαλκανικών πολέμων, μας επιτρέπει να προβούμε σε κάποιες συμπερασματικές σκέψεις. Μετά την πρώτη περίοδο από τη λήξη των πολέμων και την ανέγερση απλών αναμνηστικών στηλών, στην περίοδο του Μεσοπολέμου αρκετά μνημεία ανεγέρθηκαν κυρίως στην Κεντρική Μακεδονία την περίοδο 1928-1930, κάτω από την κρατική επίβλεψη και ήταν ενθυμητικά της «απελευθέρωσης» των πόλεων, όπως τα μνημεία των Γιαννιτσών (1926), του Λαχανά (1928), του Κιλκίς (1928) και των Σερρών (1929). Τα μνημεία αυτά είναι φιλοτεχνημένα με πολυπρόσωπες πυραμιδοειδείς συνθέσεις, με συμβολικά θέματα και αλληγορικές παραστάσεις επηρεασμένα από τα θέματα της κλασικιστικής Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα, που ανατίθενται σε γνωστούς γλύπτες του Μεσοπολέμου (Γρηγόριος Ζευγώλης, Δημοσθένης Παπαγιάννης, Ανδρέας Παναγιωτάκης, Γεώργιος Δημητριάδης, Θωμάς Θωμόπουλος, Ιωάννης Βούλγαρης, Βάσος Φαληρέας). Οι απόπειρες αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο επιβολής μιας επίσημης αφήγησης από την κεντρική εξουσία – οι προσπάθειες βέβαια αυτές δεν είχαν πάντα την αναμενόμενη αποτελεσματικότητα για τη συγκρότηση της μνήμης - κατά την οποία οι Βαλκανικοί πόλεμοι αποτελούν το 1821 της Βορείου Ελλάδας.

Συχνά στα μνημεία αυτά παρατηρούμε τη χρήση της γυναικείας μορφής ως Αθανασία, ή Δόξα, ή Ελλάδα, ή μάνα, ή Νίκη (ηρώ της Αξιουπόλεως Κιλκίς, ηρώ του Λαχανά, ηρώ της Δράμας, ηρώ του Δοξάτου της Δράμας και ηρώ του Μπιζανίου), σπανιότερα τη χρήση νέου ανδρός (ηρώ Γιαννιτσών, ηρώ Κιλκίς), ή αετού (ηρώ Νιγρίτας της Δράμας), ή ακόμα και λιονταριού (ηρώ της Καβάλας). Η επιλογή της αλληγορικής σύνθεσης εξυπηρετεί την έννοια της αδιάσπαστης

⁵¹⁶ N. A. Philips, *Developing Digital Media for Museum Exhibitions: Environment, Collaboration and Delivery*, διδακτορική διατριβή, New Zealand, Massey University, 2011, <http://mro.massey.ac.nz/handle/10179/3188> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015).

ιστορικής συνέχειας - σύμφωνα με την ιστοριογραφική προσέγγιση του 19^{ου} αιώνα - καθώς η αναγνώριση γνώριμων συμβολικών θεμάτων από το παρελθόν κάνει το μνημείο να αποκτά διαχρονικές διαστάσεις. Τον σκοπό της «συνέχειας» του ελληνικού έθνους εξυπηρετεί και η μεταγενέστερη εγχάραξη ονομάτων νεκρών από επόμενους πολέμους (όπως στο μνημείο της Νιγρίτας της Δράμας). Παράλληλα ωστόσο, η ανέγερση των μνημείων εξυπηρετούσε ενίοτε πολιτικές σκοπιμότητες, όπως στο ηρώο του Κιλκίς, στα αποκαλυπτήρια του οποίου η ομιλία του Βενιζέλου τόνιζε τις αρετές της ενότητας στο μυθοποιημένο παρελθόν των Βαλκανικών πολέμων σε αντίθεση με τον Εθνικό Διχασμό που επακολούθησε, ενώ άλλοτε το μνημείο συνδεόταν με τους προσανατολισμούς της εξωτερικής πολιτικής της χώρας (όπως στο μνημείο της μάνας στη Δράμα). Ο κατεξοχήν σκοπός που επιχειρούσε να επιτελέσει ένα μνημείο είναι η εθνική τόνωση (όπως στο μνημείο του Δοξάτου στη Δράμα), ενώ την πολιτική νομιμοποίηση μέσω της ανέγερσης ενός μνημείου επιδίωκε και μια νεοεκλεγμένη Αρχή (όπως στο ηρώο της Καβάλας).

Η απουσία αντίστοιχων ενεργειών, εκπορευόμενων από το κράτος, για την ανέγερση μνημείων στη Δυτική Ελλάδα, οφείλεται ενδεχομένως στην ισχυρή παρουσία της σλαβομακεδονικής μειονότητας στη Φλώρινα και στην Καστοριά. Οι τοπικές κοινότητες στις περιοχές αυτές δεν έχουν ενσωματώσει ακόμα τον «εθνικό θρίαμβο» της ενσωμάτωσης των περιοχών στον εθνικό κορμό με αποτέλεσμα να ατονεί ακόμα η ελληνική εθνική ταυτότητα τους.

Στα μεταπολεμικά χρόνια- σε αντίθεση με τα χρόνια του μεσοπολέμου- την ανέγερση των μνημείων την αναλαμβάνουν κυρίως οι τοπικοί φορείς. Η χρονική στιγμή των αποκαλυπτηρίων τους συνδέει την «ανάγνωση» του μνημείου και με μεταγενέστερες εθνικές περιπέτειες, όπως στο μνημείο της Δράμας του 1952, όπου οι μνήμες του εμφυλίου πολέμου είναι ακόμη νωπές, ή στο μνημείο του Σιδηροκάστρου του 1962, το οποίο υπενθυμίζει επιπλέον και τις εθνικές «πληγές» από τη βουλγαρική κατοχή στην πόλη το 1941.

Στην Θεσσαλονίκη εντοπίζονται ελάχιστα αντίστοιχα μνημεία. Η δημόσια λήθη των Βαλκανικών στην πόλη συνδέεται ενδεχομένως με τις πολιτικές συνέπειες του Εθνικού Διχασμού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την μη ανέγερση του Μνημείου

στο Πεδίο του Άρεως το 1930. Άλλωστε η απελευθέρωση της πόλης αποτέλεσε την πρώτη «δημόσια» σύγκρουση του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο. Αν και η πόλη τιμά τον πολιτικό μ' έναν ανδριάντα, ωστόσο στην πλατεία απέναντι από τον Λευκό Πύργο - μέχρι να μετακινηθεί στην τωρινή του θέση - έστεκε από το 1940 ο έφιππος ανδριάντας του βασιλιά.

Στην Αθήνα επίσης τα δημόσια μνημεία για τη θύμηση των πεσόντων των Βαλκανικών πολέμων είναι ελάχιστα – ενδεικτικό της λήθης στην οποία έχουν περιέλθει οι πόλεμοι στη μνήμη της πρωτεύουσας. Οι περίοδοι κατά τις οποίες ανεγείρονται μνημεία είναι δύο και απέχουν αρκετά μεταξύ τους, η πρώτη εντάσσεται στα χρόνια: 1913-1932 και η δεύτερη είναι μεταξύ των ετών: 1972-2012. Με τη λήξη των Βαλκανικών, ο ενθουσιασμός της νίκης οδήγησε σε μια φρενίτιδα συζητήσεων και προθέσεων για τιμήσει η πρωτεύουσα τον στρατιωτικό θρίαμβο. Ωστόσο, το μεν μνημείο, αλλά και το υπερμέγεθες Μουσωλείο του 1913, αλλά και το Πανελλήνιο Ηρώο στο Πεδίο του Άρεως του 1930 θα μείνουν το πρώτο στα χαρτιά και το δεύτερο στους σκόρπιους λίθους της θεμελίωσής του. Το μόνο σχέδιο που θα ολοκληρωθεί την περίοδο αυτή είναι το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, το 1932. Η πολιτική κατάσταση που επακολούθησε, η οικονομική δυσπραγία και η γεωγραφική απόσταση της πόλης από τα κέντρα διεξαγωγής μαχών είναι ίσως οι λόγοι που οι αρμόδιοι δεν προχώρησαν στα σχέδια τους. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου παρατηρούμε ότι η πόλη κοσμείται με ελάχιστα μνημεία αφιερωμένα σε στρατιωτικούς (Μνημείο εφέδρου αξιωματικού, 1972 και του Ρουμελιώτη Τσολιά, 1991). Σε κεντρικά σημεία της πόλης – αν και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους - έχουν ανεγερθεί και οι ανδριάντες των δύο πολιτικών πρωταγωνιστών των πολέμων. Ο ανδριάντας του Κωνσταντίνου στο Πεδίο του Άρεως ανεγέρθηκε το 1938 και οι δύο ανδριάντες του Βενιζέλου στο πάρκο Ελευθερίας το 1969 και στη Βουλή το 2000, αποκαλύπτουν το πολιτικό βάρος και την αναγνώριση που αποδίδει η πόλη στον Κρητικό πολιτικό, αν και η μνήμη του Βενιζέλου με την ανέγερση αγαλμάτων δεν συνδέεται άμεσα με τη μνήμη των Βαλκανικών πολέμων. Η πρόσφατη πρωτοβουλία του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης και ο ηλεκτρονικός πίνακας με τα ονόματα των πεσόντων αποτελεί ίσως μια

καθυστερημένη αναγνώριση στους πεσόντες που η πόλη ως τώρα είχε «λησμονήσει».

Ενώ τα ηρώα με αλληγορικές συνθέσεις αφθονούν, εντούτοις είναι ελάχιστες οι προτομές και οι ανδριάντες οι αφιερωμένες σε πρόσωπα- ήρωες του πολέμου. Από τα πρόσωπα που τιμώνται κυριαρχούν οι ανδριάντες προς τιμήν πολιτικών προσώπων και ιδίως του Βενιζέλου (Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Σέρρες) και του βασιλιά Κωνσταντίνου (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βέροια). Αντίθετα, οι προτομές που αφιερώνονται σε στρατιωτικούς αξιωματούχους είναι ελάχιστες, όπως στα Ιωάννινα, το άγαλμα του Χρίστου Μακρή, του Χριστόδουλου Σώζου, του Ιωάννη Πουτέτση και του άγγλου Νιούβολδ, στις Σέρρες, το άγαλμα του Γεωργίου Κολοκοτρώνη, στη Βέροια, του Βασίλειου Σταυρόπουλου, ενώ πρόσφατα έχει επιχειρηθεί στο μνημείο του Σαραντάπορου η απόδοση τιμών στον νεότερο υπαξιωματικό των πολέμων, του Γεράσιμου Ραυτόπουλου. Όλοι οι ήρωες που τιμώνται στις πόλεις αυτές είχαν στρατιωτική δράση που σχετίζεται με τις τοπικές μάχες για την απελευθέρωση των περιοχών, ενώ είναι χαρακτηριστική η μη ανάδειξη ηρώων με διαφορετική εθνοτική καταγωγή.

Είναι άξια σχολιασμού αυτή η «αδράνεια» των τοπικών φορέων να ενεργοποιήσουν τη μνήμη για τους πολέμους μέσα από προτομές αφιερωμένες σε στρατιωτικούς ήρωες. Η απλή αναγραφή των ονομάτων των πεσόντων σε αναθηματικές στήλες, καθιστά ίσως πιο εμφανή την πρόθεση να μην προσωποποιηθούν τουλάχιστον σε στρατιωτικό επίπεδο οι πόλεμοι. Έτσι παρατηρούμε ότι ο ταγματάρχης Ιωάννης Βελισσαρίου, ή ο Παύλος Κουντουριώτης δεν μνημονεύονται «υλικά» και ο πόλεμος αποτυπώνεται στη συλλογική μνήμη ως αποτέλεσμα πολιτικών μόνο ενεργειών. Άλλωστε η πολιτεία είχε ήδη επιτελέσει το καθήκον της και όλοι οι συμμετέχοντες στρατιώτες στους Βαλκανικούς Πολέμους είχαν τιμηθεί το 1913 με ειδικά χάλκινα μετάλλια⁵¹⁷, στους τραυματίες και τους αναπήρους, εκδηλώθηκε η μέριμνα του κράτους με άδειες μικροπωλητών και περιπτέρων⁵¹⁸, ενώ οι νίκες του στρατού πέρασαν και στα σχολικά βιβλία για την «ενίσχυση του πατριωτικού

⁵¹⁷ Γ. Μαργαρίτης, *Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου*, ό.π., σ. 108.

⁵¹⁸ *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 73.

φρονήματος»⁵¹⁹. Επιπλέον οι μαζικοί θάνατοι «δεν προσέφεραν χώρο για τον ένα και ήταν αόριστοι ως προς την ταυτότητα των ηρώων»⁵²⁰. Στις προθέσεις αυτές των τοπικών φορέων είναι δυνατόν ενδεχομένως να αναγνωριστεί η «αμηχανία» διαχείρισης της στρατιωτικής μνήμης, καθώς οι διαρραγείσες σχέσεις του στρατού με την πολιτική εξουσία μετά την ταραχώδη περίοδο του Εθνικού Διχασμού, του πραξικοπήματος του Πάγκαλου και της Μικρασιατικής Καταστροφής - που θεωρήθηκε ως συνέχεια των Βαλκανικών - θα τους φέρουν σε μια διάσταση, η οποία θα επιχειρηθεί να αποκατασταθεί με ενέργειες του Βενιζέλου μετά το 1932.

Εμφανής ωστόσο είναι και η σταδιακή απομάκρυνση των Βαλκανικών από τη συλλογική μνήμη. Η έρευνα μας εντόπισε 18 μνημεία που ανεγέρθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου και σχετίζονται με τους Βαλκανικούς πολέμους. Από αυτά ωστόσο μόνο τα 12 αποτελούν υλική ενθύμηση της περιόδου αυτής (ο Τύμβος Μπιζανομάχων (1923), η προτομή του Νιούβολδ (1925), το ηρώο του Μπιζανίου (1925), η στήλη του Μπιζανίου (1934), το ηρώο Εμίν – Αγά (1935) στα Ιωάννινα, η προτομή του Γεωργίου (1922) και ο έφιππος ανδριάντας του Κωνσταντίνου (1940) στη Θεσσαλονίκη, το «Μαύρο Άγαλμα» (1926) στα Γιαννιτσά, το Ηρώο (1926) στο Κιλκίς, το Ηρώο (1928) στο Λαχανά, το Ηρώο Αξιουπόλεως και ο έφιππος ανδριάντας του Κωνσταντίνου (1938) στην Αθήνα, καθώς στα υπόλοιπα 6 επανεγγράφονται οι πεσόντες της πολεμικής περιόδου 1912-1922. Στα μεταπολεμικά χρόνια η έρευνα εντόπισε 13 μνημεία και από αυτά τα 10 αποτελούν ενθύμηση των Βαλκανικών, τα αγάλματα των Παπαπαύλου (1954) και Γ. Κολοκοτρώνη στις Σέρρες, Ηρώο (1962) Σιδηροκάστρου, Καπετάν Κόρακα, προτομή Κωνσταντίνου (1964) στη Βέροια, το Μνημείο εφέδρου αξιωματικού (1972) στην Αθήνα, το Μνημείο Σαρανταπόρου (1980), το Μνημείο Ρουμελιώτη τσολιά (1991) στην Αθήνα, το Μνημείο Ελασσόνας (2012) και ο ψηφιακός πίνακας του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας (2012) στην Αθήνα, ενώ στα υπόλοιπα 3 εγγράφονται και οι νεκροί από το Β' παγκόσμιο πόλεμο. Η αριθμητική αποτύπωση των σχετικών μνημείων σε μια χώρα κατάφορτη από μνημεία αναδεικνύει τη σχετική ολιγωρία που επιδεικνύεται για την πολεμική περίοδο 1912-13.

⁵¹⁹ Κουλούρη, Χρ. Et.al., «Βαλκανικοί Πόλεμοι στο Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης», βιβλίο 3, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 12.

⁵²⁰ Γ. Μαργαρίτης, Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου, ό.π., σ. 115.

Η δημόσια γλυπτική επομένως επιχειρήθηκε να χρησιμοποιηθεί από την κρατική εξουσία ως εργαλείο για τη διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας της ενίσχυσης της εθνικής φυσιογνωμίας, ιδιαίτερα σε περιοχές που ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Ωστόσο το μνημείο από τη στιγμή που εγκαθίσταται σε έναν χώρο «μετατρέπεται σε αυτόνομο υποκείμενο που ενσωματώνει και εκπέμπει πολλούς λόγους»⁵²¹. Συνεπώς, η προσπάθεια επιβολής μιας κυρίαρχης μνήμης που επιχειρεί να υπερκαλύψει όλες τις τοπικές μνήμες γεννά αντιπαραθέσεις έναντι μιας άλλης, όπως παρατηρήσαμε στο μνημείο της Ελασσόνας, ενώ και ο ορίζοντας των προσδοκιών μιας κοινότητας είναι δυνατόν να διαφοροποιήσει το συμβολισμό του μνημείου, όπως συνέβη στην περίπτωση του μνημείου της Ελευθερίας στη Δράμα.

⁵²¹ Βλ. Σ. Τσιάρρα, *ό.π.*, σ. 195.

Κεφάλαιο 5. Η «λήθη» των Βαλκανικών πολέμων

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) αποτέλεσαν για την Ελλάδα το μεγαλύτερο πολεμικό έπος μετά την Ελληνική επανάσταση και μια ευκαιρία για τη χώρα να πραγματώσει τη Μεγάλη Ιδέα, ύστερα από έναν αιώνα ανικανοποίητων αλυτρωτικών προσπαθειών. Με το τέλος των πολέμων ο πληθυσμός της Ελλάδας θα αυξηθεί κατά 80%, ενώ η έκταση του κράτους κατά 90%. Ενώ λοιπόν θα ανέμενε κανείς ότι οι πόλεμοι θα εντυπώνονταν στην εθνική μνήμη και θα ανακαλούνταν ως περίοδος εθνικής υπερηφάνειας και εθνικού θριάμβου, καθώς τα αποτελέσματα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (Ιούλιος 1913) δημιούργησαν προϋποθέσεις οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης για τη χώρα, εντούτοις παρατηρούμε ότι πολύ γρήγορα η μνήμη των Βαλκανικών διαθλάται και επισκιάζεται από την επερχόμενη εσωτερική πολιτική κρίση που συμπίπτει με την ευρωπαϊκή.

Η σύγκρουση των κοινωνικών δυνάμεων του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού μετά το 1915 που έφτασε μέχρι και σε εμφύλια σύγκρουση (Εθνικός Διχασμός) επιβεβαίωσε τον ισχυρισμό πως η αίσια έκβαση των πολέμων δεν καταγράφηκε στη συλλογική συνείδηση ως οριστική πραγμάτωση της Μ. Ιδέας. Αντίθετα το τέλος των πολέμων, ανέδειξε τις διαφορετικές – και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενες – ιδεολογικές και πολιτικές συνιστώσες που συγκροτούσαν τον έως τότε διαφαινόμενο ως μονοσήμαντο αυτοσκοπό της εθνικής ιδέας. Παράλληλα με τον ανικανοποίητο μεγαλοϊδεατισμό, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή (1922), διαμορφώνονται νέες «αναγνώσεις» για τους Βαλκανικούς πολέμους και η μνήμη τους υφίσταται νέες μεταβολές.

Οι συνεχείς αλλαγές στο πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό και οι μεταβολές των αναγκών του παρόντος ανανοηματοδοούν το παρελθόν και επιφέρουν αντίστοιχους μετασχηματισμούς στη μνήμη. Ενώ λοιπόν αρχικά η λήξη των Βαλκανικών κινητοποίησε τις τοπικές κοινότητες, οι οποίες με την υποστήριξη της κεντρικής εξουσίας, προχώρησαν στην ανέγερση ηρώων – κυρίως στις «Νέες χώρες», αλλά και αναμνηστικών στηλών με στόχους την απότιση φόρου στους πεσόντες, τη

συμφιλίωση των ζωντανών με το τραύμα της απώλειας και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας και το πρώτο σχολικό εγχειρίδιο του Βραχνού (1914) να αποτυπώνει τον ελληνικό στρατιωτικό θρίαμβο και να «προσωποποιεί» τον πόλεμο, αναδεικνύοντας τους ήρωες, η μνήμη αυτή σταδιακά θα μετασχηματιστεί. Η περίοδος του Εθνικού Διχασμού και η Μικρασιατική καταστροφή θα επιφέρουν την πολεμική κόπωση από τις συνεχείς στρατιωτικές εκστρατείες, πολιτική διάσταση, οικονομικές δυσχέρειες και έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων, παράγοντες που θα συντελέσουν στη μετατόπιση της σημασίας του πολέμου ως μέσου διεκδίκησης των εθνικών δικαιωμάτων.

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνεχίζεται η ανέγερση μνημείων, ιδίως στην Κεντρική Μακεδονία, σε μια προσπάθεια δημιουργίας μνήμης της «απελευθέρωσης» των πόλεων κατά τους Βαλκανικούς πολέμους με μια αφανή ιδεολογική οπτική εδραίωσης ομοιογενούς εθνικής φυσιогνωμίας και επιβολής μιας πολιτισμικής και εθνικής ομογενοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιούνται αλληγορικές συνθέσεις με μορφές αναγνωρισμένες από το παρελθόν με μια παράλληλη εγχάραξη ονομάτων πεσόντων και από προηγούμενους ή επόμενους πολέμους στα ηρώα, με σκοπό την ανάδειξη της αδιάσπαστης συνέχειας του ιστορικού έθνους. Παράλληλα τα σχολικά εγχειρίδια αναδεικνύουν μια ηρωική και εθνοκεντρική αφήγηση – σε βαθμό που καλλιεργούν τον φανατισμό έναντι των «Άλλων» - με την προβολή των κυρίαρχων προσωπικοτήτων του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, σε μια προσπάθεια εγχάραξης της εθνικής ενότητας στη μνήμη. Στα πλαίσια μάλιστα της φρονηματιστικής λειτουργίας των εγχειριδίων, η πορεία της χώρας προς τη νίκη επιτελέστηκε με την προσπέλαση των εκάστοτε εμποδίων, που προσκόμιζαν οι «Άλλοι». Με την ίδια οπτική αυτή της εθνικής ομοψυχίας και συνοχής του έθνους αφηγούνται τους Βαλκανικούς πολέμους και οι ιστοριογράφοι της δεκαετίας του '30, όπως οι Πολεμικές εκθέσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού και ο Ασπρέας, στα έργα των οποίων αποτυπώνεται ο στρατιωτικός θρίαμβος του ελληνικού στρατού. Διαφοροποίηση στην αφήγηση αυτή παρατηρούμε στο έργο του Βεντήρη, ο οποίος δίνοντας έμφαση στη διπλωματική ιστορία της περιόδου, αναδεικνύει τις απαρχές του Διχασμού και τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βενιζέλου για την επίτευξη της νίκης.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια – ιδιαίτερα στη μετεμφυλιακή περίοδο – η μνήμη των Βαλκανικών ενεργοποιεί το μίσος εναντίον των Βουλγάρων σε μια οπτική ταύτισης του βουλγαρικού κινδύνου με τον κομμουνιστικό και στα μνημεία – ιδίως της Β. Ελλάδας – εγγράφονται τα θύματα και της βουλγαρικής κατοχής του Β' Παγκοσμίου πολέμου στα ήδη υπάρχοντα μνημεία των πόλεων. Τα σχολικά εγχειρίδια συνεχίζουν την ηρωική αφήγηση και αποδίδουν κυρίως στον Κωνσταντίνο και το στρατό καθοριστικό ρόλο για την αίσια έκβαση των Βαλκανικών πολέμων, ενώ αποτυπώνουν συγχρόνως την απογοήτευση από τη μη ενσωμάτωση των «αλύτρωτων» εδαφών. Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης στα μετεμφυλιακά χρόνια ταυτίζοντας τον εθνικισμό με τον αντικομμουνισμό και το «φυλετικό» μίσος εναντίον των Σλάβων, αναδεικνύει τις αξίες της πατρίδας, της θρησκείας, του πολιτισμού και των παραδόσεων, ενώ στο πλαίσιο της καλλιέργειας του «γνήσιου πατριωτικού φρονήματος» και της «συνειδητοποίησης της ελληνικής διάρκειας» υπερτονίζεται το ηρωικό στοιχείο. Παράλληλα, οι ιστοριογράφοι κάνοντας μια επιλεκτική «ανάγνωση» των εκτρόπων που συνέβησαν κατά τη διάρκεια των πολέμων, υποδεικνύουν ως αποκλειστικούς υπεύθυνους τους Βούλγαρους, ενώ στο έργο του Παναγάκου αμφισβητείται έντονα ακόμα και ο ρόλος του Βενιζέλου. Ωστόσο, την ίδια εποχή αποτυπώνονται και διαφοροποιημένες αφηγήσεις, όπως με το έργο του Ενεπεκίδη, ο οποίος εστιάζει στις καταστρεπτικές συνέπειες του Διχασμού, με το έργο του Κορδάτου που αμφισβητεί όλο το ηρωικό πλαίσιο των πολέμων και με το έργο του Σβορώνου, ο οποίος αποτυπώνει τα αιτήματα της αστικής τάξης για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις.

Η Μεταπολίτευση σηματοδοτεί την σταδιακή υλική αμνησία των πολέμων, καθώς τα μνημεία που μνημονεύουν τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα είναι ελάχιστα και όσα από αυτά ανεγείρονται, αυτό πραγματοποιείται συνήθως με πρωτοβουλίες τοπικών φορέων ή ιδιωτών. Αλλαγή στην οπτική των πολέμων εντοπίζουμε τόσο στην ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου, όσο και στα σχολικά εγχειρίδια στα οποία παρατηρούμε ότι απαλείφονται οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί για τους «εχθρούς» του έθνους και αποτυπώνουν μεν τις ανάγκες για εθνική ενότητα του κράτους, ωστόσο αυτό γίνεται κάτω από το πρίσμα της επούλωσης των τραυμάτων της προηγούμενης τεταμένης πολιτικής κατάστασης και στο πλαίσιο αυτό η

αναζήτηση ενός μυθοποιημένου ενωμένου έθνους κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων εξυπηρετεί τη νέα αφήγηση.

Η έξαρση των εθνικισμών τη δεκαετία του '90 θα στρέψει ξανά το ενδιαφέρον στο παρελθόν, στην αναζήτηση των αιτιών της νέας κρίσης. Οι ιστοριογράφοι θα επιχειρήσουν μια νέα αναζωπύρωση μιας ηρωικής αφήγησης και μια αναβίωση μιας αλυτρωτικής πολιτικής και τα σχολικά εγχειρίδια θα ακολουθήσουν δειλά την νέα εθνική ανάταση, με εξαίρεση το εγχειρίδιο του Κρεμμυδά που επιχειρεί μια αντιηρωική αφήγηση εστιάζοντας στις κοινωνικές συνθήκες γέννησης των γεγονότων. Η αναζωπύρωση αυτή θα αποδειχθεί πρόσκαιρη και το πέρασμα της δεκαετίας θα δημιουργήσει μια συγγραφική παραγωγή που θα αναζητά ερευνητικά τις αθέατες πλευρές των πολέμων, όπως την αμφισβήτηση για την οικονομική ενδυνάμωση του κράτους μετά την ενσωμάτωση των «Νέων Χωρών» στο έργο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, ή με την εστίαση στον καταλυτικό ρόλο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής σκηνής στο έργο του Γιανουλόπουλου και του Δερτιλή, ή τέλος με την έμφαση στις «ωμότητες» που διεπράχθησαν από τον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια των πολέμων στο έργο του Κωστόπουλου. Παράλληλα και τα σχολικά εγχειρίδια, αναδεικνύοντας τις δυσχέρειες αφομοίωσης των πληθυσμών των «Νέων Χωρών», επιδιώκουν την ειρηνική συνύπαρξη με τους αλλοεθνείς πληθυσμούς. Αντίθετα, στη δημόσια γλυπτική οι Βαλκανικοί πόλεμοι δεν αποτελούν προτεραιότητα για μνημόνευση είτε από τους κρατικούς είτε από τους τοπικούς φορείς. Με την αφορμή της επετείου των 100 χρόνων από τη λήξη των Βαλκανικών (2013) θα ανέμενε κανείς την έκρηξη κυρίως στην ιστοριογραφική καταγραφή. Εντούτοις, τα ιστορικά βιβλία που συγγράφονται είναι ελάχιστα, με εξαίρεση τα αφιερώματα που εκδίδονται ως ένθετα εφημερίδων, ή τα επετειακά λευκώματα από ιδρύματα, ενώ και η υλική αποτύπωση των πολέμων παραμένει αδρανής, στοιχεία που καταδεικνύουν ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι σχετικά γρήγορα πέρασαν στη λήθη της συλλογικής μνήμης, καθώς το αφήγημά τους επισκιάστηκε από τον Διχασμό και κυρίως από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Βιβλιογραφία

Αβδελά Ε., *Διδάσκοντας ιστορία*, Κλειδιά και Αντικλείδια, ΥΠΕΠΘ 2003

Αγγέλη Ε. Β., «Ο διδακτικός και παιδαγωγικός ρόλος των εργασιών του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας: η περίπτωση του σχολικού εγχειριδίου της Ιστορίας Γ' Γυμνασίου», *Τα εκπαιδευτικά*, τ. 105-106

Αδαμαντίου Α., *Νεωτέρα ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204-1924, διά την Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων καις τας αντιστοίχους*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1924

Αρώνη- Τσίχλη Κ., *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008

Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928*, Σιδέρη, Εν Αθήναις 1930

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος (α' έκδ. 1931), 1970

Βερέμης Θ., Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια: Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006

Βγενοπούλου Ε., «1912-1913: Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Ιαν. – Απρ. 2013, <http://goo.gl/XKtXCx> (τελευταία ανάκτηση 23/1/2016)

Βοζάνη Α., «Η διαμόρφωση του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη», 30/3/2010, <http://goo.gl/nmdt1F> (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015)

Βοζάνη Α., «Στης Βουλής τα πέριξ. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2009, http://foundation.parliament.gr/contentData/agnostou%20voylis_low.pdf (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015)

Βραχνός Ν. Ι., *Ιστορία της νέας Ευρώπης και του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1914, προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεως των Γυμνασίων*, Τυπογραφείο Αρισ. Ζ. Διαλήσμα, Αθήνα 1917 (9^η έκδ.)

Γάτσας Ν., «Κίνηση πολιτών Τσαριτσάνης για το Μνημείο της Μελούνας», *Ελασσόνα*, 30.9.2014, <http://www.leukipoli.com/?p=14049> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015)

Γιανουλόπουλος Γ. Ν., *Η ευγενής μας τύφλωση: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Γιώτης Γ., *Η διδασκαλία της ιστορίας στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση: 1914 και εξής*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), 2013

Γκαζή Α., *Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας της μνήμης*, <http://goo.gl/ysAFKM> (τελευταία ανάκτηση 4/2/2016)

Confinio A., "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102(5), 1386-1403, 1997

Connerton P., *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989

Γούναρης Β. Κ., Μιχαηλίδης Ι. Δ., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: μνήμη και ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Πατάκης, Αθήνα 2004

Γρηγοριάδης Φ., *Διχασμός-Μικρά Ασία (Ιστορία μιας εικοσιπενταετίας) 1909-1930*, τ. Α', Κεδρηνός, Αθήναι 1971

Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τ. Β', Εστία, Αθήνα (α' έκδ. 2004), 2010

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, ΔΙΣ, Αθήνα 2001

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τ. Α', τ. Β', τ Γ', ΔΙΣ (α' έκδ. 1932), Αθήνα 1992

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), *Επίτομη ιστορία των βαλκανικών πολέμων 1912-1913*, ΔΙΣ, Αθήνα 1987

Δούσμανης Β., *Απομνημονεύματα. Ιστορικά σελίδες τας οποίας έζησα*, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήνα 1946

Δρούγκα Κ., «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας (δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) της περιόδου 1950-1974», *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014)*, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2014
http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/drougka_kleoniki.pdf (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015)

Εμμανουηλίδου Ε., *Ιστορικά γεγονότα και ιδεολογήματα κατά τη διδασκαλία της ιστορίας στη δεκαετία 1950-1960 στο δημοτικό: ερευνητικές προσεγγίσεις*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002

Εμπρός 11.10.1912

Ενεπεκίδης Π. Κ., *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης 1908-1918*, Μπίρης, Αθήνα 1962

Evans M., "Memories, Monuments, Histories: The Re-thinking of the Second World War since 1989", *National Identities*, 8: 4, 317-348, 2006

Fritzsche P., "The Case of Modern Memory", *The Journal of Modern History*, 7/1, 2001

Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998

Ζωγράφου Α., «Η ιστορία της Σιάτιστας σμιλεμένη στο μάρμαρο και στο μέταλλο», 2014, <http://www.siatista.gr/apotiposi/Mnimia.pdf> (τελευταία ανάκτηση 2/12/2015)

Hobsbawm E., Ranger T., (επιμ.) *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Αθήνα 2004

Θεοδωρίδου Χ., Λαζάρου Α., *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων δια την ΣΤ' τάξιν των γυμνασίων και τας αντιστοίχους των λοιπών σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως*, Βιβλιοπωλείο Σιδέρη, Αθήνα 1938

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004

Καραγεώργου- Κούρτζη Ο., «Η ιστορία της Γ' Γυμνασίου: Σταθμοί στη μορφή και το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας των νεότερων χρόνων κατά την περίοδο 1980-2000», 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα, 2004, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/karageorgou.htm> (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015)

Καστάνης Α., *Στρατιωτική ανάλυση της μάχης Κιλκίς- Λαχανά 19-21 Ιουνίου 1913*, Ιστορικό Συνέδριο του Δήμου Κιλκίς 23.6.2013, http://arxiokallari.blogspot.gr/2013/06/19-21-1913_9653.html (τελευταία ανάκτηση 8/1/2015)

Klein K. L., "On the Emergence of Memory in Historical Discourse", *Representations*, No. 69, Special Issue: Grounds for Remembering, Winter 2000, pp. 127-150

Κόκκινος Γ. Δ., «100^η επέτειος από την απελευθέρωση των Σερρών και Καλών Δένδρων (1913-2013)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα* 2, 2013, σ. 179-212 <http://goo.gl/WI2CEj> (τελευταία ανάκτηση 19/1/2016)

Κόκκινος Γ., *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα: Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003

Κόλεφ Β., Κουλούρη Χ., «Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης*, βιβλίο εργασίας 3, μτφρ. Ι. Πεντάζου, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005

Κοντογιάννη Χ., Μητροκανέλου Κ., *Κατασκευάζοντας ΜΝΗΜΕΣ... στο χώρο και στο χρόνο*, Ξάνθη, Ιούλιος 2013, http://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/80.13.10.pdf (τελευταία ανάκτηση 3/2/2016)

Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, τ. 5^{ος}, Αθήνα 1957-58

Κουλικούρδη Γ., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978

Κουλούρη Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988

Κρεμμυδάς Β., *Ιστορία νεότερη-σύγχρονη ελληνική-ευρωπαϊκή και παγκόσμια*, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1985

Κωνσταντινίδου Ε., *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: μια κριτική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) 2000

Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18^{ος} -21^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013

Κωστόπουλος Τ., *Η καταστροφή του παλιού Κιλκίς το 1913*, «Η μάχη του Κιλκίς και ο Β' Βαλκανικός πόλεμος», ιστορικό συνέδριο Κιλκίς 19-20.6.2013 <https://goo.gl/lhuiut> (τελευταία ανάκτηση 19/1/2016)

Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Κωστόπουλος Τ., Τρίμης Δ., Ψαρρά Α., Ψαρράς Δ., «Ο γνωστός- Άγνωστος Στρατιώτης», *Ελευθεροτυπία*, 22/3/2009 <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=28338> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015)

Κωστόπουλος Τ., Τρίμης Δ., Ψαρρά Α., Ψαρράς Δ., «Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και η ιστορία του. Ο «μονόλογος» του Άγνωστου Στρατιώτη», *Ελευθεροτυπία*, 22/3/2009, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=28339> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Λαζάρου Α., *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων από της συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1946, σ. 185

Liakos A., "Modern Greek Historiography (1974-2000). The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy", in U. Brunbauer (ed.), *(Re)Writing History, Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Munster, LIT Verlag, 2004

Λιάκος Α., «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 76-77 (Ιαν. -Ιουλ. 2001)

Λιάκος Α., *Προς Επισκευήν Ολομελείας και Ενότητος. Η Δόμηση του Εθνικού Χρόνου*, https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/liakos_pros-episkeuin.pdf (τελευταία ανάκτηση 2/2/2016)

Λιόντης Κ., (επιμ.), Αφιέρωμα. Υπαίθρια γλυπτική της Αθήνας, *Καθημερινή* – Επτά ημέρες, 25.10.1998

Λούβη Ε., Ξιφαράς Δ. Χ., *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2007

Λούης Κ., Σωκράτους Γ., Αργυρού Χ., Κοπάτου Α., *Διδακτική Μεθοδολογία και Εφαρμογές στο Μάθημα της Ιστορίας. Εγχειρίδιο Εκπαιδευτικού*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Λευκωσία, 2011

Ματσούκη Ε., *Τα μνημεία στον αστικό χώρο- η περίπτωση της Ηλιούπολης Αττικής*, http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/memory%20-%20iliioupoli.pdf (τελευταία ανάκτηση 5/2/2016)

Μαργαρίτης Γ., «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920», *Μνήμων*, 12, 1989

Μαριόλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της Μετεμφυλιακής περιόδου 1950-1974*, διπλωματική Πάντειο, 2013

Ματαράση Α., Παπασταματίου Σ., *Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεωτάτων χρόνων*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1966, σ. 196

Μελάς Σ., *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Μπίρης, Αθήνα 1971

Μηλιός Γ., Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους και κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης, http://users.ntua.gr/jmilios/152_XRISTOPU.doc (τελευταία ανάκτηση 14/12/2015)

Μητάφης Α., Σπυράκης Α., Παυλίδης Δ., «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων Κιλκίς» http://www.army.gr/files/file/museums/str_m_balk_kilkis.pdf (τελευταία ανάκτηση 29/11/2015)

Μπάδα Κ., Πρέβεζα. *Οι πολιτικές της μνήμης: τα ιστορικά και άλλα μνημεία ως όψεις καταγραφής της ιστορικής και κοινωνικής μνήμης*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007, http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/bellou.pdf (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015).

Μπάδα Κ., Ματσούκη Ε., *Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τύπους*, http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Mnimeia_Agalmata.pdf (τελευταία ανάκτηση 2/2/2016)

Μπονίδης Κ., *Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων*, <https://goo.gl/Tj334X> (τελευταία ανάκτηση 30/12/2015)

Μυκονιάτης Η., «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/59-9.pdf> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015)

Μυκονιάτης Η., «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο», http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_44_1/ekd_peel_44_1_Mykoniatitis.pdf (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015)

Olick J. K., Vinitzky – Seroussi V., Levy D., (ed.), *The Collective Memory Reader*, Oxford University Press, 2011

Παληκίδης Α., *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1950-2000): διδακτική, ιδεολογική και αισθητική λειτουργία των εικόνων*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2007

Παληκίδης Α., «Οι διδακτικές και ιδεολογικές λειτουργίες της εικονογράφησης των σχολικών βιβλίων ιστορίας: το παράδειγμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της Αντίστασης στα εγχειρίδια της περιόδου 1950-2000», *3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, Πάτρα, 2004, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/palikidis.htm> (τελευταία ανάκτηση 19/12/2015)

Παναγάκος Π., *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961

Παπαδάτος- Αναγνωστόπουλος Δ., «Το μάθημα της Ιστορίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα στη στοχοθεσία και τα διδακτικά εγχειρίδια για τη μέση εκπαίδευση (1991-2002)», *Θέσεις*, τ. 101, Οκτ.-Δεκ. 2007, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=994&Itemid=29 (τελευταία ανάκτηση 23/12/2015)

Πετράκης Σ., «Μνημόσυνο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Αθήνα μπροστά στον ανδριάντα του», *Χανιώτικα Νέα*, 3.4.2015 <http://www.haniotika-nea.gr/mnimosino->

[tou-eleftheriou-venizelou-stin-athina-brosta-ston-andrianta-tou/](#) (τελευταία ανάκτηση 7/12/2015)

Πετρουλάκης Α., «Έπесαν ψηφιακώς υπέρ πατρίδος», 25.10.2013, <http://www.protagon.gr/?i=protagon.el.article&id=28703> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Philips N. A., *Developing Digital Media for Museum Exhibitions: Environment, Collaboration and Delivery*, διδακτορική διατριβή, New Zealand, Massey University, 2011, <http://mro.massey.ac.nz/handle/10179/3188> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Prensky M., *Digital Natives, Digital Immigrants*, October 2001, <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Ρεπούση Μ., *Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα (1880-1980). Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη*, http://users.auth.gr/marrep/PS_REPOUSI/EL/PUBLICATIONS/papers/didaktiki_istori_as.pdf (τελευταία ανάκτηση 31/12/2015)

Σαλβάνου Α., «Μνήμη πυροτέχνημα ή γιατί δεν θυμόμαστε τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Χρόνος*, τ. 9, Ιανουάριος 2014 <http://www.chronosmag.eu/index.php/sl-p-g-e-ths-pgs-pl.html> (τελευταία ανάκτηση 28/11/2015)

Σαλονικίδης Γ., *Αναφορά στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, 2^ο μέρος, 10/12/2009, <https://sciencearchives.wordpress.com/2009/12/10/%CE%AF-%CE%AE-%CE%AFu/> (τελευταία ανάκτηση 27/12/2015)

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992

Σβορώνος Ν. Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (α΄ έκδ. 1972), Θεμέλιο, Αθήνα 1994

Στυλιανού Μ., *Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στη διαμεσολάβηση της κυρίαρχης εθνικής ιστορικής αφήγησης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1974): η περίπτωση της Καβάλας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2015 <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/36708#page/1/mode/2up> (τελευταία ανάκτηση 11/3/2015)

Συλλογικό έργο, *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1993

Σύρου Σ., *Αναλυτικά προγράμματα ιστορίας και σχολικά εγχειρίδια γυμνασίου (1964-2004): αντιλήψεις του χρόνου και ιδεολογία στη σχολική ιστορία*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2009

Σφυρόερα Β., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1991

Τσιάρα Σ., *Τοπία της εθνικής μνήμης: η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000

ΦΕΚ 179/9-5-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής επί της ανεγέρσεως εν Θεσσαλονίκη ναιδρίου και προτομής εις μνήμην του αιμνήστου Βασιλέως Γεωργίου Α΄»

ΦΕΚ 214/6-6-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν αναθηματικής στήλης υπέρ των πεσόντων κλπ του νομού Ρεθύμνης κατά τους πολέμους 1912-1913»

ΦΕΚ 223/15-6-1915: «Περί συστάσεως επιτροπής εν Σωχώ προς συλλογήν εράνων διά την ανέγερσιν μνημείου προς τιμήν των πεσόντων κατά τον Ελληνοβουλγαρικών πόλεμον 1913»

ΦΕΚ 153/28-6-2002: «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς»

Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ. (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Χαρτουλάρη Μ., «Κόπηκαν άρον άρον για λόγους εθνικούς», *Εφημερίδα των Συντακτών* 23.10.2015, <https://www.efsyn.gr/arthro/kopikan-aron-aron-gia-logoys-ethnikoys> (τελευταία ανάκτηση 25/12/2015)

Wertsch J. V., Roediger H. L., "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches", *Memory*, 16:3, 21 February 2008

White G. M., "Emotional Remembering: The Pragmatics of National Memory", *Ethos*, Vol. 27, No. 4, American Anthropological Association, pp. 505-529, 1999

Ιστοσελίδες

ε Γιάννινα, *Η προτομή του Λορέντζου Μαβίλη*, 26.2.2012, <https://goo.gl/DUI9Wp> (τελευταία ανάκτηση 7/12/2015)

Κιτσάκη Γ., *Τα μνημεία της πόλης των Ιωαννίνων*, http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/kitsaki.pdf (τελευταία ανάκτηση 6/12/2015)

Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Καβάλας, <http://www.kavalagreece.gr/tourismos/touristikis-pliourofories/periigisis/odos-kuprou/> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015)

Δημοτική Κοινωφελής Επιχείρηση Καβάλας, «Στρατιώτης Βαλκανικών πολέμων», <http://goo.gl/SN7Mvf> (τελευταία ανάκτηση 12/3/2015)

«Τα μνημεία», 10.2.2009 <http://goo.gl/8g4JRI> (τελευταία ανάκτηση 3/12/2015)

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, «Η βουλγαρική κατοχή στις Σέρρες κατά την περίοδο '41-'44», <http://www.serrelib.gr/boulgarikikatohi.html> (τελευταία ανάκτηση 12/12/2015)

ΓΕΣ, Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, http://www.army.gr/files/File/AFIEROMATA/AGNVSTOS_STRATIVTHS.pdf, (τελευταία ανάκτηση 4/12/2015)

atenistas, <http://www.athenssculptures.com> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

«Ιστορία του τόπου μας (Επαρχία Σιντικής)», ΕΠΑΛ Σιδηροκάστρου 2012-2013, <http://epal-sidir.ser.sch.gr/p3.pdf> (τελευταία ανάκτηση 2/12/2015)

Μπέλλου Ε., Μνημεία και μνήμη στην Πρέβεζα, http://users.uoi.gr/gramisar/pdfs_docs/meta/bellou.pdf (τελευταία ανάκτηση 7/12/2015)

Οι πολιτικοί, <http://goo.gl/a3N9ZX> (τελευταία ανάκτηση 6/12/2015)

ΕΡΤ, Λάρισα: Ο 12χρονος ήρωας της μάχης του Σαρανταπόρου, <http://www.ert.gr/larisa-o-12chronos-iroas-tis-machis-tou-sarantaporou/> (τελευταία ανάκτηση 8/12/2015)

Ιός, «Βίος και Πολιτεία του Παυλή Γύπαρη», *Ελευθεροτυπία*, 30/10/2005, <http://www.iospress.gr/ios2005/ios20051030.htm> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

«Πινακίδα ΓΕΕΘΑ για τους πεσόντες των Βαλκανικών Πολέμων- Κακόγουστο μεν, σωστή πρωτοβουλία δε...», 27.12.2012, <https://goo.gl/3oXD6> (τελευταία ανάκτηση 14/12/2015)

Φώτιος Τ., «Αγάλματα, προτομές, αναμνηστικές πλάκες. Μνημεία από μάρμαρο και μπρούτζο», εργασία των μαθητών της Δ1' τάξης του 5ου Δημοτικού Σχολείου Βέροιας, 2011, <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/3784> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Χρηστίδης Ν., «Αγάλματα και Μνημεία Ν. Σερρών», Σέρρες 2010, <http://www.serrelib.gr/pdf/agalmatapolis.pdf> (τελευταία ανάκτηση 5/12/2015)

Παράρτημα 1: Πίνακας σχολικών εγχειριδίων

Συγγραφέας	Τίτλος σχολικού εγχειριδίου/ Τίτλος κεφαλαίου/ Σχολική τάξη	Έτος έκδοσης / Σχολικά έτη διδασκαλίας	Σελίδες ιστορικής αφήγησης	Πίνακας χαρτών	Πίνακας εικόνων	Πίνακας πηγών
N. Βραχνός	Ιστορία της νέας Ευρώπης και του Ελληνικού Έθνους από του 1453 μέχρι του 1914/ Η νεωτάτη ευρωπαϊκή ιστορία και η ελληνική από του 1832 μέχρι του 1914/ Δ' τάξιν Γυμνασίου	1914	24 (197-221)			
A. Αδαμαντίου	Νεωτέρα ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204-1924/ Οι πόλεμοι των τελευταίων ετών 1912-1923/ Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων και τας αντιστοιχούς	1924 (1η έκδοση)	4 (σ. 217-220)			
X. Θεοδωρίδου, A. Λαζάρου	Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων (1492- Α' Παγκόσμιος πόλεμος) / Βαλκανικός πόλεμος/ Στ' τάξιν των γυμνασίων και τας αντιστοιχούς των λοιπών σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως.	1923/ 1923-1976	8 (σ. 384-392)			
A. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου	Ιστορία των Νεωτέρων και των Νεωτάτων χρόνων (15ος αιώνας - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος)/ Η Ελλάς ανεξάρτητον βασιλείον. Τα κυριώτερα γεγονότα (1832-1914)/ Γ' Γυμνασίου	1966/ 1967-1974/1975	9 (σ. 196-205)	1. Χάρτης των Βαλκανικών Πολέμων (ολόκληρη σελίδα), 2. πολιτικός χάρτης της Βαλκανικής μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (ολόκληρη σελίδα)	1. προσωπογραφία Βενιζέλου (1/4 σελίδας), 2. προσωπογραφία Κωνσταντίνου (1/4 σελίδας)	

Συγγραφέας	Τίτλος σχολικού εγχειριδίου/ Τίτλος κεφαλαίου	Έτος έκδοσης / Σχολικά έτη διδασκαλίας	Σελίδες ιστορικής αφήγησης	Πίνακας χαρτών	Πίνακας εικόνων	Πίνακας πηγών
Γ. Κουλικούρδη	Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (15ος αιώνας - σήμερα) /Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913)/ Γ' Γυμνασίου	1975/ 1975-1983/1984	6 (σ. 289-294)	Η Βαλκανική Χερσόνησος (1832 κ. ε.) (ολόκληρη σελίδα)	1. Οι πρώτοι Κρήτες βουλευτές στην ελληνική βουλή. Στη μέση ο Ελ. Βενιζέλος (μισή σελίδα), 2. Ο ελληνικός στρατός στα 1912-1913 (μισή σελίδα), 3. Φωτογραφία "Εφημερίδες της εποχής" (1/4 σελίδας), 4. Είσοδος του ελληνικού στρατού στα Ιωάννινα (μισή σελίδα), 5. Διάσκεψη για την ειρήνη του Βουκουρεστίου	
Β. Κρεμμυδάς	Ιστορία νεότερη- σύγχρονη ελληνική- ευρωπαϊκή και παγκόσμια (15ος αιώνας - δεκαετία '80) /Η ελληνική εξωτερική πολιτική (Βαλκανικοί πόλεμοι, Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή)/ Γ' Γυμνασίου	1984/ 1984-1990/1991	3 (σ. 309-311)	Τα εδάφη που ανάκτησαν τα βαλκανικά κράτη από την Τουρκία (συνθήκη του Βουκουρεστίου, 1913). Το 1914 η Αλβανία έγινε ανεξάρτητο κράτος. Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος θα επιφέρει αλλαγές σ' αυτό το χάρτη, κυρίως υπέρ της Ελλάδας (μισή σελίδα).	1. «Φωτογραφία Βενιζέλου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ο πολιτικός που κυριάρχησε στις πολιτικές εξελίξεις από το 1910 έως το 1935, κλήθηκε να οργανώσει ένα σύγχρονο αστικό κράτος και με την επιδέξια εξωτερική πολιτική του πέτυχε να λύσει στο μεγαλύτερο μέρος του το πρόβλημα της απελευθέρωσης των ελληνικών περιοχών που εξακολουθούσαν να είναι υπόδουλες στους Τούρκους. Στη φωτογραφία ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπογράφει το Σύμφωνο της ελληνοτουρκικής φιλίας» (1/4 σελίδας)	

Συγγραφέας	Τίτλος σχολικού εγχειριδίου/ Τίτλος κεφαλαίου	Έτος έκδοσης / Σχολικά έτη διδασκαλίας	Σελίδες ιστορικής αφήγησης	Πίνακας χαρτών	Πίνακας εικόνων	Πίνακας πηγών
Β. Σφυρόερας	Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη/ Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)/ Γ' Γυμνασίου	1991/ 1991-2005/2006	12 (σ. 279-291)	1. «Χάρτης των επιχειρήσεων του Πρώτου Βαλκανικού πολέμου» (ολόκληρη σελίδα), 2. «Χάρτης των επιχειρήσεων του Δεύτερου Βαλκανικού πολέμου» (ολόκληρη σελίδα), 3. «Χάρτης των Βαλκανικών κρατών μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου» (ολόκληρη σελίδα)	1. «Φωτογραφία από την επιστράτευση του 1912, που απέδωσε μάχιμη δύναμη 135 χιλιάδων ανδρών» (1/4 σελίδας), 2. «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, όπως αναγγέλθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1912 στο πανηγυρικό φύλλο της εφημερίδας «Νέα Ημέρα της Τεργέστης», που εκδιδόταν από το 1874 στην Αθήνα. Η εφημερίδα αυτή εκδιδόταν στην Τεργέστη παλαιότερα, με τον τίτλο «Ημέρα» (1/4 σελίδας), 3. «Λαϊκή εικόνα μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων με την επιγραφή: “Η Ελλάς απελευθερώνουσα την Μακεδονία”. Η Μακεδονία έχει σπάσει τις αλυσίδες και απευθύνεται με ευγνωμοσύνη στους ηγέτες του Αγώνα, τον Ελευθέριο Βενιζέλο και το διάδοχο Κωνσταντίνο» (1/4 σελίδας), 4. «Λαϊκή λιθογραφία με την επιγραφή: «Ο Εσάτ πασάς παραδίδων τα Ιωάννινα εις τον νικητήν Κωνσταντίνον την 21 Φεβρουαρίου 1913» (1/4 σελίδας)	«Χαιρετισμός του Ελ. Βενιζέλου προς τα πληρώματα του Ελληνικού στόλου (5 Οκτωβρίου 1912)» (1/4 σελίδας)

B. Σφυρόερας					5. «Ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης, Υδραίος, απόγονος των Κουντουριωτών της Επανάστασης του 1821, υπήρξε ο ηγέτης του ναυτικού αγώνα στους Βαλκανικούς πολέμους» (1/4 σελίδας), 6. «Το θωρηκτό «Αβέρωφ» θρυλικό πλοίο για τη δράση του» (1/4 σελίδας), 7. «Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α' στη Θεσσαλονίκη, στις 5 Μαρτίου 1913» (1/4 σελίδας), 8. «Λαϊκή λιθογραφία της εποχής των βαλκανικών πολέμων, με την επιγραφή “Ο Δοξασμένος” (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο). Ο αθηναϊκός λαός υποδέχτηκε τους τραυματίες με σεβασμό και συγκίνηση» (1/4 σελίδας), 9. «Η ναυμαχία της Λήμνου (πίνακας του Λουκά Γεραλή, Ναυτικό Μουσείο Πειραιά). Τα ελληνικά θωρηκτά “Αβέρωφ”, “Υδρα”, “Σπέτσαι”, “Ψαρά”, υποχρέωσαν τον τουρκικό στόλο να τραπεί σε άτακτη φυγή προς τα Δαρδανέλλια με σοβαρές ζημιές» (1/4 σελίδας), 10. «Ο Γεώργιος Αβέρωφ (1818-1899) μεγάλος εθνικός ευεργέτης. Τον πλούτο που απέκτησε στην Αλεξάνδρεια διέθεσε για την ενίσχυση του ελληνικού κράτους. Από το	
--------------	--	--	--	--	---	--

B. Σφυρόερας					κληροδότημά του ναυπηγήθηκε το ομώνυμο θωρηκτό» (1/4 σελίδας), 11. «Φωτογραφία (καρτ- ποστάλ), που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα κατά την περίοδο του πρώτου Βαλκανικού πολέμου. Αριστερά βουλγαρικό πυροβόλο και δεξιά ο βασιλιάς της Βουλγαρίας Φερδινάνδος, αρχιστράτηγος του βουλγαρικού στρατού το 1912» (1/4 σελίδας), 12. «Το Αργυρόκαστρο, όπως είναι σήμερα. Στην πόλη αυτή της Βορείου Ηπείρου ολόκληρος σχεδόν ο πληθυσμός ήταν ελληνικός στην περίοδο της τουρκοκρατίας» (μισή σελίδα)	
Ε. Λούβη, Δ. Χ. Ξιφαράς	Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία/ Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)- Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους/ Γ' Γυμνασίου	2007/ 2007/σήμερα	2	Η Χερσόνησος του Αίμου 1913 (μισή σελίδα)	1. Ελληνικό ιππικό κατά τους βαλκανικούς πολέμους (1/4 σελίδας), 2. Η "ναυμαχία της Έλλης", 3 Δεκεμβρίου 1912. Η ναυμαχία αυτή ήταν μια από τις σημαντικότερες ναυτικές συγκρούσεις των βαλκανικών πολέμων (1/4 σελίδας)	1. Η κήρυξη του Α' βαλκανικού πολέμου: Το διάγγελμα του Γεώργιου (1/4 σελίδας), 2. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Ελευθέριου Βενιζέλου στις επιτυχίες των βαλκανικών πολέμων (1/4 σελίδας), 3. Η οργάνωση της ελληνικής διοίκησης της Μακεδονίας (1/4 σελίδας)

Παράρτημα 2. Πίνακας μνημείων

Όνομα μνημείου	Χρόνος Κατασκευής	Χρόνος Ανέγερσης	Περιοχή	Καλλιτέχνης
Μνημείο Λορέντζου Μαβίλη	1914		Ιωάννινα	Πέτρος Ρούμπος
Προτομή βασιλέως Γεωργίου Α'	1915	1922	Θεσσαλονίκη	Κωνσταντίνος Δημητριάδης
Τύμβος Μπιζανομάχων		1923	Ιωάννινα	
Ηρώο		1924	Καβάλα	Ιωάννης Βούλγαρης
Μνημείο Άγγλων πεσόντων		1925;	Ιωάννινα	
Ηρώο Μπιζανομάχων	1925/1926		Μπιζάνι	Βάσος Φαληρέας
Ηρώο "Μαύρο Άγαλμα"		1926	Γιαννιτσά	Γρηγόριος Ζευγώλης
Μνημείο "Η μάνα"		1926/1927	Δράμα	Θωμάς Θωμόπουλος
Ηρώο	1926	23.7.1928	Κιλκίς	Γεώργιος Δημητριάδης
Ηρώο	1928	24.7.1928	Λαχανά	Ανδρέας Παναγιωτάκης
Ηρώο			Αξιούπολη Κιλκίς	Δημοσθένης Παπαγιάννης
Ηρώο			Δοξάτο Δράμας	Μόσχος Μοσχίδης
Ηρώο		1929	Νιγρίτα Σερρών	Μόσχος Μοσχίδης
Ηρώο	1926	8.1.1931	Σιάτιστα	Θωμάς Θωμόπουλος
Μνημείο Αγνώστου Στρατιώτη		25.3.1932	Αθήνα	Γεώργιος Δημητριάδης
Τύμβος Μπιζανομάχων		1934	Ιωάννινα	
Μνημείο Βαλκανικών Πολέμων		1935	Ιωάννινα	Γεώργιος Δημητριάδης
Έφιππος Ανδριάντας Κωνσταντίνου		9.10.1938	Αθήνα	C. Vetriani
Έφιππος Ανδριάντας Κωνσταντίνου	1937	1940	Θεσσαλονίκη	Γεώργιος Δημητριάδης
Άγαλμα Ελευθερίας		29.9.1952	Δράμα	Λάζαρου Λαμέρα, Ι. Χαλεπά
Προτομή Λεωνίδα Παπαπαύλου	1954		Σέρρες	

Όνομα μνημείου	Χρόνος Κατασκευής	Χρόνος Ανέγερσης	Περιοχή	Καλλιτέχνης
Προτομή Γεωργίου Κολοκοτρώνη			Σέρρες	
Ηρώο		1962	Σιδηρόκαστρο	Γεώργιος Ζλατάνης
Ηρώο Μπιζανομάχων		1963	Ιωάννινα	Λάζαρος Λαμέρας
Προτομή Καπετάν Κόρακα			Βέροια	Στρ. Φιλιππότης
Προτομή Κωνσταντίνου	1964		Βέροια	Κατερίνα Χαλεπά Κατσάτου
Μνημείο εφέδρου αξιωματικού		1972	Αθήνα	Ν. Γεωργαντής, Λ. Γεωργαντή-Οικονομοπούλου
Ηρώο		1980	Πρέβεζα	Λέοντας Σπαρτιώτης
Μνημείο		1980	Σαραντάπορο	
Μνημείο			Πόρτες	
Μνημείο			Λαζαράδες	
Στήλη			Μαυροχώρι Καστοριάς	
Μνημείο			Νεάπολη Κοζάνης	
Ανδριάντας Ρουμελιώτη τσολιά	1991		Αθήνα	Ν. Περαντινός
Μνημείο		2012	Ελασσόνα	
Ψηφιακός πίνακας		2012	Αθήνα (Υπουργείο Εθνικής Άμυνας)	

Παράρτημα 3. Συγκεντρωτικός Πίνακας Εικόνων Μνημείων

1. Μνημείο Λορέντζου Μαβίλη, 1914 Ιωάννινα, Πέτρος Ρούμπος

Η φωτογραφία αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<https://goo.gl/A5Atuz>

2. Προτομή βασιλέως Γεωργίου Α', 1922 Θεσσαλονίκη, Κωνσταντίνος Δημητριάδης

Οι φωτογραφίες αντλήθηκαν από τον ιστότοπο

<http://www.royalchronicles.gr/protomes-kai-andriantes-ellinon-vassileon-b-meros/>

3. Τύμβος Μπιζανομάχων, 1923 Ιωάννινα (Πάρκο Ωρολογίου)

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

4. Ηρώ Καβάλας, 1924, Ιωάννης Βούλγαρης

Το άγαλμα στην Καβάλα αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/128/mode/2up> σ. 108

Ηρώ Καβάλας

5. Μνημείο Άγγλων πεσόντων, 1925, Ιωάννινα (Πάρκο Ωρολογίου)

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

6. Ηρώ Μπιζανομάχων, 1925/1926, Βάσος Φαληρέας, Ιωάννινα (Πάρκο Ωρολογίου)

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

7. Ηρώο «Μαύρο Άγαλμα», 1926, Γιαννιτσά, Γρηγόριος Ζευγώλης

Η φωτογραφία από το ηρώο των Γιαννιτσών αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://goo.gl/MnCahk>

8. Μνημείο «Η μάνα», 1926/1927, Δράμα, Θωμάς Θωμόπουλος

Η φωτογραφία του αγάλματος της Μάνας στη Δράμα αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://arrenon.blogspot.gr/2009/08/blog-post.html>

9. Ηρώο Κιλκίς, 1928, Γεώργιος Δημητριάδης

Το άγαλμα της μάχης του Κιλκίς αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://www.army.gr/default.php?pname=memorials&la=1>

10. Ηρώο Λαχανά, 1928, Ανδρέας Παναγιωτάκης

Το άγαλμα της μάχης του Λαχανά αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://www.army.gr/default.php?pname=memorials&la=1>

11. Ηρώ Αξιούπολη Κιλκίς, Δημοσθένης Παπαγιάννης

Το μνημείο πεσόντων στην Αξιούπολη Κιλκίς αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://plagia-paionias.blogspot.gr/2011/07/1917-1918.html>

12. Ηρώο Δοξάτου Δράμας, Μόσχος Μοσχίδης

Το ηρώο Δοξάτου Δράμας αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/124/mode/2up>, σ. 105

Ηρώο Δοξάτου Δράμας

13. Ηρώο Νιγρίτας Σερρών, 1929, Μόσχος Μοσχίδης

Το ηρώο Νιγρίτας Σερρών αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/126/mode/2up σ. 107>

Ηρώο Νιγρίτας Σερρών

14. Ηρώο Σιάτιστας, 1931, Θωμάς Θωμόπουλος

Το ηρώο στα Σιάτιστα αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

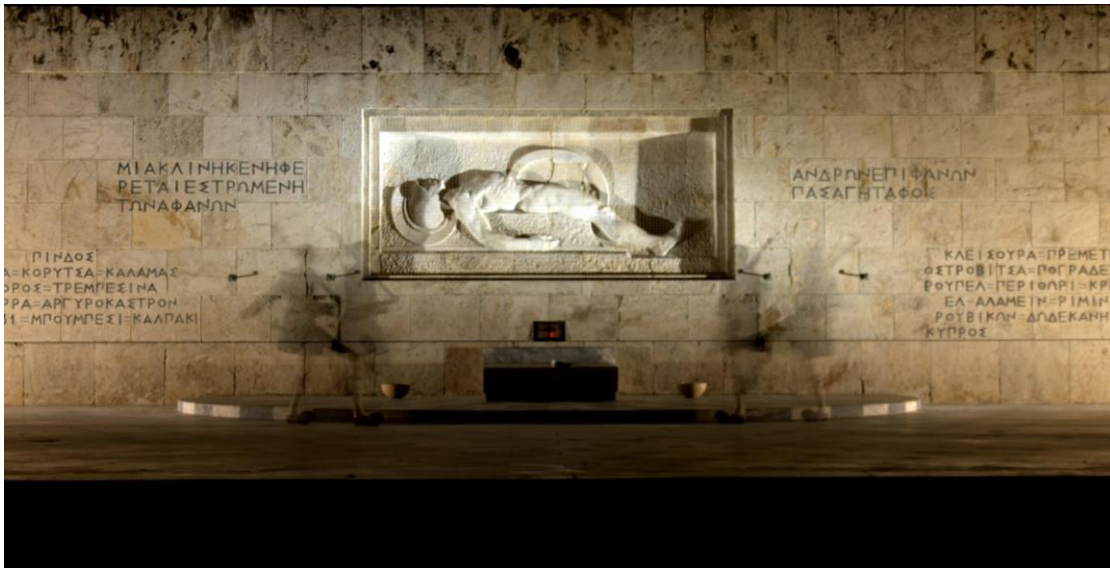
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/210/mode/2up σ. 165>

15. Μνημείο Αγνώστου Στρατιώτη, 1932, Αθήνα, Γεώργιος Δημητριάδης

Η φωτογραφία αντλήθηκε από τον ιστότοπο

http://greekworldhistory.blogspot.gr/2013/09/blog-post_6.html

16. Τύμβος Μπιζανομάχων, 1934, Ιωάννινα (προαύλιο Ναού Περιβλέπτου)

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

17. Μνημείο Βαλκανικών Πολέμων, 1935, Ιωάννινα (Εμίν Αγά), Γεώργιος Δημητριάδης

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

18. Έφιππος ανδριάντας Κωνσταντίνου, 1938, Αθήνα, C. Vetriani

Ο έφιππος ανδριάντας του Κωνσταντίνου στην Αθήνα αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<http://www.royalchronicles.gr/protomes-kai-andriantes-ellinon-vassileon/>

19. Έφιππος ανδριάντας Κωνσταντίνου, 1940, Θεσσαλονίκη, Γεώργιος Δημητριάδης

Ο έφιππος ανδριάντας του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη αντλήθηκε από τον ιστότοπο

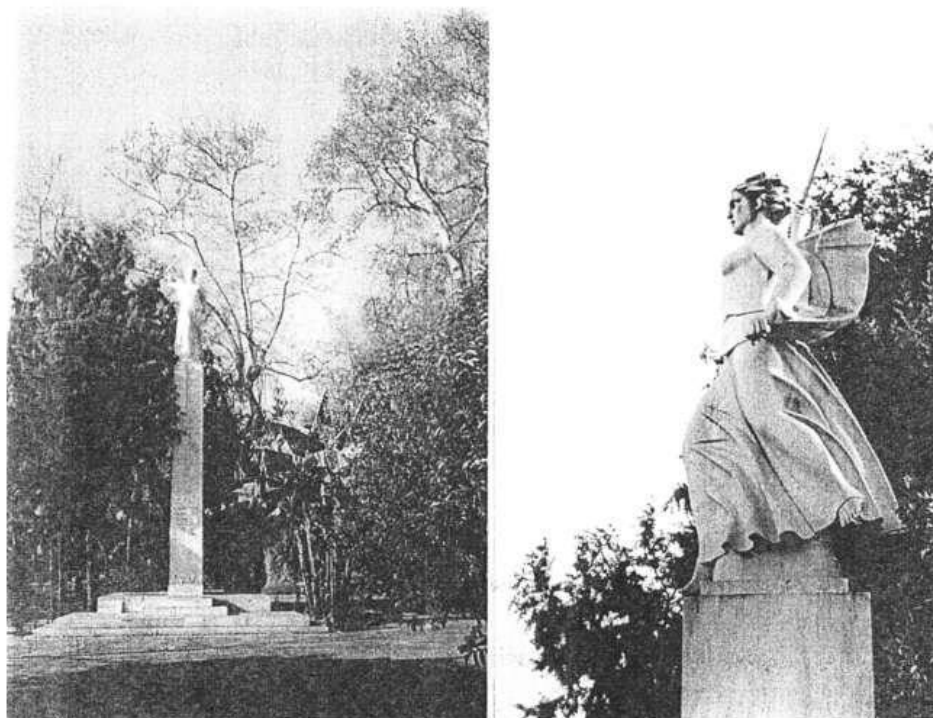
<http://www.royalchronicles.gr/protomes-kai-andriantes-ellinon-vassileon-b-meros/>

20. Άγαλμα Ελευθερίας, 1952, Δράμα, Λάζαρου Λαμέρα, Ι. Χαλεπά

Το μνημείο ελευθερίας στη Δράμα αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/186/mode/2up> σ. 148

Μνημείο Ελευθερίας, Δράμα

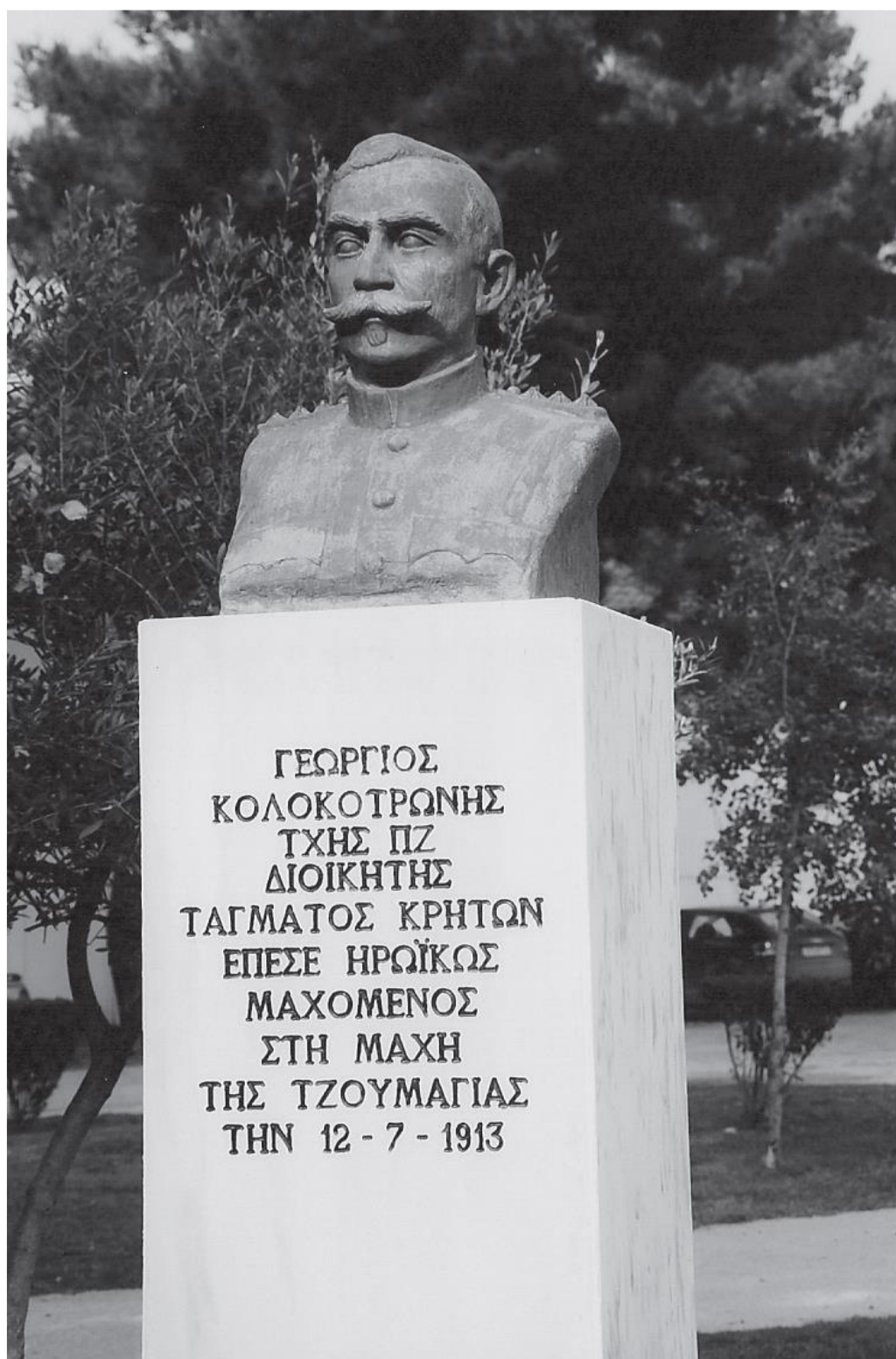
21. Προτομή Λεωνίδα Παπαπαύλου, 1954, Σέρρες

Οι φωτογραφίες για τα αγάλματα των Σερρών αντλήθηκαν από: Ν. Χρηστίδης, «Αγάλματα και Μνημεία Ν. Σερρών», Σέρρες 2010, <http://www.serrelib.gr/pdf/agalmatapolis.pdf>

22. Προτομή Γεωργίου Κολοκοτρώνη, Σέρρες

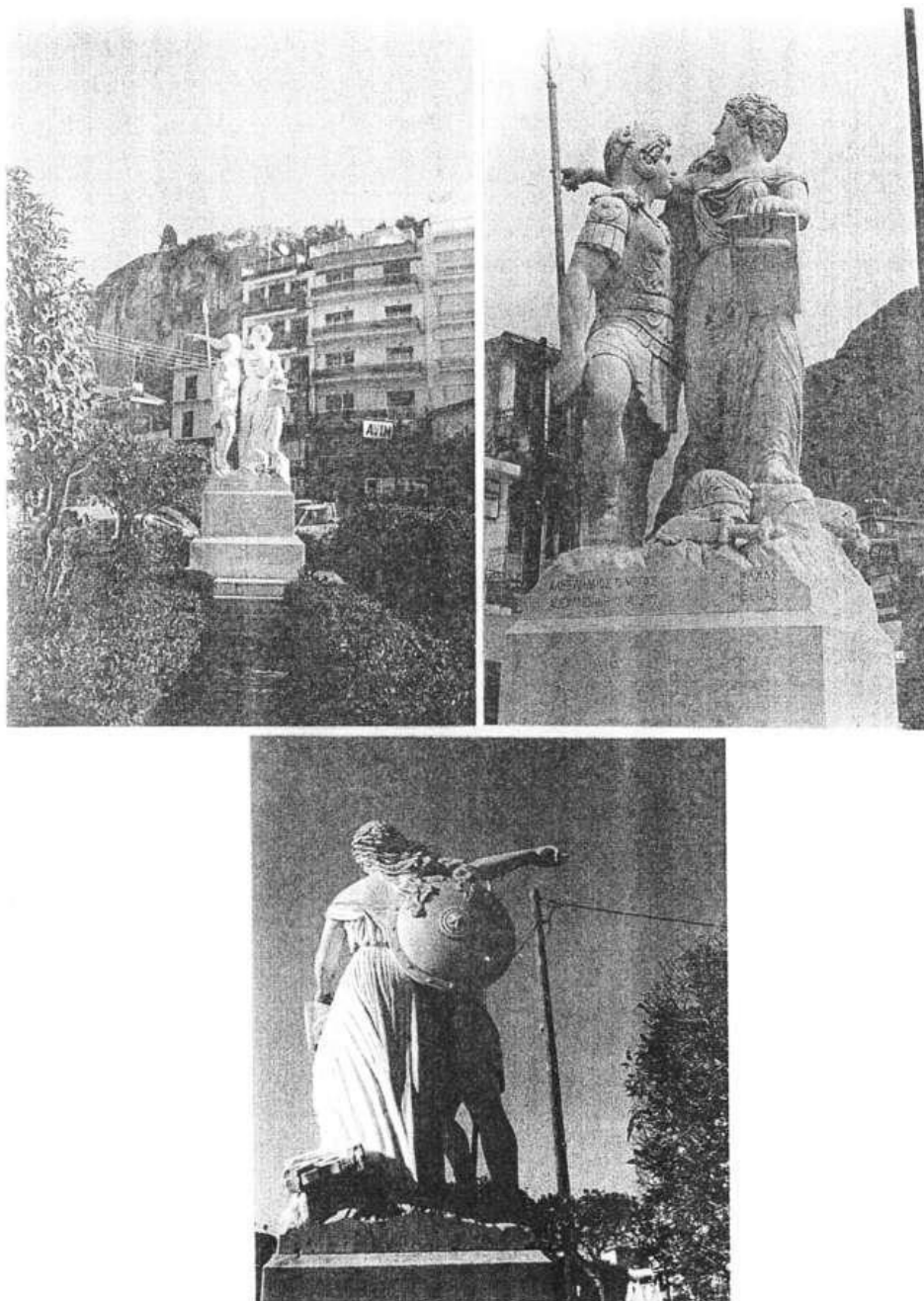
Οι φωτογραφίες για τα αγάλματα των Σερρών αντλήθηκαν από: Ν. Χρηστίδης, «Αγάλματα και Μνημεία Ν. Σερρών», Σέρρες 2010, <http://www.serrelib.gr/pdf/agalmatapolis.pdf>

23. Ηρώο Σιδηροκάστρου, 1962, Γεώργιος Ζλατάνης

Το ηρώο στο Σιδηρόκαστρο αντλήθηκε από τη διατριβή της Σ. Τσιάρα

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24219#page/236/mode/2up> σ. 186

24. Μνημείο, 1963, Ιωάννινα, Λάζαρος Λαμέρας

Η προέλευση των εικόνων για τα μνημεία των Ιωαννίνων προέρχεται από «Τα μνημεία»

<http://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/04/247-%CE%9C%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1.pdf>

25. Προτομή Καπετάν Κόρακα, Βέροια, Στρ. Φιλιππότη

Οι φωτογραφίες των μνημείων της Βέροιας αντλήθηκαν από:

Τ. Φώτιος, «Αγάλματα, προτομές, αναμνηστικές πλάκες. Μνημεία από μάρμαρο και μπρούτζο»,
εργασία των μαθητών της Δ1' τάξης του 5ου Δημοτικού Σχολείου Βέροιας, 2011,
<http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/3784>

26. Προτομή Κωνσταντίνου, 1964, Βέροια Κατερίνα Χαλεπά- Κατσάτου

Οι φωτογραφίες των μνημείων της Βέροιας αντλήθηκαν από:

Τ. Φώτιος, «Αγάλματα, προτομές, αναμνηστικές πλάκες. Μνημεία από μάρμαρο και μπρούτζο»,
εργασία των μαθητών της Δ1' τάξης του 5ου Δημοτικού Σχολείου Βέροιας, 2011,
<http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/3784>

27. Μνημείο εφέδρου αξιωματικού, 1972, Ν. Γεωργαντής, Λουκία Γεωργαντή- Οικονομοπούλου

Οι φωτογραφίες των αγαλμάτων της Αθήνας προέρχονται από τον ιστότοπο

<http://www.athenssculptures.com/2015/02/m-reserve-officer-memorial.html>

28. Ηρώο Πρέβεζας, 1980, Λέοντας Σπαρτιώτης

Το ηρώο στην Πρέβεζα αντλήθηκε από τον ιστότοπο

http://www.epirusblog.gr/2014/10/102_22.html

29. Μνημείο Σαρανταπόρου

Το μνημείο στο Σαραντάπορο αντλήθηκε από τον ιστότοπο

<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/originals/2a/ef/22/2aef22b9e7008bb4c05ead95f756d68a.jpg>

30. Ανδριάντας Ρουμελιώτη τσολιά, 1991, Αθήνα, Ν. Περαντινός

Η φωτογραφία από τον ιστότοπο

<http://www.athenssculptures.com/2014/02/monument-of-soldier-from-roumeli.html>

31. Μνημείο Ελασσόνας, 2012

Το μνημείο της Μελούνας στην Ελασσόνας <http://www.leukipoli.com/?p=14049>

32. Ψηφιακός πίνακας, 2012, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Άμυνας

<http://www.onalert.gr/stories/pesontes-valkaniko-epigrafi/21217>

